

ШИРИН
БУНЈАДОВА

Жизаши
ВЪ
ЕТНОГРАФИЈА

Ш 5

Б 96

АЗƏРБАЙҶАН ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ
АРХЕОЛОКИЈА ВƏ ЕТНОГРАФИЈА СЕКТОРУ

ШИРИН БУНЈАДОВА

НИЗАМИ ВƏ ЕТНОГРАФИЈА

205464

М. Ф. АХУНОВ ƏДƏМ
Азəрбајҝан Республикасы
Министрлик

БАКЫ – БЛМ – 1992

Азәрбајчан Елмләр Академијасы Редаксија-Нәшријат
Шурасынын гәрары илә чап олунар

Редактору Т. МӘҲӘРРӘМОВ

БҮНҲАДОВА Ш. Т. Низами вә этнографија – Бақы,
Елм, 1992. – с.156
ISBN 5-8066-0480-2

Әсәрдә Азәрбајчан халгынын орта әсрләр этнографијасына дәир дәһи шаир – мütәфәккир Низами Кәнчәвинин "Хәмса"син-дә топланан зәнкин мә'луматлардан бәһс едилир. Халгымызын әсрләрдән бәри горунуб сахланылан әдәт вә ән'әнәләри һаг-гында сөнбәт ачылыр. Азәрбајчан халгынын тәсәррүфәт һәјәти, мәдди вә мә'нәви мәдәнијәти вә аилә мәишәти мәсәләләри барәдә шаирин вердийи мә'луматлар ишыгландырылыр. Бүтүн бу мә'луматлар илк дәфә олараг охучуларә тәгдим олунар.

Б $\frac{0505000000-281}{655(07) - 92}$ 19-92

Азәрбајчан халгынын мә'нәви сәрвәти олан классик ирсин дәрин вә һәртәрәfli өјрәнилмәси мүнүм әһәмијәт кәсб едән мәсәләләрдән биридир. Халгымызын инкишаф тарихинин, мәдәнијәтинин өјрәнилмәсиндә классикләрин әсәрләри, бүтөвлүкдә онларын јарадычылыг фәалијәтинин этнографик тәдгиги вә кениш јайылмасы бөјүк рол ојнајыр. Һәр бир халгын мә'нәви сәрвәти олан "классик ирсин өјрәнилмәси, мәнимсәнилмәси вә таблиги бөјүк социал-мәдәни әһәмијәти олан бир ишдир"¹.

Бу күнүн јүксәк наилијәтләри классик ирслә үзви сурәтдә бағлыдыр вә әјрилмәз вәһдәт тәшкил едир. Чүнки бүтөвлүкдә халгымызын кечдийи тарихи инкишаф јолунда газанылан түхәнмәз наилијәтдир. Классик ирсин этнографија елми нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг олунмасы тәдгигатчыларын диггәт мәркәзиндә дуран мәсәләләрдән биринә чеврилмәлидир.

Һәр бир халгын мә'нәви вә мәдди мәдәнијәт тарихинин өјрәнилмәсиндә бөјүк зәка саһибләринин, бәшәр бәди фиқринин инкишафында хусуси мөвгәјә мәлик олан сөз сәррафларынын этнографик ирсинин өјрәнилмәси бөјүк әһәмијәт кәсб едир. Белә дәһиләрдән бири дүнја әдәбијәтиндә илк дәфә олараг "Хәмса" јаратмыш көркәмли шаир – мütәфәккир Низами Кәнчәвидир. Низами јалныз бир халгын әдәбијәтигәна сыған әдилбәрдән дејилдир. Онун сәнәти Јахын вә Орта Шәрг әдәбијәтинин инкишафына тәкан вермиш, Авропада бөјүк марағә сабаб олмыш вә өз тә'сирини көстәрмишдир.

Низаминин әсәрләриндә топланмыш зәнкин этнографик мә'лу-матлар халгын реал һәјәт тәрзини дәһә долгун әкс етдирәрәк тәсаир олунан јерин, дөврүн, әдәт вә ән'әнәләрин, халгын вә онун мәдәни сәвијәсинин ашкар едиләрәк тәһлил олунмасына кениш имкан јарадыр. "Хәмса"дәки этнографик материаллардан истифада олунмасы халгын орта әсрләр тарихинин өјрәнилмәсиндә әсәс шәртләрдән биридир.

Низами поемаларынын этнографик тәдгигәт объекти кими сечилмәсинин зәрурилији ондән ирәли кәлир ки, шаирин јарадычылыгында өзүнү бүрүзә верән зәнкин этнографик мә'лу-матларын топланыб өјрәнилмәси Азәрбајчан халгынын XII әсрдәки мәдди вә мә'нәви мәдәнијәтинин сәчијјәви мәнзәрәсини чәнлән-дирмәгла јанашы, бу мәдәнијәтин мүәсир дөврүмүзә гәдарки динамик инкишафыны вә тәкамүлүнү дә изләмәјә имкан верир.

¹ Рүстәмова А. Низами ирсини дәриндән өјрәнмәли вә әдәби етмәли. "Азәрбајчан коммунисти", 1980, №8, с. 91.

"Хамса"нин гәдим әлжәзма нүсхәлариндән.

Онун әсәрләри Азәрбајчан тарихинда, "интибаһ дөврү" вә "гызыл әср" адландырылан XII әсрин халғ мәшәтнини вә мәдәнијәтини өјрәнмәкдә ән зәнкин вә әвәзедилмәз мәнбәдир. .

Бөјүк шәргшүнәс Е. Бертелс Низами јарадычылығынын тәдгигиндән бәһс едәрәк јазыр: "Низами јарадычылығыны, онун поетикасыны, дилини, тәсвир етдији мәшәти, дөврүн онун тәрәфиндән әкс етдирилән елми бахышларыны һәр чүр истигамәтдә тәдгиг етмәк олар"².

Н. Кәнчәвинин ирсинин өјрәнилмәсина даир хејли тәдгига: әсәрләри һәср олунмушдур. Буна бахмајарағ, онун јарадычылығында

2 Бертелс Е. Низами јарадычылығы һағында бә'зи гејдләр. "Низами", I китаб. — Баки: "Азәрнәшр", 1940, с. 178.

тәдгигә еһтијачы олан мәсәләләр һәлә дә вардыр. Онлардан бирини дә Низаминин әсәрләриндаки этнографик мәсәләларин өјрәнилмәси тәшкил едир. Шаир өз әсәрләринда этнографик чәһәтдән мүнһүм әһәмијјәт кәсб едән, тарихи вә мәдәни кечмишимизлә бағлы олан мәсәләларин мүфәссәл тәсвирини вермәји гаршысына бир мәгсәд кими гојмамышдыр. Лакин буна бахмајарағ, о истәр-истәмәз бу мәсәләләрә тохунмуш вә һатта кениш материал вермишдир.

Низаминин әсәрләринин этнографик тәдгиги үчүн шаири јетишдиран дөврүн сәчијјәви хүсусијјәтләринә инкигәт јетирмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу дөврдә шәһәрләр инкишәф етмишди. Кәнчә, Бәрдә, Баки, Бейләган, Гәбәлә, Нахчыван вә Шамахи орта әсрләрдә даһа дә тәрәгги едән шәһәрләрдән иди. IX-XII әсрләрдә Азәрбајчанда феодал шәһәрләринин инкишәф етмәси өлкәдә истәр мәдәни, сијәси, истәрсә дә итгисади сәһәләрдә дирчәлиш илә сәчијјәләнирди. Тәсәдүфи дејил ки, Азәрбајчан тарихинда бөү дөвр интибаһ дөврү, XII әср исә гызыл әср адландырылыр.

Тарихи мәнбәләр, археоложи газынтылар вә этнографик материаллар IX—XIII әсрләрдә Азәрбајчанда тәсәррүфәт вә санәткарлығ сәһәләринин инкишәфи, мәдәни һәјәтдаки јүксәлиш барадә мә'луматлар верир. һәмин дөврүн бу вә ја дикәр проблемләрилә мәшғул олан алимлар дә өз тәдгигәт әсәрләриндә бу мәсәләни ишығландырмышлар.

Дәрин билијә малик олан Н. Кәнчәви зәнкин јарадычылығында бир сыра халғларын тарихинда мүнһүм әһәмијјәт кәсб едән мәсәләләрдән вә о чүмләдән, халғларын өзү барадә гижмәтли елми мә'луматлар вермишдир. Ону да гејд едәк ки, Низами бу мә'луматлары верәркән мүхтәлиф дилли јазылы мәнбәләрә асасланмышдыр. Шаир мүхтәлиф дөврләрин сәчијјәви хүсусијјәтләрини верәркән һәмин дөврүн адат вә ән'әнәлариндән, һәјәт тәрзиндән вә с. бәһс етмишдир. Онун әсәрләриндә бәшәријјәти дүшүндүрән һәјәтлә, халғла бағлы фикирләр, дәрин фәлсафи дүшүнчәләр, һуманист идејәләр индијә гәдәр дә өз әһәмијјәтини, тә'сир гүввәсини итирмәмишдир. Азәрбајчан халғына вә еләчә дә дикәр халғларә даир гижмәтли тәсвирләр шаирин әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр. Тәсәррүфәтын, аилә мәшәтнинин, мә'нәви вә мәдди мәдәнијјәтин мүхтәлиф сәһәләринә аид, бир сөзлә этнографияја даир Низаминин әсәрләриндә марағлы фикирләр олдуғча чоғдур. Низаминин әсәрләрини тәдгиг едәркән биз мәдәнијјәтимизин бир һиссәсини тәшкил едән орта әср дөврү мәдәнијјәтини өјрәнмиш олуруғ.

Низами јарадычылығында нәзәри чәлб едән диггәтәләјиг чәһәт будур ки, шаир мүхтәлиф халғлардан дачысса белә, онлар арасында охшар чәһәтләрин мөвчудлуғу мәсәләсина тохунмушдур. Н. Кәнчәвинин әсәрләриндән әлдә етдијимиз этнографик мә'луматлар јалғыз Азәрбајчан халғына дејил, о чүмләдән дикәр халғларә дә аиддир. Чүнки гәдим Азәрбајчан халғы мүхтәлиф өлкәләрин халғлары илә гаршылығы төмәсдә олмуш вә онларин мәдәнијјәти бири дикәринә тә'сир едәрәк чүлғәлашымышдыр. Лакин

Низами билаваситә дәрк етдији, көрдүјү әтраф мүһити тәсвир етмәјә чалышмыш ва бу бахымдан да онун әсәрләриндә хусусилә Азәрбајҗан халгына даир мә'луматлара мүһүм јер верилмишдир. Низаминин тәсвирләри о гәдәр тәбии ва чанлыдыр ки, шаирин онларын әксаријјәтини реал һәјәт һадисәләриндән көтүрдүјүнә, чанлы шаһиди олдуғуна һеч бир шүбһә јери галмыр.

Јухарыда дејиләнләри назарә алараг илк дәфә оларәг охучуларә "Низами ва этнографија" адлы әсәри тәгдим етмәји ләзым билирик. Инанырыг ки, кениш охучу күтләси бу әсәрдән халгымизын тәсәррүфәт һәјәти, аилә мәишәти, мәдди ва мә'нәви мәданијјәтина даир һејли мәтләб әһз едәчәк ва фәјдаланаңагдыр.

I ФӘСИЛ

ТӘСӘРРҮФӘТ

Азәрбајҗанын мүләјим иглими, әлверишли тәбии-җографи шәраити гәдим заманлардан әһалинин кәнд тәсәррүфәти илә мәшғул олмасына кениш имкан јаратмышдыр. Бир сыра археоложи ва этнографик мә'луматлара әсәсән дејә биләрик ки, Азәрбајҗан әразиси әкинчилијин ва малдарлығын тәшәккүл тапдығы ва инкишаф етдији гәдим өлкәләрдән бири олмушдур.

Орта әсрләрдә тәсәррүфәт һәјәтинын өзүнәмәхсус инкишаф јолу кечдији мә'лумдур. Бир сыра орта әср тарихчиларинин ва еләчә дә Низаминин әсәрләринә әсәсән көстәрә биләрик ки, Азәрбајҗандә тәсәррүфәт јүксәк инкишаф сәвијјәсинә наил олмушдур. Буну Азәрбајҗан һаггында мә'лумат верән әл-Истәхри, Ибн һәвғал, әл-Мүгәддәси, Јагут һәмәви ва башгалары да тәсдиг едир, өлкәнин бол не'мәтли мүһбит торпаглара малик олмасындан хәбәр верирләр¹.

Әкинчилик

Низаминин әсәрләриндә орта әср Азәрбајҗанын тәсәррүфәт һәјәтинын әјри-әјри мәсәләләринә даир һејли мә'лумат әлдә етмәк мүмкүндүр. Азәрбајҗанын мүһбит торпаглара ва көзәл тәбиәтә малик олмасы бәрәдә шаир өз әсәрләриндә дәфәләрлә мә'лумат верир. "Искәндәрнамә" әсәриндә Искәндәрин Бәрдәјә кәлмәси, Нүшабә илә көрүшмәси бәһсиндә шаир Азәрбајҗанын көзәл әјәләтләриндән бири олән Бәрдәнин тәсвирини белә верир:

Торпағы һәдсиз јашыллыг ва бидмишкән
Ирәм бағына дөнүбдүр, хусусилә бағы сәғиди.
Гырговул, турач, кәклик ва тәзәрәдән
Сәрв, сәјүд көлкәсини бош кармәзсан.
Бу јерләр әсудәлијә мејл едәр.
Торпағы кәдәр, гајғыдан силинмишдир.
Ил боју күлләр јашыл будаглы,
Һәмишә бу јурд наз ва не'мәтлә долудур.
Бу иглимин гушлары бураја јем үчүн кәләр.
Әкәр сәнә гуш сүдү ләзымдырса, бурада тапылар.
Торпағыны гызыл сујујлә јоғурмушлар.
Елә бил ки, һәр јәндә зәфәрән әкмишлар².

1 J. Маһмудов Сәјәһлар, кошфлар, Азәрбајҗан. — Бахы, "Кәччлик", 1985, с. 34-52.

2 Низами Кәччәви, Искәндәрнамә. — Бахы, "Елм", 1983, с. 199

Бәрдә шәһәринин тимсалында Низами демәк олар ки, бүтүн Азәрбајҗан аразисинин тәсвирини вермишдир.

Тәсәррүфатын ајры-ајры саһәләринин инкишафына даир шаирин вердији мә'луматлары изларкан илк нөвбәдә әкинчилик һаггында Низаминин вердији мә'луматлары изләмәк ләзымдыр, чүнки әкинчилик олмадан малдарлығын инкишафыны тә'мин етмәк, јем базасы јаратмаг мүмкүн дејилдир.

Орта әслрләрдә јерли аһалинин тәсәррүфат һәјәтынын әсәсини әкинчилик тәшкил етмишдир. Әкинчилијин халгын һәјәтындыки аһамијјәтини Низами ашағыдаки кими характеризә едир:

Тәк өзүн үчүн әкмәк Јарамаз,
Дүнјада һәддән артыг рузи јејәнләр вардыр.
Кечәнләрин әкдији бағлардан
Кәләнләр һәр заман мејвә дәрибләр.
Бизим үчүн бу гәдәр шәј әкилмишдир.
Башгалары үчүн биз дә әкмәлијик.
Дүнја тарласына диггәт јетирсәк
Һамымыз бир-биримиз үчүн әкинчијик¹.

Әкинчилик үчүн әсәс шәртләрдән бири торпагын мүнбит олмасыдыр.

Буна ишарәлә:

Бу үрәк ачан өлкәнин әтрафында
Бол мәһсул верән чох јерләр вар.
Орада нә әксән, јыгым заманы
Бирә мин, балкә да ондан артыг верәр².

— дејән шаир Азәрбајҗан аразисиндә чохлу мигдарда мүнбит, јарарлы әкин саһәләринин олдуғуну кестарир.

Орта әслрләр дөврүндә, Азәрбајҗанда да дикәр өлкәләрдәки кими бир сыра өзүнәмәхсус әкинчилик системләри мөвчуд олмушдур. Шаирин әсәрләриндә бу әкинчилик системләринин бә'зиләринин адына, бә'зиләринин исә һәтта тәсвиринә раст кәлирик.

Табии шәраитә ујғун олараг, торпагын мүнбитлијини нәзәрә алан әкинчи мүнәјән әкинчилик системи јаратмышдыр. Бу систем биткиларин мәһсулдарлығыны артырмаг вә һејванлар үчүн бол јем мәнбәји тә'мин етмәк мәгсәди дашыјырды. Мүасир дөврүмүздә дә әкинчиликлә мәшғул оланлар халгын әслрләр боју газандыгы тәчрүбәдән бачарыгла истифада едирләр. Әкинчилик системинин әсәсини чала, дәмјә вә суварма әкинчилији тәшкил едир ки,

онларын мәһијјәтини Низаминин әсәрләриндәки тәсвирләр дә сүбута јетирир.

Низаминин әсәрләриндә раст кәлдијимиз әкинчилик системләриндән бири чала әкинчилијидир. һ. Гулијев чала әкинчилијини Азәрбајҗанын әкинчилик тәсәррүфатында ән гәдим әкинчилик системи олдуғуну кестарир¹. Әкинчилијин бу формасы биләвәситә чәјларын дашмасы вә јәхүд өз јатагларынын дәјишмәси процесинә илә бағлы олуб, лилли, чөкүнтүлу торпагларла әләгәдәр иди². Бу лилли торпаглар чох мәһсулдар олуб, бечәрма талаб етмирди. Бу хусусда шаирин ашағыдаки фикрини мисал кәтирмак јеринә дүшәрди:

Биз әкин заманы тохуму сапиб,
Тарланы аллаһа тапшырырыг.
Алты ај бичин башланмамыш.
Арпа, буғда замиси әтрафында доланмырыг.
Әкин јериндән битәндән бизә
Бир дәнән једди јүз дән чатыр³.

Чала әкинчилији системинә аид дәлилләр һаггында Страбонун "Чография" әсәриндә дә мә'лумат вардыр. О јазыр: "Күр, Алазан, Түрјән вә с. чәјләр дашдыгдан сонра лил басмыш јерләрдә аһали бостан биткиләри, дары вә чәлтик әкир, һеч бир суварма вә бечәрма ләзым кәлмәдән аһали бурадан бол мәһсул кәтүрүр"⁴. Страбонун тәсвириндән ајдын олур ки, һәлә ерамызын биринчи јүзиллијиндә Азәрбајҗанда чала әкинчилији мөвчуд олмушдур.

Низаминин әсәрләриндә дәмјә әкинчилији вә буна дәир материаллар да раст кәлирик. Дәмјә әкинчилијинин әсәсән иглимин мүнәјәм кечдији вә јағышын бол олдуғу даг вә дағәтәји зоналарда инкишаф етдијини сөјләјән шаир јазыр:

Сагиси булудлар олан даг јамәчларынын әкини
Јују суюну ичмәји севмәз⁵.

Дәмјә әкинчилији илә бәрәбәр шаир Азәрбајҗан аразисиндә чохлу суварылан топагларын олмасындан да данышыр. Азәрбајҗанын исти иглими илә әләгәдәр олараг суварма әкинчилијинин

1 Гулиев Г. О. О пахотных орудиях и системах земледелия в Азербайджане. II вып. Баку: Элм, 1965, с. 23.

2 Чавадов Г. Ингилаба гәдәрки Азәрбајҗанда әкинчилик системләри һаггында. Азәрбајҗан этнографик мәчмуси Баки, "Елм", 1981, 4, с. 7.

3 Искандорнама, с. 584-585.

4 Страбон, География.-М.: Наука, 1964, с. 475-476.

5 Низами Кәнчәви, Једди кәзәл, Баки, "Елм", 1983, с. 37.

1 Низами Кәнчәви, Искандорнама. — Баки, «Елм», 1983, с. 372.

2 Искандорнама, с. 151.

инкишафы лабүд иди. Бурада гәдим суварма архларынын галыглары да бу фикри тәсдиг едир. Сүн'и суварма системи нәинки тәкчә Азәрбајҗанда, еләчә дә бүтүн Шәрг өлкәләриндә кениш јайылмышды.

Ҷамијәтин инкишафы илә әләгәдар әкинчилик системи дә инкишаф етмишдир. Халгын әкинчилик тәсәррүфатында газандығы габагчыл тәчрүбәси инди дә бу сәһәдә әкинчиләр тәрафиндән тәтбиг олунур. Низами: "Чүнки тохум топагдан сусуз баш галдырмаз"¹, "су илә суварылан бир топаг иди"² — дәркән суварма әкинчилијиндән кениш истифада едилмәсинә ишарә етмишдир.

"Хәмсә"дә әкинчилик системләри илә јанашы тохумун сәпилмәси һаггында дә бәһс едилир. Археоложи вә этнографик тәдигатларын сүбүт етдији кими, дәнли биткиләр арасында кениш јайланы бугда, арпа, дары, чәлтик човдар вә с. иди. Загағгазија дәнли биткиләрин јаранмасынын ән гәдим мәскәнләриндән бири һесаб едилир³. Јухарыда адлары чәкилән дәнли битки нөвләриндән, хусусилә дә бугда вә арпадан шаирин "Хәмсә"синә дахил олан әсәрләриндә хәјли мә'лумат вардыр. О тәсдиг едир ки, тахылчылыг мүнһәм әкинчилик сәһәси кими апарычы рол ојнамышдыр. Мәсәлән:

Бу бугда бичир, о да әкирди⁴.

Арпа һаггында вердији мә'луматында шаир белә дејирди:

Арпа чәрәји чәјнә вә сәбр елә⁵.

Бурадан әјдын олур ки, дәнли биткиләрдән әрзаг кими бугда вә арпадан даһа чох истифада олунурду. Бә'зи һалларда дикәр дәнли биткиләрдән дә әрзаг кими истифада олунмасы барадә Низаминин әсәрләриндәки мә'луматлар диггәтләјигдир. О јазыр:

Бәрк човдар чәрәјини дә үјүдәр⁶.

Кәстәрилән мисал јухарыдакы фикримизи бир даһа сүбүта јетирир. Низами әкинчиликдә нөвбәти мәрһәлә олан бичин һаггында дә бәһс едәрәк јазыр:

Әвәлдә бир овуч дән јесәм дә
Бичиндә бир хырман әвәз верәрәм¹.

Бунунла јанашы Низами зәмиләрдә јетишдирилән тахылын бичилмәсиндә истифада олунан әләтләрдән дә бәһс етмишдир. Иглим шәраитиндән асылы олараг мүәјјән вахтларда кечирилән бичин заманы мүхтәлиф гурулушлу ораг, чин вә гисмән дә дәрјаздан истифада едилирди.

Низаминин әсәрләриндә һәтта хырманын дә адына раст кәлирик². Бичилмиш тахыл хырманларда дөјүлүр, дөјүлмә просеси гуртардыгдан сонра һазыр мәһсул гујуларда, ири тәсәррүфат купләриндә вә анбарларда сахланылырды. Лакин Низами бол мәһсул олдуғуна кәрә анбардан даһа кениш истифада олундуғуну кәстәришдир:

О торпаға әфәринләр олсун ки,
Бир овуч арпа јејир, бир анбардан артыг верир³

Тахылын дөјүлмәси просесинә дә тохунан шаир јөзүр:

Вәлә гошулмуш өкүз кими кәзирәм
Јолбоју дән тәкүр вә дән ахтарырам⁴.

Бурада шаирин ифадәләриндән әјдын олур ки, вәл әсәс хырман әләти кими тәсәррүфатда кениш јайылмышды. Вәл — тахылы дөјмәк үчүн ағачдан дүзәлдилмиш хусуси кәнд тәсәррүфаты әләтидир ки, ону хырманда өкүз вә јахуд ат гүввәси илә һәрәкәтә кәтирирдиләр. Бурадача гејд едәк ки, "вәлин үстүндә гошгу һејванларына гошулмагдан өтрү дәирәви формалы вәлбәнд адланан һиссә вардыр. Бура ип кечириләрәк вәл һејванлара гошулур"⁵. Низами дә јухарыда кәтирдимиз мисалда бу мәсәләјә ишарә етмишдир. Тахылын дөјүлмәси просесиндә һејванлардан гошгу гүввәси кими истифада олунмасы әкинчи әмәјини кәјли јүнкүл-ләшдирәрәк ону мүәјјән дәрәчәдә мәһсулдар етмишди.

Азәрбајҗанда әкинчилик тарихинин өјрәнилмәсиндә әкинчилик әләтләринин бөјүк ролу вардыр. Шаирин әсәрләриндә биз әјры-әјры әкинчилик әләтләринин дә адларына раст кәлирик. Бунларын әсәсында дә Низаминин тәсвир етдији јерләрдә вә еләчә дә XII әср Азәрбајҗанында һансы әкинчилик әләтләриндән истифада

1 Искандорнама, с. 431.

2 Јенә орада, с. 561.

3 Бахтеев Ф. Х. К истории культуры ячменя в СССР. В кн. Материалы по истории земледелия СССР.—М.—Л.: АН СССР, 1956, с. 206.

4 Једди козәл, с. 221.

5 Низами Кәчәви. Сирләр хәзинәси. Бақы, "Елм", 1981, с. 81.

6 Низами Кәчәви. Ләјли вә Мәчнун. — Бақы, "Елм", 1981, с. 83.

1 Низами Кәчәви. Хосров вә Ширин. — Бақы, "Елм", 1981, с. 345.

2 Јенә орада, с. 265.

3 Јенә орада, с.345.

4 Јенә орада, с. 347.

5 Чавадов Г. XIX әср вә XX әсрдин әвәлләриндә Азәрбајҗанын әкинчилик әләтләри. — Бақы, "Елм", 1979, с. 100-101.

едилмаси haггында фикир jуpда биларик. "Cулeјман ва гоча акинчинин heкaјасинда" шаир бол махсул алмаг намина торпагын һар гарышына дән сәпән акинчинин зәһмәтиндән бәһс едәркән хыш ва белин адыны чәкир. Бурадан ајдын олур ки, акинчилар торпагы бечармак үчүн адлары чәкилан аләтләрдән, Јерин шумланмасында истифада етмишләр. "Искәндәрнама"да охујуру:

Әкинчи бојундуругу әкүзә салсын,
Мурадыны, әкүздән, котандан алсын¹.

Көрүндүјү кими, Низами котанлардан ва бунула бәрәбәр әкин заманы һејванлардан гошгу гуввәси кими истифада едилмәсиндән данышыр. һәмчинин кестәрилән мисалда шаир котанын әсәс һиссәлариндән бири олан бојундуругун адыны чәкир. Котан бојундуруг васитәсилә гошгу һејванына гошулуpду.

Әкинчиликдә мүһүм әмак просеслариндән бири да тохумун сечилмәси ва сәпилмәсидир. Чүнки кәндлинин әмәји, онун әлдә етдији махсулун нәтичәси илә өлчүлүр. Әлбатта, јахшы тохум, јахшы да махсулун әсәс ва илкин шәртләриндән биридир. Бу хусусда шаир дејир:

Һәр шәјдән әввәл ләјәгәтли тохум лазымдыр.
Ки, сунбүлүн дүјүнү дүрүст ачылсын².
Әкинчи торпаға тәмиз тохум сәпсә,
Кејәрсә, торпагдан тәмиз дән чыхар³.

Бунула јанашы Низами кестәрир ки, јүксәк махсул алмаг үчүн тохуму мүнбит торпаглара әкмәк лазымдыр ки, бар версин, әкәр тохум шоран торпаглара әкиләрсә, бар вермәз. Бу фикри әсәсләндиран шаир јазыр:

Шор торпаға тохум сәпмак,
Пешманчылыгдан башга бар вермәз⁴.

Һәгигәтән да, тохумун сечилмәси ва сәпилмәси әкинчиликдә әсәс гајдалардан олдугундан, әкинчиләр кејфијәтли, махсулдар ва јерли шәраита ујун тохум нәвләрини сәпмәклә бол махсул көтүрә билмишләр.

Азәрбајҗанда орта әслрләрдә тахылчылыгга бәрәбәр чәлтик биткисинин бечәрилмәси тәсәррүфат сәһәсиндә мүһүм әһәмијјат кәсб етмишдир. Н. Кәңчәвинин әсәрләриндә да дикәр дәнли

1 Искәндәрнама, с. 168.
2 Сирләр хәзинәси, с. 97.
3 Хосров ва Ширин, с. 115.
4 Једди козал, с. 36.

биткиләрлә јанашы дүјү ва ондан һазырланан јемакләр һаггында бәһс олунмасы да чәлтикчилијин бу дөврдә инкишаф етмәсинә сүбүтдүр¹.

"Бир чох тарихи мәнбәләрдән ва археоложи газынтыларын нәтичәлариндән мәлүмдүр ки, чәлтик биткиси Х әсрдә Азәрбајҗанда кениш јайылмышды. Сонрақы тарихи дөвлрләрдә да чәлтикчилик Азәрбајҗанын кәнд тәсәррүфатында даһа да инкишаф етдирилмиш, дүјү тицарәти истәр даһили, истәрсә да харичи базарларда әһәмијјәтли јер тутмагга Азәрбајҗан халгынын башга өлкәләрдә мәдәни, итгисәди әлағәларинин кенишләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр"².

"Хамса"да зәфаран, зирә кими әдвигәт мәсәдилә истифада олунан биткиләрдән да бәһс едилир. Низами јазыр:

Көзләри јашла долу шәнбәлид
Зәфаран јејәрәк јенә күлмәјә башлады³.

Зәфаран хусуси әдвигәт биткиси олуб, онун күлүнүн ичиндәки телләрдән әтријјат ва милли мәтбәхдә, хусусилә пловун һазырланмасында кениш истифада олунур. Зәфаран биткисинин бечәрилмәси һалә орта әслрләрдә кениш јайылмаға башламышды. XII әср әрәб сәјјаһы, чоғрафијашунасы ва тарихчиси Јағут һәмәви да Азәрбајҗан әразисиндә — Дәрбәнд јахынлыгында "бол зәфаран јетишдирилдијиндән" хәбәр верир⁴. Низаминин әсәрләриндә тез-тез зәфаран биткисинин адына раст кәлинмәси да бу биткинин јетишдирилмәси ва халг мәтбәхиндә кениш истифада едилмәсинә сүбүтдүр.

Шаирин әсәрләриндә дикәр әдвигәт биткиси олан зиранин да адына раст кәлинир ки, бу да бизә орта әслрләрдә һәмин биткинин кениш јайылмасы ва јетишдирилмәси бәрәдә фикир сәјләмәјә имкан верир. Шаир јазыр:

Зирә вәдә илә бәсләнир
Кәрмүрсәнми, күнәшин истилијиндә
Зирәјә зирә сүјүндән башга һәр шәј һарамдыр⁵.

Көрүндүјү кими, шаир бурада зиранин хусуси гајғы илә бәсләнмәсиндән сәһбәт ачыр, онун суварылмадыгыны гејд едир. Доғрудан да зирә елә биткидир ки, ону сувармырлар, о өзү

1 Бах: Гулијев Ш. Азәрбајҗанда чәлтикчилик. — Бақы: "Елм", 1977.
2 Гулиев Ш. Некоторые вопросы рисоводства (чәлтиководства) в Азәрбајҗане (XIX-нач XX в.), II вып., Баку: Элм, 1965, с. 133.
3 Једди козал, с. 258.
4 Јағут Ал-Һәмәви. Муджам Ал-Булдан (Сведения об Азәрбајҗане). Баку, "Элм", 1983, с. 15.
5 Искәндәрнама, с. 535.

сусуз бој атыр. Шаир һәмчинин "зира вә'да" илә басләнир" — демәклә бир рәвәјәти дә јада салыр. Рәвәјәтә көрә зирәни әкән һәмишә ону сулајачағыны вә'д едир.

Орта әсрләрдә Азәрбајҗанын тәсәррүфат һәјәтында мүһүм јерләрдән бирини дә памбыгчылыг тутур. Шаирин јашадығы дөврдә Азәрбајҗанда вә еләчә дә Шәргдә чохлу памбыг јетишдирилдији һаггында тарихи мәнбәләрдә кениш мә'лумат вардыр. XIII әсрдә јашамыш италијалы сәјјаһ вә дипломат Марко Поло монгол ханынын сарајына кедәркән вә сәјјаһәтдән гајыдаркән Азәрбајҗандан кечмиш, бу арази һаггында дәјәрли мә'луматлар вермишдир. Бу мә'луматлардан бири дә өлкә әразисиндә памбыг биткисинин әкилмәси барәдәдир¹. Низаминин "Онлар мәним памбыг тарламда јатырлар" — сөјләмәси бол памбыг тарлаларынын олмасына ишәрәдир. Буна вә дикәр мәнбәләрә әсасән дејә биларик ки, памбыгчылыг орта әсрләрдә Азәрбајҗан әразисиндә јүксәк инкишаф сәвијәсинә чатмышдыр.

Орта әсрләрдә Азәрбајҗанда кениш јәјылмыш техникы биткиләрдән бири дә катан олмушдыр. Азәрбајҗанда катанын јетишдирилмәси гәдим дөврләрә аид едилир. һәтта Минкачевир газынтылары заманы бурадан хејли катан парча галығы тапылмышдыр². Низаминин јашадығы дөврдә Азәрбајҗанда тәсәррүфат һәјәтынын мүһүм сәһәләрдән бири дә бостан мәһсулларынын јетишдирилмәси иди. Шаирин "Хәмсә"синә дахил олан әсәрләрдә бостан мәһсулларынын һаггында хејли мә'луматлар раст кәлирик. Шаир јазыр:

Бостан елә бил әфсункар һогабаз иди
Јемишдән (говундан) рәнкарәнк һогалары вар иди³.

Көрүндүјү кими, Низами бурада бостанда олан рәнкарәнк говунлары һогабазларын һогаларына бәнзәдирди. Шаирин бу фикри бостанчылыгын инкишафына дәләлат едир. Азәрбајҗанда вә дикәр әразиләрдә үмумијәтлә бостанчылыг биткиләринин кениш сурәтдә әкилиб бечәрилмәси бостанчылыг мәһсулларынын әһалинин игтисади һәјәтында мүһүм рол ојнамасындан ирәли кәлир.

Орта әсрләр Азәрбајҗан тәсәррүфат һәјәтынын ән мүһүм

сәһәләриндән бири кими ипәкчилик дә кениш јәјылмышды. Гәдим Азәрбајҗанда ипәкчилийин тарихи ерамызын V әсринә аид едилир¹. Орта әсрләрдә Азәрбајҗан ипәјинин истеһсалы вә ихрачы барәдә Шәрг вә Гәрб тарихчиләринин әсәрләриндә истәнилан гәдәр мә'луматлар раст кәлирик. X әср әрәб сәјјаһ вә чографијашүнасы Ибн-Һөвгәл Бәрдә шәһәриндә ипәк мә'мулатынын истеһсалындан вә харичи өлкәләрә ихрачындан сөһбәт ачыр².

Ипәкчилик һаггында Низаминин әсәрләриндә дә истәнилан гәдәр мә'лумата раст кәлмәк олар. В. Чырагзадә кестәрир ки, Низами Кәнчәви "Искәндәрнамә" вә "Хосров вә Ширин" адлы әсәрләриндә Азәрбајҗанда ипәкчилийин кениш јәјылмасы барәдә данышараг, тохунан килимләрин үзәринин ипәкдән олмасыны тејд едир³. Лакин шаирин ипәкчилийә даир мә'луматлары сәдәчә олараг бу тәсвирлә битмир. Шаирин мә'луматлары бу сәһәдә даһа кенишдир. Низами хам ипәкдән мүхтәлиф нөв — атлас⁴, дибә⁵, курчешм⁶, пәрнијан⁷, шүштәр⁸ вә с. ипәк парчаларын мөвчуд олдуғу вә кениш истифада едилдијини сөјләјир. Шаирин өз әсәрләриндә бу гәдәр мүхтәлиф нөв ипәк парчалардан бәһс етмәси бу дөврдә ипәкчилийин чох јүксәк дәрәчәдә инкишаф етдијини сөјләмәјә әсас верир. О, ипәкчиликлә әләгәдәр олараг ипәк гурдунун вә бараманын да адларыны чәкмишдир.

Ипәк гурду кими мән өз ишимлә

Бир јарпаг јесам ипәк бағышларам⁹.

Вә јахуд,

Кәфән барама гурдунун кејими олду.

О ипәк ки, ону өз чанындан тохвјур¹⁰.

Бүтүн бу мисаллардан ајдын олур ки, шаир барама гурдунун бәсләнмәси вә гидаланмасы үсулуна бәләд имиш, бу да өз

- 1 Шавров Н. Н. Очерк шелководства в Закавказье. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т. IV, ч. II. — Тифлис, 1988, с. 108
- 2 Валиханлы Н. IX-XII әср әрәб чографијашүнас сәјјаһларын Азәрбајҗан һаггында. — Бахы, "Елм", 1974, с. 108.
- 3 Чырагзадә В. Азәрбајҗанда ипәкчилийин тарихиндән. Азәрб. ССР ЕА Мәрузәләри. XX ч., 12. Бахы "Азәрб ССР ЕА", 1964, с. 96.
- 4 Хосров вә Ширин, с. 71.
- 5 Ләјли вә Мәчнун, с. 124.
- 6 Искәндәрнамә, с. 265.
- 7 Ләјли вә Мәчнун, с. 30.
- 8 Искәндәрнамә, с. 365.
- 9 Хосров вә Ширин, с. 345.
- 10 Искәндәрнамә, с. 536.

1 32 Марко Поло. Путешествие (перевод И. П. Миняева). — Л., 1940, с. 19.

2 Левингов В. Н. Азербайджан с V в. до нашей эры по III в. н. э. Изв. АН Азерб. ССР, 1, 1950, с. 80.

3 Јелди қозл, с. 207.

нөвбасиндә XII әсрдә Азәрбајҗанда ипәкчилијин тарихинин өјрәнилмәси бахымындан чох дәјәрлидир.

ҮЗҮМЧҮЛҮК

Тәсәррүфат һајатында мүнүм рол ојнајан вә кениш јајылан саһәләрдән бири дө үзүмчүлүк олмушдур. Страбонун Албанијада бол үзүм јетишдирилмәсиндән бәһс етмәси да буну бир даһа субута јетирир. Дәдә Горгуд дастанында да бол үзүм бағлары вә ондан шәрәбчылығда истифада олунмасы барәдә мә’лумат вәрдыр. Азәрбајҗан гәдим заманлардан үзүмчүлүјүн бол јетишдији бир әрази кими танынмышдыр¹. Орта әсрләрдә Азәрбајҗанда үзүмчүлүјүн тарихинин өјрәнилмәсиндә Н. Кәнчәвинин әсәрләринин бир мәнба кими бөјүк әһәмијјәти вәрдыр. Шаирин әсәрләриндә XII әсрдә јетишдирилән мүхтәлиф үзүм нөвләринин адларына раст кәлирик, һәмчинин үзүмдән шәрәб истеһсал олунмасы мәсәләләринә дө бурада хејли јер верилмишдир. “Салхымлар ағырлығындан әјилмиш иди²” — дөјәркән шаир Азәрбајҗанын мүнбит торпағларындыра бол үзүм јетишдирилмәсинә ишәрә едир. Диггәтәләјиг чәһәт будур ки, шаир үзүмләрин мүхтәлиф нөвләринин дө адларыны чәкир:

Үзүм тәнәји папағыны јән гојмушду,
Чүнки ағ вә гара (үзүмләри) өз һөкмүндә көрүрдү.
Разиги, мәлави вә хәзари,
Бузари, күлаби вә шәкәри үзүмләри
Үзүмүн вә атәш кими нарын сујундан
Ғанын мәзһәрини үзүм кими бағламышды³

Көрүндүјү кими, шаир бурада орта әсрләрдә јетишдирилән разиги, мәлави, хәзари, бузари, күлаби вә шәкәри кими үзүм нөвләринин мөвчуд олмасыны гејд едир. Пәјвз вахты үзүм тәнәкләринин нечә олдуғу барадә мә’лумат верәрәк Низами јазыр:

Тәнәјин ширин дузлулары сәрхошланмышдыр. Һиндү әкинчи
(бағбан).
Тәнәјин зәнчи балаларынын башыны вурмушдур⁴.

Бурада шаир бағбанларын тәнәкләрә етдији гуллуғдан да сәһбәт

1 Бах.: Бабајев Т. Азәрбајҗан гәдим үзүмчүлүк дијарыдыр. — Баки, “Елм”, 1988.

2 Искәндәрнамә, с. 249.

3 Једди козәл, с. 206-207.

4 Лејли вә Мәчнун, с. 233.

ачмағы унутмамышдыр.

Орта әсрләрдә Азәрбајҗанда үзүмдән тәкчә јемәк үчүн дејил, һәмчинин мүхтәлиф нөв үзүм ширәләри, дошаб, ричал, кишмиш, шәрәб вә с. мәһсуллар һазырланырды. Бу мәһсулларын да адларына “Хәмсә”дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Әлбәттә бу чүр мүхтәлиф чешидли јејинти мәһсулларынын вә ичкиләрин һазырланмасы үзүмчүлүјүн јүксәк инкишаф етмәсини тәләб едирди. Низаминин тәсвирләриндән үзүмчүлүјүн инкишаф сәвијјәси һағғында тәсәввүр әлдә етмәк олар. Шаир әсәрләриндә шәрәбын е’малы вә онун сахланылмасы һағғында дәјәрли мә’луматлар верир. О јазыр:

Шәрәб дүзәлдән үзүм сәбәтләри —
Сәбәт дашыјанларын үзүндән тәр ахыдыр.
Салхымлар бәшдән ајаға гәдәр сыхылмышдыр.
Сыхылмағдан ширә олуб күпләрә ахыр¹.

Бурада үзүмләрин сыхыларағ күпләрә долдурулмасындан бәһс едиләркән шәрәб е’малы үсүлундан шаирин хәбәрду олмасы ашкар көрүнүр. Үмүмијјәтлә, шаирин әсәрләриндә үзүмчүлүјү вә хүсусән дө шәрәбчылыға дәир верилән мә’луматлар өз нөвбасиндә Низами дөврүндә Азәрбајҗанда үзүмчүлүјүн инкишаф тарихинин өјрәнилмәсиндә мүнүм әһәмијјәт кәсб едир.

Үзүмчүлүјүн кениш јајылмасы илә барабәр шәрәбчылығ да инкишаф етмишдир. Лакин мә’лум олдуғу үзрә Азәрбајҗанда ислам дининин јәјылмасы илә бағлы оларағ шәрәбдән истифада едилмәсинин гадаған олунмасы шәрәбчылығын инкишафыны нисбәтән дәјәндирмишдыр. Буна бахмајарағ, Низами өз әсәрләриндә јухарыда гејд едилдији кими, шәрәб вә шәрәбчылыға дәир мә’лумат вермишдир.

БАҒЧЫЛЫҒ

Тәсәррүфатын дикәр саһәләри илә барабәр бағчылығын да әһәлинин һајатында мүнүм рол ојнадығыны Низаминин әсәрләриндән көрмәк олар. Азәрбајҗан әразисиндә әлверишли чоғрафи фәраитин олмасы вә әһәли арасында бағчылығ мәһсулларына олан тәләбатын артмасы бу саһәнин јүксәк дәрәжәдә инкишаф етмәси үчүн имкан јаратмышдыр.

Илк орта әсрләрдән е’тибарән демәк олар ки, Азәрбајҗандән бәһс едән һәр бир сәјјаһ, тарихчи вә чоғрафијашүнас бу әразидә мүхтәлиф нөв мејвәләрин јетишдирилмәсиндән вә кениш планта

1 Искәндәрнамә, с. 588.

сијаларын олмасындан бәһс етмишләр. Низами јарадычылығында да биз багчылыға даир чохлу мә'луматлара раст кәлирик. Шаир өз әсәрлериндә Азәрбајҗанда мұхтәлиф нөв мейвәләрин: алма, нар, пүстә, иннаб, нарынч, турунч¹, хурма, гоз² фындыг³ вә с. јетишидрилиб сүфрәларин бәзәји олдуғундан хәбәр верир. Зәнкин вә бол мәһсуллу Азәрбајҗан бағларынын тәсвири шаирин ашағыдакы мисраларында верилмишдир:

Будагда мейвә јетишдикдә,
Әкинчи евини унудур.
Бағ бәзәјән мейвәнин боллуғундан
Јер үрәк истајәнләрдән (мейвәләрдән) әзәмәт кәсб едир.
Шадлыгдан пүстәнин додағы күлур.
Хурма онун додағына доғру дишини итиләјир.
Нарын чөһрәси гызарыр.
Санки тач үзәриндә лә'лләр тикилиб.
Алманын гырмызы јанағы шадлыгга наз едир.
Турунч баш галдыриб надинчлијә башлајыр.
Үзүм салхымлары мейдән мәст олуб.
Һамысы әлиндә алма вә нарынч тутуб
Бағда ағачларын будағлары чохлу нар кәтирдийндән
Әнчирли будағдан оғурлуг үчүн.
Әнчирјејән гушлар салланмышдыр.
Бадам севән торпаг јағсызлыгдан
Бадамын дәрисини вә бејнини башындан чыхармышдыр.
Шәкәри гижмәтдән салан иннабын лә'л додағы
Ағылсыз фындыгдан өпүш гопармышдыр.
Мәкәр ағачлар зијәфәтми дүзалтмишләр
Ки, иннабы вә фындыгы јерә төкмүшләр.
Гара папаглы үзүм сәрхошлуғундан
Гара зүлфүнү бармағына доламышдыр.
Куду севинчлә руду сазламышдыр.
Һејвә армудун боғазындан тутмушдур⁴.

Көрүндүјү кими шаир бурада Азәрбајҗан бағларында јетишидрилән мейвәләрин адларыны бир-бир садаламагла барабәр, һәмчинин Азәрбајҗан бағларынын пајызыны тәсвир етмишдир. Бу тәсвирдән әјдин олур ки, орта әср Азәрбајҗан бағбанлары јүксак бағчылыг мәдәнијјәтинә малик олмушдур. "Бағ дејил, бәлкә бир беишт иди, өз тәбиәти вә хилгәти илә Ирәм бағындан јахшы иди"⁵. — дејән шаир бағлары чәннәтә бәнзәдир.

1 Лейли вә Мәчнун, с. 233-234.
2 Хосров вә Ширин, с. 265.
3 Сирлар хәзинәси, с. 73.
4 Искәндорнамә, с. 587-588.
5 Једди көзәл, с. 206.

Әсәрларинин бириндә шаир мейвә бағынын тәсвири билә верир:

Мейвә барын чохлуғундан
Сәчдә едиб јерлә говушмушду.
Әндәзәдән чох мейвәлари
Чан кими тәзәјди, чан да онлардан тәзаләнирди.
Алма шараб чәмләринин лә'ли кими,
Нар агиг мүчрүлари шәклиндә иди.
Һејвә ичи мүшкәлә долу топа бәнзәјирди.
Пүстә тәзә-тәр күлүшлү, додағлары исә гурумушду.
Шафталынын рәнки будағларын симасыны
Гырмызы вә сары јағутла долдурмушду.
Муз (банан) кизалинчә "хәлифә лоғмасы"нын
Хурмасыны дишләјиб үч бусә алмышды.
Шәкәр армуду шәкәрли күлүшәјди.
Иннабын сапы (саплағы) өзүнә көһәр дүзүрдү.
Әнчирин балы, бадамын ләпәси
(Бағын) чамыны пәлүдә сәһнәси еләмишди¹.

Бу парчада да шаир мейвә ағачларынын чохлу бар кәтирмәсиндән бәһс едир вә ејни заманда чохлу мигдәрда мұхтәлиф нөв мейвәләрин јетишидрилмәсиндән хәбәр верир.

Шаир садәчә оларағ бағлары тәсвир етмәккә кифәјәтләнмир, о ејни заманда бу көзәллији вә боллуғу јарадан сада зәһмәткеш бағбанын да әмәјини гејд едир. "Нар бағбанын үрәјиндән су ичәр"² — дејән шаир бағбанларын мейвә ағачларына нечә гуллуғ етдикләри һағғында тәсәввүр јәрадыр. Н. Кәнчәви үмүмијјәтлә, инсанлары торпағын, ағачларын, бир сөзлә тәбиәтин гәдрини билмәјә чағырыр. Шаир кәстәрир ки, торпаға гајғы илә јанашмағ лазымдыр. О дејир:

Торпаг ишиндә лүтф (гајғы) кәрәкдир,
Гајғыдан күл һәсил олар, чәфадан тоз³.

Малдарлыг

Мә'лумдур ки, орта әсрләрдә тәсәррүфатын башга сәһәләри кими малдарлыг тәсәррүфаты да инсанларын күндәлик һәјәтиндә мүнүм рол ојнамышдыр. Елә бұ сәбәбдәндир ки, Низаминин әсәрлериндә малдарлыг мәсәләларинә даир материаллара чох раст кәлирик. Низаминин әсәрлариндәк алдығымыз мә'луматлар билә-васитә Азәрбајҗан халғынын тәсәррүфат һәјәти илә үчүндүр.

1 Једди көзәл, с. 206.
2 Лейли вә Мәчнун, с. 179.
3 Јенә орада, с. 177.

Азәрбајҹанда әлверишли чоґрафи ва тәбии шәраитин олмасы мұхтәлиф тәсәррүфат сәһәләринин, хусусилә малдарлығын инкишафына кениш имкан јаратмыш, бурада малдарлығын гәдим тарихә малик олдуғуну тәсдиғләмишдир¹. Зәнкин отлаг сәһәләринин, јем еһтијатынын бу әразидә олмасы үмумијәтлә, тәсәррүфатын бүтүн сәһәләринин инкишаф етмәсинә замин јаратмышдыр. Демәли, "Азәрбајҹанын чоґрафи мөвґејинин ва иґлим шәраитинин мұхтәлифијәти јерли әһалинин гәдим мәшғулијәти олан һејвандарлығ тәсәррүфатынын мұхтәлиф формаларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур"².

Азәрбајҹан халғынын тәсәррүфат һәјатында ғарамал ва давар әсас әһәмијјәтә малик иди. Әһалинин һәјатында малдарлығын әсас сәһәләрини ғарамал ва давар тәшкил етдијинә бахмајарағ, ат ва дөвә дә мұһүм јер тутмушдур. Бунунла јанашы, әһали улагдан да мұхтәлиф мәғсадлар үчүн истифада едирди. Малдарлығын адларыны чәкдијимиз сәһәләринә даир Низаминин вердији мәлүматлар диггәти чәлб едир. Шаир өз әсарларинда истәр-истәмәз бу ва ја дикәр мөвзүлә бағлы мотивләри тәсвир едәркән тәсәррүфат сәһәләри ила алағадәр мәлүматлар вермишдир.

Низаминин әсарларинда һејвандарлығла бағлы мұхтәлиф мәсәләләр кениш әксини тапмышдыр. Бурада хусусилә малдарлығла бағлы мәсәләләр — һејванларын отарылмасы, чобанларын тәчрүбәси һағғында мұһүм мәлүматлар әлдә етмәк мүмкүндүр.

Мәлүмдүр ки, һејвандарлығ тәсәррүфатынын мұхтәлиф формалары мөвчүд олмушдур. Малдарлығын јарымкәчәри формасындан бәһс едән Низаминин ашағыдакы тәсвирини изләдикдә мұһүм мәлүмат әлдә етмәк олар.

О дијарда бәјүк сәрвәрләрдән олан бир күрд варды.
Онун гурдлар әфәтиндән узағ бир сүрүсү варды.
Онун јахшы мал-ғарәсы да варды.
Елә мал-ғара һеч кәсдә јох иди.
Једди-сәккиз ев гоһум-ғардаш онун јанында јашајырды.
О варлы, о бириләри иса қасыб иди.
Сәһрада отурағ едиб дағларда доланан күрд.
Бијабән гулјабанылары кими бијабанлары долашырды.
О әләф дilynча сәһралары казиб
Бу чөлдә, о чөлдә сүрүнү отарырды³.

Шаир һәмән күрдүн сәһрада отурағ едиб дағларда долашма-

1 Бах: Бунјадов Т. Азәрбајҹанда малдарлығын инкишафы тарихиндән. Бақы, "Елм", 1969.

2 Нәччјев И. Азәрбајҹанда малдарлығын формалары һағғында. "Азәрбајҹан этнографик мәчмуси" III ч. — Бақы, "Елм", 1977, с. 29.

3 Једди козәл, с. 224.

сындан сәһбәт ачаркән малдарлығын јарымкәчәри формасына ишәрә етмишдир. Диггәтәләјиғ чәһәт будур ки, тәсвириндән сонра Низами Јарымкәчәри малдарлыға сәбәб олан мәсәләләри арашдырағар онлары тамамилә дүзкүн сурәтдә шәрһ етмишдир. Фикринә давам едәрәк шаир јазыр:

Һарада ичмәли су ва от көрсәјди.
Орада ики һәфтә мәнзил саларды.
Әләф јејилиб гуртаран кими һәмин јери тәрк едиб,
Сүрүнү башға сәмтә сүрәрди¹.

Бурада шаир көстәрир ки, һејванларын јахшы бәсләнилиб сахланылмасы үчүн бир әразидәки јем онларын тәләбатыны тәмин етмирсә, истәр-истәмәз дикәр јерләрә көчмәк зәрурати мејдана чыхыр. Буна көрә дә һејванларын бол јемли кениш отлаг сәһәләринә малик олан дикәр әразиләрдә отарылмасы ләзим кәлир. Гада мәнбәји олан отлаг сәһәләринин бириндән дикәринә көчүб кедилмәси јарымкәчәри малдарлығын әсас сәбәблариндән биридир.

Малдарлығын инкишафы һејванларын јемлә тәмин олунмасындан да асылыдыр. Бурада иса әјдиндыр ки, чобанларын тәчрүбәли олмасынын мұһүм ролу вардыр. Чүнки тәчрүбәли чобанлар һејванларын отарылмасы үчүн һансы отлаг сәһәләринин әлверишли олдуғларыны јахшы билмәлидирләр. Әјдиндыр ки, һејванларын јем ила тәмин олунмасы, онларын отарылмасы мұһүм мәсәләләрдән биридир. Бу такчә гиданын сечилмәси үчүн дејил, һәм да онларын мұхтәлиф хәстәликләрдән ғорунмасы үчүн ләзимдыр.

Һејванларын отарылмасы үчүн һансы отлаг сәһәләринин әлверишли олмасы чобанлардан тәчрүбә тәләб едир. Тәчрүбәли чобанларын јарарлы отлаг сәһәләрини таныдығлары барада Низами бәлә јазыр:

Чүнки онун јашадығы вадинин атрафында боллұча
Заһримар кими ешшәк ганғалы битәрди.
Зәһәрли отлары чобанлар таныјырдылар.
Одур ки, сүрүнү башға јердә отарырдылар².

Шаир бурада һәм чобанларын тәчрүбәсиндән бәһс едир, һәм дә көстәрир ки, ешшәк ганғалы битән сәһәләр һејванларын отарылмасы үчүн хәстәлик тәрәтдијиндән мал-ғара һәмин отлаглардан узағда сахланылырды. Низами дүзкүн гидаланмадан бәһс едәркән бир шеји дә хатырладарағ "ґојуна дәләмә сују вермәзләр"³.

1 Јенә орада, с. 225.

2 Хосров ва Ширин, с. 176.

3 Искәндәрнамә, с. 137.

— дејир.

Чобанларын һејвандарлыг тасарруфатында ролу барәдә Низами дејир:

Дәвәчиликдә, гојун отармагдә
Тәмкин вә һушарлыг кәстәрирдир.
Гурдун бәласыны сүрдун узәг сахлајырды,
(Сүрдә) хырда вә ири (һејванларын) кешијини чәкирди.¹

Шаир хырда вә ири һејванлар дедикдә, хырдабујнузлу вә ирибујнузлу һејванлары нәзәрдә тутмушдур. Бу тәсвирдән ајдын олур ки, һејвандарлыгдә мәшгул олмаг үчүн дә тәмкинли кәстәрмәк ләзимдир. Низаминин өз әсәрләриндә гојунчулуға дәир мә'лумат вермәси гојунчулуғун мүһүм тасарруфат саһәси олдуғуну сәјләмәҗә әсәс верир. Буну тарихи — этнографик тәдқиғатлар, бир сыра мә'хәзләр дә тәсдиғ едир. Гојунчулуғун мүһүм тасарруфат саһәси олмасы, бир тәрәфдән гојунларын әтиндән, сүдүндән вә хүсусилә дә јунундан истифадә едилмәси илә әлағадардыр. Тәсадуғи дејил ки, Низами дејир: "һәмимыз һејванларын (гојунларын) јунуна пәнаһ апарырыг"² Дикәр тәрәфдән исә онлар үзүн сүрән көч заманы давамлы олурлар.

Тәсәрруфат саһәси кими гојунчулуғун әһалинин һәјатында ролуну гижәтләндиран шаир гејд едир:

Һәр биринин сәрвәти, мәјәси — гојундур,
Гојундан өзләри үчүн һәр шеј дүзәлдирлар.
Онларын базары јун күчүнә гызышар.³

Бу фикир гојунчулуғун әһалинин тасарруфатында мүһүм јер тутмасы илә јанашы, ејни заманда тичәрәт әлағәләриндә дә әһәмијјәтә мәлик олмасына дәлаләт едир. Гејд едак ки, Низаминин әсәрләриндә бу мә'луматларла јанашы һејвандарлыг тасарруфатын дә адәт шаклини алмыш "дамға вурмаг" һаггында дә бәһс етмишдир. Шаир "өз овуну елә једи ки, һеч онун дамғасы да галмады"⁴ — дејәркән она ишәрә едир ки, јалныз өзләрина мәхсүс олдуғу үчүн, башгаларынын һејванларыјла дәјишик дүшмәсин дејә мал-ғара саһибләри өз һејванларына дамир вурурдулар. Бу һејванлары фәргләндирмәк үчүн едилирди.

АТЧЫЛЫГ ВӘ ДӘВӘЧИЛИК

Атчылығын әһалинин һәјатында мүһүм рол ојнајан тасарруфат

саһәси олмасы, атлардан мүхтәлиф мәғсадлар үчүн истифадә едилмәси, һәтта онун бәхшиш кими дә сахланылмасы барәдә Низами мә'лумат вермишдир. Бәхшиш верилән атлардан биринин тәсвиринә Низаминин "Искәндәрнамә" әсәриндә раст кәлирик. О јазыр:

Хураман Јеришли, ғара гујруг ат,
Сүһ јелиндән даһа да гывраг.
Санки шаһаншаһ тахты һәрәкәтдә иди,
Үстүндә отуран онун јүрүшүнү һисс етмәзди.
Ғачышда аһуну кери гојарди,
Ғызаркән од иди, јумшаланда су.
Чөлдә гушлардан да тез учар,
Дәрјадә балыгдан ити үзәр.
Сәјирдәндә санки див кими иди,
Фырланаркан она бурулған дејәрдин.
Тәрпәнишдә о асимәндән кери галмазды
Сәба онун мејданынын ари дејилди.
Мејдана о елә сохулуб чыхарды ки,
Хәјал онун далынча ғачаркән јары јолда галарды.¹

Атларын ајағларына "ајпәра" шәкилли наллар вурулдуғуну дә Низами гејд едир² атын үстүнә гојулан чулун адыны чәкир³. Низаминин атын рам едилмәсинә ишәрә едәрәк вердији тәсвирдә дејилир:

Өз дүјүнүм дүјүн ичиндә чарпазлашмасына бәхмәјарат,
Бу кәндириң башындан о, әјағыны галдырмады.⁴

Тәсвирин мәһијјәтини Р. Әлијев белә изаһ едир: "Хам аты рам едән миничи гылдан ешилмиш кәндирдә једди һалға — дүјүн дүзәлдиб, онун биринчи һалғасыны атын башына салыр. Аты јаваш-јаваш өјрәдәрәк ону һалғадан-һалғаја кечирир, ахиринчија чатанда 'ат ондан һүркмәсә, ону рамлашмыш һесаб едилрар'⁵.

Үмумијјәтлә, Низами өз әсәрләриндә атын нечә рам едилмәсинә дәир мәсләһәтләр верир. О јазыр:

Бурун јелли аты рам едән һәр бир меһтәр,
Хам дүјчә илә мұлајим давранар.
Сәбирлә нәһәјәт елә бир јерә чатдырар ки,

1 Искәндәрнамә, с. 297.

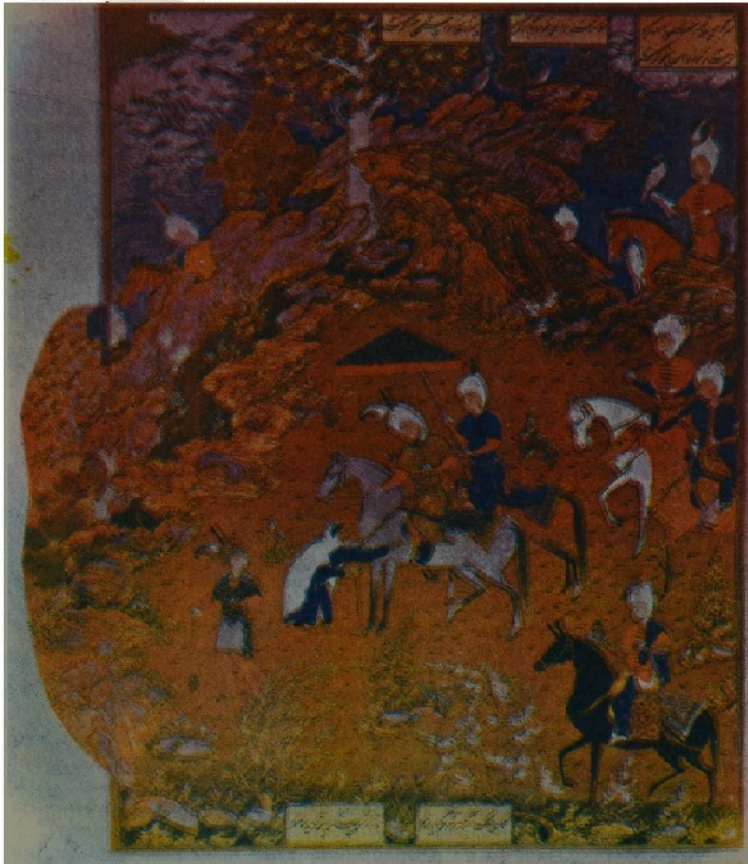
2 Сирләр хәзинәси, с. 29.

3 Јенә орада, с. 41.

4 Сирләр хәзинәси, с. 63.

5 Изаһат Р. Әлијевиндир. Сирләр хәзинәси. — Баки, "Елм" 1981 с. 206.

1 Једди козол, с. 229.
2 Хосров вә Ширин, с. 343.
3 Искәндәрнамә, с. 332.
4 Сирләр хәзинәси, с. 147.

Султан сәнчәр ва гарн.

Кими истәсә, онун үстүнә миндира биләр¹.

Вә јахуд:

О деди: "Әкәр истәјирсән ки, о хам дәјчә
Сәнин јәһәрн алтында тез рам олсун,
Рам олмуш бир дәјчәни ики-үч дөфә

¹ Хосров вә Ширин, с. 270.

Онун габағында јәһәрлә вә инча-инча тумарла.
Дәјчә рам, мейтәрләр (атабаханлар)
Хам аты белә чиловлајырлар¹.

Бурадан да көрүндүјү кими атлара гајғы илә јанашылмалыдыр.
Низами әсәрлеринде әрәб атыннын да адынны чәкир. Мәсәлән,

һәр бири гајнаг бир әрәб атына минди².

Гејд етмәк ләзимдыр ки, "әрәбләрн ишғалындан сонра
Азәрбајчанда әрәб атлары чоһалмаға башлајыр. Заман кечдикчә
әрәб атлары јерли шәраитә үйүкләшюр вә јерли ат чинсләрилә
гајнајыб гарышараг јени кејфијјәтли атлар — "әрәб аты" ады илә
мәшһурлашюр"³.

Бу фикир барәдә Р. Сәттарзадәнин ашағыдакы мүләһизәсинә
нәзәр јетирәк. О јазыр: "Азәрбајчанын о заманкы әразисинин
мүхтәлиф заманларда Иран, әрәб, монгол вә с. гасбкарлары
тәрәфиндән мүвәггәти олараг ишғал едилмәси илә әләгәдәр олараг,
Азәрбајчән атлары бу вә ја дикәр дәрәчәдә кәлмә тајфаларын
атларынын тә'сиринә мә'руз гала биләрди. Ејни заманда һеч
шүбһә јохдур ки, Азәрбајчән атлары да кејфијјәтчә јүксәк олдуғлары
үчүн һәмнн кәлмә халғларын атларына аз тә'сир кестәрмәмишдир.
Јерли атлар мигдарча чох вә кејфијјәтчә јахшы олдуғу үчүн кәлмә
атлар бунларын ичәрисиндә әримишдир"⁴. Ола билсин ки, Низами
дә әрәб атларындан мә'лумат верәркан белә атлары нәзәрдә
тутмушдур.

Низами атларын төвлә шәраитиндә сахланылмасындан да хәбәр
верир:

Төвләләр гурулду, ахур дүзәлди,
Ахурларә јашыл от төкдүләр⁵.

Гәдим тарихә малик олан дөвәчилик Азәрбајчанда кениш
јајылмыш тәсәррүфат сәһәләриндән бири олмушдур⁶. Әсәсән
дүзәнлик рајонлар үчүн сәчијјәви олан дөвәчиликјин бир тәсәррүфат
сәһәси кими инкишафы барәдә материала Низаминин әсәрләриндә
раст кәлирик. Дөвәләр һағында мә'лумат верән шаир јазыр:

¹ Једди козал, с. 163.

² Искондорнама, с. 265.

³ Бунјадов Т. Азәрбајчанда малдарлыгын инкишаф тарихиндән. —
Бакы, "Елм", 1969, с. 92.

⁴ Сәттарзадә Р. Азәрбајчән атчылыгы. — Бакы, "Азәрнәшр", 1960,
с. 11.

⁵ Искондорнама, с. 266.

⁶ Бунјадов Т. Азәрбајчанда дөвәчилик. АЕМ. 4 чилд. — Бакы,
"Елм", 1981.

Јук үчүн дөрд мин дәва көтүрдү.
Гошунун өнүндө вә архасында (дәвәләр) гатар чәкди,
Бу дәвәләрдән илк мини бисарәк иди.
Гошун чәкмәкдә дағлары жарарды.
Дикәр мини јук дашыјан бүхти иди,
Онларын һамысынын јүкү (дадлы) јемәкләр иди.
Үчүнчү мини чәлд һәгәләр иди ки,
Гызылларын, гырмызы вә сары даш-ташларын алтынды (иди)
Дөрдүнчү мин нәчиб вә ити кедан дәвәләр иди,
Гачаркән аһу кими бәрк гачырдылар¹.

Бурадан ајдын олур ки, дәвәләрдән ејни заманда бир һәглијәт вәситәси кими да истифада едилмишдир. Низами бурада индијәдәк башга мүүәлифларин әсәрләриндә раст кәлмәдијимиз дәвә нөвләри һәггынды хәбәр верир. Шаир дәвәләрин күчлү, чәлд, истијә давамлы олдуғларындан бәһс етмишдир. Адәтән мутәхәссисләр дәвәләри тәһкәркүчлү вә икиһәркүчлү олдуғлары хусусијјәтә әсәсан ики нөвә ајырдылар. Низаминин тәсвириндән исә ајдын олур ки, дәвәләр һәм да фәрди кәјфијјәтләринә керә нөвләрә бөлүнүр.

Дәвәләр исти иглима малик олан чәнуб өлкәләриндә јашамыш, узга өлкәләрдән ағыр јук кәтирмәк вә ја апармағ үчүн әвәзедилмәз һејван олмушдур. Истијә вә сусузлуға даһа чох давамлы олан бәлә дәвәләрдән мұхтәлиф мәнсулларын дашынмасында истифада етмишләр.

Низами "дәвәнин нохтасыны бурахды"² - Демәклә даһа бир ма'луматы да нәзәринизә чатдырыр ки, бу да дәвәнин башына нохта вурулмасыдыр. Бунунла јанашы дәвәләрин бојнуна тынғыров да салынды³. Низаминин вердији бу ма'луматлар Шарғ халғларыннын игтисади һәјәтиндә мүнүм рол ојнајан дәвәчијин инкишаф етдијинә сүбүтдур.

Овчулуг, балыгчылыг вә арычылыг

Тәсәруфат һәјәтинин ән гәдим саһәләриндән бири овчулугдур. Чәмијјәтин инкишаф просесиндә тәсәруфат фәалијјәтинин мұстағил саһәси олан овчулуг орта әсрләрдә јардымчы тәсәруфат саһәсинә чеврилмишди. Овчулугун инкишаф тарихиндә бир сыра ән'әнәләр дә јаранмишды. Хусусилә, атла ов кениш јәйлмиш, ит вә ов гушларыннын да истифада едилмишдир.

Азәрбајҗанын әлверишли чоғрафи мөвгәдә јерләшмәси вә зәнкин мешәләрин олмасы ов һејванларыннын бурада јашамасы үчүн шәраит јәрәтмишдыр. һәлә лап гәдимиләрдән овчулуг

Азәрбајҗанда кениш јәйлмиш тәсәруфат саһәләриндән бири тәсаб едилир. Буну Гобустан гаја тәсвирләриндәки ов саһәләринин олмасы да сүбүт едир. Азәрбајҗан аразисиндә чейран, чүйүр, дағ кечиси вә с. кими ов һејванлары овланырды. Орта әсрләр Азәрбајҗаныннын ов дәсткәһларыннын тәшкил едилмәси ән чох севилян мәшгулијјәтләрдән бири олмушду. Бу хусусијјәтә Низаминин әсәрләриндә мүнүм јер верилир. Гејд едилдији кими, артыг феодализм дәврүндә овчулуг дикәр тәсәруфат нөвләри кими аһәмијјәт кәсб етмирди. Лакин буна бахмајарағ, аһалинин аз гисми овчулугла мәшгул олурду. Низаминин әсәрләриндә ов һәггынды верилән ма'лумат да мәнз буна дәләләт едир.

Шаирин әсәрләриндә овчулугда ишләдилән әләтларин вә вәситәләрин, овланан һејванларын вә гушларын адларына раст кәлмәк мумкүндүр. Шаир нәзәрә чарпдырыр ки, кур овлајанда хусуси атлардан истифада едирдиләр. Буна ишарә едән Низами дејир:

Гујругунда јүз илан гырмымы варды,
Дирнағлары исә јүзләрлә курун коруну газмышды.
Шаһ ов заманы һәмишә ону чәларды,
Башга бир миниклә онун иши јох иди¹.

Низами атын тәсвирини верир вә кестәрир ки, ов заманы хусуси бәрк гачан атлардан истифада едилirmiш. Бу овчулугда јаранан әдәтләрдән биридир. Орта әсрләрдә ов заманы итләрдән да истифада едилмәси вә итләрин овчунун јахын комәкчиси олмасы бәрәдә чохлу тарихи мәнбәәлар мөвчүддур. Шаирин әсәрләриндә дә ов заманы хусуси ов итләриндән истифада едилмәси һәггынды ма'луматлар вардыр. О јазыр:

Әчәб итикерән маһир бир овчу варды,
О бијабанлары башдан-баша кәзәр, јахшы ов јерләри сечәрди.
Онун шир кими бир ити варды. О гачмаға башлајанда
Күнәшин кәлкәси олан нура нөгән тутарды.
Кәркәдан онун күрәјиндән сағынмырды.
Кур исә онун чейран јахын дишләриндән
Овчунун сағарлариндә р ит онун мучиси вә јолдашы иди.
Нечә кечә вә күндүз онунла чалышырды.
О өз мәнәббат сачан үрәјини она бағламышды,
Кечәлар ону горујар күндүзләр она рузи јетирәрди².

Көрүндүју кими, шаир бурда овчуну ов заманы мұшәјәт едән вә она комәкчи олан ов итләриндән сәһбәт ачыр. Низаминин

1 Искәндәрнамә, с. 539.

2 Лејли вә Мәчнун, с. 201.

3 Једди козәл, с. 80.

1 Једди козәл, с. 62.

2 Силләр хәзинәси, с. 110

Ов сәһнәси.

әсәрләриндә биз һәмчинин ов заманы гушлардан истифада едилмәси барәдә дә мә'луматлара раст кәлирик. Бу һагга шаир жазыр:

Лачын табилчији чалынан кими

Овчу гуш пәрваза кәлди.

Ити ганадлы лачын һаваја галхды

Дүнја кәклик вә кәјәрчиндән бошалды.

О дағда вә сәһрада бир һәфта

Гарангушлар да чәнкиндән чән гуртара билмәдиләр¹.

Орта әсрләрдә овун һансы ов силаһлары, алатлары вә вәситәләри илә овланмәси мәсәләси да олдугча марағлыдыр. Бу барәдә дә Низаминин әсәрләриндә хејли дәјәрли мә'луматлар вардыр. Шаир ох, каман, јај, кәмәнд, чәлә, тор, низа вә с. кими овчулуг лавазиматлары барәдә мә'лумат верир. Камәнд вә ја әллә ов тутмағ барәдә Низаминин вердији ашағыдакы мә'лумата мүрачиәт едак:

О дағлар ашан көһләнин үстүндә шаһ

Ов кәмәндини атаркән

Минләрлә куру дири тутарды.

Бәндә салдығы курларын чохуну

О, әллари илә, ја да кәмәндлә тутарды².

Көрүндүјү кими шаир бурада Баһрамын ов заманы кәмәнддән истифада етмәсини кәстәрир.

Ов лавазиматы һагга даһа мүфәссәл мә'луматы шаирин ашағыдакы тәсвириндә изләмак мүмкүндүр. О, жазыр:

Шаһ каманы көтүрүб пусгуја дурду.

О, охдандан үчу биз бир ох көтүрүб.

Јаја гојуб кириши сәрраст чәкди³.

Шаир һәмчинин курлары овламағ үчүн габағчадан һазырланмыш бәндләрә һүркүдүлүб говулмасыны да хатырладыр. Шаирин әсәрләриндә овчулугда истифада едилән бир сыра халғ үсүлларинин тәсвиринә раст кәлирик. О, жазыр:

Бура овчуларын јурдудур.

Шикарчылар вә шикар вуранларын јеридир.

Су илә долдурдуғлары бу күпү

Шикар тутмағ үчүн тәлә дүзалдибләр.

Ки, дағ гочу, марал, аһу вә кур

Бијабәндә шор јем јејиб

Сусузлашанда вә су ичмәк истајәндә

Бу ноһура (сувата) тәлләссинлар.

Овчу иса јолу кәсарак

Каманла пусгуда отурур.

О, һејваны су ичән заман вуруб.

О јаралы овдан кабаб биширир⁴.

1 Хосров вә Шириң, с. 232.

2 Једди козол, с. 62.

3 Једди козол, с. 63.

4 Једди козол, с. 172.

Искандер ва Хаганын ова чихмасы.

Шайрин бу тасвирини бир гадар ајдынлашдыраг. Чох куман ки, Низами овчулугда истифадэ едилэн бу үсүл барэдэ ма'лумата малик имиш. Үсүлүн маһијјати нэди? Ајдын олдуғу кими, бир су долу күпүн атрафына ов јахынлашаркан овчу тарафиндан төләјэ салынмасыны тасвир едилер. Демали, зәннимизчэ халг арасында белэ бир үсүл моъчуд олмушдур ки, Низами да ондан өз әсариндэ истифадэ етмишдир.

Гејд едәк ки, Низами овчуларын сәбирли, матанәтли ва гувәтли олмаларындан да сөһбәт ачмишдир. Умумијјәтлэ, Низами Кәнчавинин әсарларында овчулуға даир елә ма'луматлара раст кәлирик ки, бунлар да өз новбәсиндэ овчулуғун тарихинин өјрөнилмәсиндэ дәјарли мәнба ролуну ојнаја билар.

Низаминин зәнкин јарадычылығинда тәсәррүфат сәһәләрина аид ма'луматлар чох сәһәлидир. Бураја балагчылыг һағгында олан ма'луматлар да дэкилдир. Дикәр тәсәррүфат сәһәләри кими балагчылығын да өзүнәмәхсус јетти бардыр. Бу хүсүсдә шайрин

ашағыдаки фикри диггәти чәлб едир. О, јазыр:

Хазран дәнизинә тамаша едиб
Өз шәраб гәдәһимдан онун үстүнә кәвһәо сәчәм.
Өз мәијјәтимлә дәниз сәһилиндә
Бир һәфта гуш вә балыг ову илә мәшғул олам¹.

Хазран дәнизи дедикдә көрүнүр, шайр Хазәр дәнизини нәзәрдә тутмушдур. Буна алава олараг, шайрин ашағыдаки фикрини да мисал чәкә биләрик. О, јазыр:

Кәһ да Күр чәјиндә зәнчир аңдылар.
Чохлу балыг, гуш овладылар².

Бурада Хазәр дәнизинин вә Күр чәјинин балагчылығын инкишәфиндаки әһәмијјәтли ролундан данышылыр вә о јерләр балаг ову үчүн лазими јерләр һесаб едилер.

Низами әһалинин гәдим мәшғулијјәт нөвү олан балаг овундан сөһбәт ачаркан балагчылығда истифадэ олуна торун да ачыч чәкмишдир. Фикримизи әсасландырмаг үчүн шайрин әсарларына мүрачиат едәк. О, јазыр:

Дәрин дәнизләр тор атараг
Надир балаглары тора салырам³.

Бурада балагларын торла тутулмасындан бәһс олуна. Низами јарадычылығинда тәсәррүфат һәјәтиндә вә әһалинин мәишәтиндә мүнүм әһәмијјәт кәсб едән арычылыг мәһсулларынын адынн чәкилмәси диггәти чәлб едир. Арычылыг мәһсулларына әһалинин талабатынын олмасы бир тәсәррүфат сәһәси кими онун инкишәф етдији барэдә фикир јүрүтмәја әсас верир. Тәсәдүфи дејил ки, шайр арычылығда истифадэ олуна мум һағгында да сөз ачмишдир. Игтисади һәјәтдә мүнүм рол ојнајан арилар һағгында ма'лумат верән Низами јазыр:

Арынн еви она көрә һәмишә бал илә долудур ки,
О габағы кәрән вә азуғәсини әввәлдән һазырлајандир⁴.

1 Искандәрнамә, с. 223.

2 Хосров вә Шайрин, с. 129.

3 Искандәрнамә, с. 433.

4 Сирлар хәзинәси, с. 124.

Вә Јахүд.

Ары тиканынын ачысы олмајан јердә ширин бал Јохдур¹.

Беләликлә, шаир һәм дә гита мәһсулу кими истифада олуна:
балын да адыны чәкмишдир.

III ФӘСИЛ

МАДДИ МӘДӘНИЈӘТ

Низаминин "Хәмсә"синә истинад едәрәк тарихи инкишаф просесиндә этнографијанын таркиб һиссаләриндән бири кими Азәрбајҗан халгынын мадди мәдәнијјәт үнсүрләринин өјрәнилмәси мүнһүм аһәмијјәт кәсб едән мәсаләләриндән биридир. Бу мәсаләнин һалли бизә халгымызын кечмиш тарихинин бир һиссәси олан гәдим Азәрбајҗанын мадди мәдәнијјәт элементләри һаггында ма'лумат әлдә етмәјә көмәк едир.

Мадди мәдәнијјәт элементләринин инсанларын һәјәтнәдаки ролу бәллидир.

Мадди мәдәнијјәтә дахил олан элементләрин тарихән гарарлашмыш јашајыш мәскәнләринин характерик хүсүсијјәтләринин вә јашајыш евләринин формалашмасынын, кејим вә бәзәкләрин, јемак вә ички нөвләринин, нағлијјәт вәситәләринин - өјрәнилмәси халгымызын чохәсрлик кечмишиндән бизләрә сорәг верир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мадди мәдәнијјәтин формалашмасында ичтимаи гурулушун да мүнһүм ролу вардир. Ејни заманда тәсәррүфатын инкишафынын да тә'сири бу сәһәдә өзүнү көстәрмәјә билмәз.

Јашајыш мәскән вә евләри

XII әсрдә феодал мүнәсибәтләринин һаким олдуғу бир дөврдә этнографик чәһәтдән мүнһүм аһәмијјәт кәсб едән мадди мәдәнијјәт элементләрини өјрәнмәк үчүн Низаминин әсәрләриндән алдығымыз ма'луматлар илкин мәнбә ролуну ојнајыр. Гејд етдијимиз кими, мадди мәдәнијјәт элементләриндән бири јашајыш мәскәнләри вә јашајыш евләридир. Јашајыш мәскәнләри бир гәјдә оларәк әлверишли таби и шәраитә малик, тәһлүкәсиз, әкинчилик, мәлдәрлыг, сәнәткарлыг вә тичарәтин инкишафы үчүн аһәмијјәтли олан әразиләрдә салынырды. Бунлар јашајыш мәскәнләринин хәрәтерик хүсүсијјәтләрини тәшкил едир.

Низаминин јарадичылығы боју инсанларын мәскән салыб јашадығлары шәһәр вә кәндләр, онларын көрүнүшү, бурада салынмыш тикилиләрин гурулушу вә с. һаггында ма'лумат әлдә етмәк олар. Шаир шәһәрләрдә үчәлдилмыш дабдәбәли сарәјләр вә онларын зәнкин ме'марлыг үслубунда тикилмәси һаггында әсәрләриндә ма'лумат вермишдир. Хүсүсилә дә шәһәрләрин базәји олан галалардән Низами бәһс едәрәк јазыр:

¹ Лејли вә Мәчнун, с.50.

Шәһәрләр җалныз гала диварлары илә бәзәнир¹.

Низаминин әсәрләриндә җашајыш мәскәнләри, онларын мүхтә лиф нөвләри олан шәһәр, кәнд, оба, јурд, бинә, мағара вә с һаггында мә'лумат верилир. Низами Мәчнунун бир овлағын атрафында харабәликдә мәскән салыб җашамасындан данышаркәк кәстәрир ки, о, мағарада җашајырды². Шаир бурада җашајыш мәскәни олан мағаранын мөвчүдлүгү һаггында мә'лумат вермишдир. Бурадача гәјд әтмәлијик ки, белә җашајыш җерләри бирдән-бирә пејда олмајыб, әввәлки җашајышын давамы кими мөвчүд олмушдур. Җашајыш мәскәнләри вә евләрин формалашмасына ичтимаи-игти сади формасијанын тәсири күчлүдүр. Нәр бир дөврүн өзүнәмәхсус җашајыш мәскәнләри вә евләри олмушдур. Ичтимаи-игтисади инкишафын савијәсиндән асылы олараг җашајыш мәскәнләри вә евләри дәјишмиш јени хүсусијәтләр кәсб етмиш, тарихи төкәмүл просеси кечирмишдир. һаггында бәһс етдијимиз җашајыш мәскән ләриндә мүхтәлиф типли евләр тикилирди.

Шәһәр вә кәнд әһалинин даими җашајыш мәскәнләридир. Билдијимиз кими, даими җашајыш мәскәнләрилә јанашы мүвәггәти җашајыш мәскәнләри дә мөвчүд олмушдур. Инсанларын җашамасы үчүн илк нөвбәдә онларын ева малик олмасы һәјәти әһәмијәт кәсб едән вәчиб мәсәләдир.

Одур ки, онлар "җашадыҗлары дөврүн ичтимаи-игтисади тәбиәтинә мүвәфиг җашајыш еви јарәтмәли олур."³ Ев инсанларын асас җашајыш вәситәләриндән биридир. Умумијјәтлә, Азәрбајҗанын зәнкин тәбии шәраити бурада мүхтәлиф типли евләрин олмасына имкән јарәтмишдур. Евләрин тикилмәси инсанын һәјәти тәләба тынын өдәнилмәси үчүн зәрури сајылан мәсәләләрдән биринчи- сидир. Хәлг ме'марлыг услубларыны өзүндә әкс етдирән тикилиләр һаггында Низаминин әсәрләриндә мә'лумат вардыр.

Мәскәнләрдә бир-бириндән аралы олмаг шәрти илә җашајыш евләри салынырды. Азәрбајҗанда кениш јайылмыш ев типләриндән бири олан имарәт һаггында Низаминин әсәрләриндә белә дејилир:

Она үча бир имарәт кәстәрди.

Имарәтин дөшәмәси ипәкдән иди.

Евәны башыны көјләре үчалтымышды.

Тағы үча бир су анбары иди.

Онун бүтүн диварлары вә дөшәмәси мәрмәрдән иди.

О хам (тәзә) күмүш кими парылдајырды.

Бир кениш пишкәһи варды, зирвәси ивә

Сарв, сөјүд вә хәданкин будагларынын чохлугундан даралмышды
Ғапынын чинаһындан елә бир парда асылмышды
Ки, көј онун кәмәрини өпүрдү¹.

Әлбәтлә, Низаминин бу тәсвири бәдии бојаларла зәнкиндир. Ләкин буна бахмајараг, имарәт һаггында, онун еваны, гапысы, пишкәһи олмасы бәрәдә, мә'лумат вермәси бахымындан, онун үмуми гурулушуна даир биздә мүәјјән тәсәввүр јарәтдығына көрә шәирин тәсвири әһәмијәтлидир. Ејни заманда бу имарәтин Азәрбајҗан үчүн сәчијәви җашајыш еви типли олмасыны бир даһа әсәсләндирмәгә имкән јарәдир.

Евләрин һәјәтләри чәпәрләнир вә гапы гојулурду. һәмин гапыларын үзәрина дәмир һалгалар вурулурду ки, бунун вәситәсилә дә ев саһибини сәсләмәк мүмкүн олурду. Низаминин "Ғапымын чәхчәхәны таггылдатды"²-дәмәси буна субүтдур.

Җашајыш евләринин јарәдылмәси үчүн илк нөвбәдә онун јеринин мүәјјәнләшдирилмәси, дүзкүн бүнвәрә гојулмасы вә тикинти материалынын олмасы асас шәртләрдәндр. Хүсусилә мөһкәм бүнвәрә гојулмасы мәсәләсинә тохунараг Низами јазыр:

Әкәр сел бүнвәрәни хараб едибсә.

Диварын палчыгдан, ја поләддан олмасынын нә фәрги?³

Көрүндүјү кими, Низами асас бир мәсәләјә тохунараг евин гурулмасында бүнвәрәнин мөһкәм әсәсә малик олмасыны ирәли сүрүр.

Евләрин өјрәнилмәси тәкчә этнографик чәһәтдән дејил, ејни заманда ме'марлыг сәһәси бахымындан да әһәмијәтлидир. Чүнки бу иш хәлг ме'марлығы ән'әнәләринин дә өјрәнилмәсинә көмәк едир. Гәдим ме'марлыг нүмунәләри ранкарәнклији, мөһкәмлији, өзүнәмәхсуслугу вә кејфијјәтли олмасы илә сечилән, хәлг тәрәфиндән јарәдилән зәнкин ирсдир. Низаминин әсәрләриндә инчәсанәтин бир сәһәси олан ме'марлыг сәнәтинә, ме'мар әмәјинә, уста маһарәтинә јүксәк гижмәт верилир. "Сирләр" хәзинәси"ндә шаир кәрпичкәсән кишинин әмәји һаггында јазаркән ев тикинтисиндә ләзым олан материалларын - саман, кәрпич, су вә торпагдан истифада олунмасына ишара етмиш вә гочанын көрдүјү ишә бејүк рәғбәт бәсләмишдир⁴. Бунунла јанашы шаирин әсәрләриндә евин иншасында истифада олунан башга тикинти материалларынын адларына да раст кәлирик. О јазыр:

1 Једди козол, с. 185.

2 Ләјли вә Мәчнун, с. 81.

3 Нәсирли, М. Азәрбајҗан ССР Шәһи-Зәғәтәлә зонәси әһалисинин җашајыш евләри-Бақы, "Елм", 1975, с. 3.

1 Једди козол, с. 211.

2 Хосров вә Шәирин, с. 51.

3 Ләјли вә Мәчнун, с. 125.

4 Сирләр хәзинәси, с. 105.

Кил ва дашдан күмүш кими бир гәср тикди¹.

Барада, кил ва дашдан истифаде олунмасына ишара едилир Низами евларин ағ дашдан тикилдијини да хатырлатмышдыр. Бүтүн бу материаллар ва лазыми алатлар олдугдан сонра дерд диварын тикилмәсиндән јазан Низами һатта онун суванмасы мәсәласина да тохунмушдур. Шаир јазыр:

Өз диварымы палчыг саманла сувадим³.

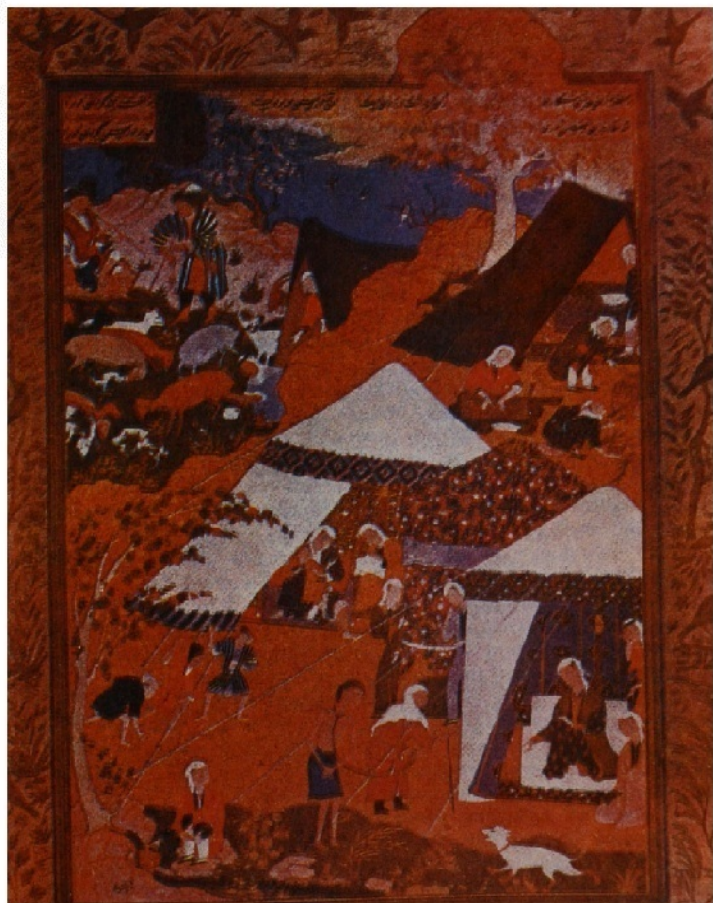
Демәли, евин һөрүлмүш диварларыны сувамаг үчүн палчыглы саманын гатышыгындан истифаде олунур. Низами көстәрир ки, евин тикилмәсинда палчыгдан истифаде едилир ки, ону исе сары торпагдан дүзәлтмәк тәләб олунур⁴.

Отураг аһалија мәнхус даими евларин дердбуцаг шәклинде тикилмәси барада да шаир өз әсәрларинде мә'лумат верир Низами бу евларин дерд диракдан инша едилдијини, ајна ва икитәјли гапы гојулдуғуну тәсвир едир. Евларин тикилишинә даир шаирин әсәрлариндән әлдә етдијимиз мә'луматларда иншәәт материалынын даш ва кәрпичдан олмасы ила барабар һәмчинин мешә материаллариндан истифаде едилмәси барада да гејдлар вардыр. Ејни заманда инша олунан евларин көркәминин јарашыглы олмасы үчүн ме'марларын бәјүк әмәк сәрф етмәлари көстәрилир.

Низами јазыр ки, евдә икитәјли гапылар гојулур ва мұхтәлиф мәгсәдлар үчүн ајрылан отагларын евларина мәнхус адлары олурду. Тәкчә, "Једди көзәл" әсәринде шаир онларын бир нечәсинин адларыны чәкмиш ва һанси мәгсәдлә истифаде олунмасындан бәһс етмишдир. Мәсәлән, шәбистан - кечәләмәк үчүн отаг, ајрычә гонаг отағы, һүрә - кәлин ва бәј отағы, табхана - исти гыш отағы.

Низами өз әсәрларинде әлбәтте, бир евин тикилмәси үчүн лазыми материаллар, отаглар, евин инша едилмәси ва с. һаггында бүтөв бир тәсвир вермәсә да, онун әсәрларинде сәләпәнән фикирләри үмумиләшдирәрәк мадди мәдәнијәтин әсас тәркиб һиссәлариндән бири кими јашајыш евлари һаггында мұһүм мә'луматлар әлдә етмәк мүмкүндүр. Бу мә'луматлардән бири дә Низаминин евлардә бача ва ејван олдуғуну гејд етмәсидир. һәмчинин евләрлә јанашы һәјәтдә тәсәррүфат аһәмийәтли тикилиларин олмасы барәдә фикримизи шаирин әсәрларинде адлары чәкилән тикилилар һаггында әлдә етдијимиз мә'луматларла асасландыра биләрик. Мәс., анбар, тәндирхана, төвлә ва онун ичәрисиндә гојулан ахур, һейванларын су ичмәси мәгсәдила ајрылан һоһур, гују за с.

Марағлыдыр ки, даими јашајыш евларила јанашы Низами мұвәғгәти јашајыш еви олан алачыгын да адыны чәкмишдир. О, јолларда еһсанлыг һесабына мұвәғгәти сыгыначар мәгсәдила

Мәчнун Лейлинин алачыгы тарихинде

1 Једди көзәл, с. 54.

2 Искәндәрнамә, с. 202.

3 Искәндәрнамә, с. 46.

4 Јенә орада, с. 545.

тиkilән рабатдан да истифаде олунмасындан бәһс етмишидир. Евләрин тикилмәсиндә лазым олан ләвазиматлардан бири кими кәркенин дә ады чәкилмишидир. Јашајыш мәскәнләри вә евләрилә јанашы, Низами кејим вә бәзәк нөвләри барада дә мә'луматлар верир.

КЕЈИМЛӘР

Кејимләр һәр бир халгын мадди мәдәнијәтинин тәркиб һиссәлариндән биридир. Низаминин әсәрләриндә өз кениш әксини тапан мадди мәдәнијәт үнсүрләриндән бири кими кејим вә бәзәк нөвләринин тәсвири бизә кениш материал верир. Шаирин кејимләрә дәир вердији мә'луматлары нәзәрдан кечирмәздән әввәл гејд етмәлијик ки, о бу кејим нөвләри үчүн истифаде олунан әсәс хаммал һаггында дә сөһбәт ачмышидир. Низами ән әсәс хаммалын јун вә ипәкдән ибарәт олдуғуну кәстәрмишидир. Јун вә ипәкдән алынән парчалар кејимләр үчүн характерик олмушдур. Бунунла јанашы Низаминин әсәрләриндә кејимләр үчүн лазым олан дикәр материалларын да адларына (катан, памбыг, дәри вә с.) раст кәлмәк мүмкүндүр.

Низами өз јарадычылыгында јүксәк кејфијәтли парча нөвләриндән сөз ачмыш, тәкчә ипәјин бир нечә нөвүнүн адларыны чәкмишидир. Бунлардан атлас, пәрнијән, гумаш, дибә ипәк, курчешм ипәји, шүштәр ипәји вә саирәнин адларыны кәстәрмәк олар. Шаирин әсәрләриндән көрүнүр ки, ипәк кениш јайылмыш парча нөвү олмушдур. Һәтта кәлиник палтаринын да ипәк парчадан тикилдији барада "Хосров вә Ширин" поемасында мә'лумат верилир. Бунунла јанашы, "Хәмсә" дә шаир зәрбаф адлы парча нөвүнүн дә адыны чәкмишидир. Бу парча нөвү исә гызыл вә күләбәтинла ишләнирди.

Низаминин әсәрләриндә тәсвир олунан кејим нөвләри вә онларын мүхтәлифији һаггында мә'лумат алмагла јанашы, һәм дә бу кејимләрин һансы тәбәгәнин нүмајәндәләрина мәнсуб олдуғуну дә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бурадачә ону дә гејд етмәк лазымдыр ки, кејимләр әһалинин ичтимаи вәзијәтини әкс етдирмәклә барабәр, ејни заманда онун дини мәнсубијәтини дә муәјјән етмәк үчүн тәсәввүр јарадыр. Мәсәлән, Низами өз әсәрләриндә тез-тез зүннарнын адыны чәкир:

Заһид вә раһибләр мәнә тарәф гәчдылар.

Зүннар вә хиргәни чыхарыб атдылар¹.

Бурадан ајдын олур ки, шаир мүсәлмән олмајанларын бел кәмәри зүннар вә дәрвишларин кејиндикләри тохунма әбә - хиргә һаггында сөз ачаркән һәм дә бу кејим нөвләринин мүәјјән мә'наја малик олмасы мәсәләсинә тохунмушдур. Демәли, бурада Низами

һәм дини мәнсубијәт, һәм дә ичтимаи вәзијәтин мүәјјәнлији мәсәләсинә ишарә етмишидир.

Низаминин әсәрләриндә гадын вә кишиләрә мәнсус мүхтәлиф кејим нөвләринин адлары чәкилир. Бунлардан көјнәк, архалыг, шалвар, күрк, чуха, әбә, чүббә, гәба, палаг, гәсәб, әммама, чарыг, хәтәји, чораб, ләббада, нимтәнә, дон, чалма, гафтан вә с. адларына раст кәлмәк мүмкүндүр. Адларыны чәкдијимиз бу кејимләр, һаггында исә ајры-ајрылыгда мә'лумат верилмәлидир.

Низаминин әсәрләриндә киши кејим нөвләрина дахил олан көјнәк, архалыг, шалвар, күрк, чуха, әбә, чүббә, гәба, палаг вә с. адларына дәфәләрлә раст кәлинир. Киши кејимләри мүхтәлиф иди. Һәм алт, һәм дә үст кејимләри олмагла онлар ики јерә ајрылырды. Кишиларин әсәс алт кејим нөвләриндән бири көјнәк иди. "Сирләр хәзинәси"ндә көјнәк бәла хатырланыр:

Сидр онун голсуз көјноји олду,

Әршин Јахасы онун атајина тохунду¹.

Көјнәкләр бичилмәси бахымындан гадын көјнәкләри илә ејнилик тәшкил едирди. Онларла барабәр, кишиләр шалвар да кејирдиләр. Уст кејимләрина кениш јайылмыш архалыг² дахил иди. Онун үстүндән исә чуха кејилирди. Киши кејимләри арасында еләләри дә варды ки. (мәс.: күрк) мөвсүми характер дашыјырды. Гојун дәрисиндән һазырланмыш күркләрдән јалниз сојуг гыш ајларында истифаде олунурду. Низаминин күрк һаггында вердији мә'луматда дејилир:

Јыртычылар мал-гараја пусгу гуруб

Дәриләрини сојуб өзләрина күрк дүзәлдирдиләр³.

Бунунла шаир күркләрин һејванларын дәрисиндән һазырланмасы һагда сојләдијимиз фикри тәсдиг едир. Бунларла јанашы, әбә, гәба, чүббә вә с. кими кејим типләри дә мөв'уд олмушдур. Гәба кејим нөвү һаггында Е. Г. Торчинскаја јазыр: "Мүхтәлиф заманларда Азәрбајҗан кејимләрина характерик олан узун кејим нөвү олдуғуну күман етмәк олар. Бу фикир XI-XIII әсрләр әрәб вә фарс мәнбәләрилә тәсдиг олунур ки, бу да Азәрбајҗан әразисиндә вә онун һүдудларында "гәба" адлы кејим нөвүнүн

1 Сирләр хәзинәси, с. 29.

2 Једди козәл, с. 45.

3 Јенә орада, с. 119.

1 Сирләр хәзинәси, с. 56.

мөвчүдлүгү һагда ма'лумат верир¹.

Ғаба һаггында Низами жазырды:
Бу ики бөркә охшар ағ вә гарадан
Күнәшә ғаба вә аја чүббә тикди².

Көрүндүҗү кими, Низами бурада ғаба кејим нөвү илә јанашы, һәм да чүббәдән да бәһс етмишдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Низами ғабанын мүхтәлиф нөвләри олдуғуну көстәрир:

Чәваһирата тутулмуш ипәк бир ғаба³.

Елә орадача ғабанын дикәр нөвләринин дә адларыны чәкир.
О јазыр:

Һәр кәсә верилди хәс ғабалар,
Чохлума зарбәф бадилә ғабалар⁴.

Ғабанын гурулушу мәсәләсинә кәлдикдә исә шаир онларын әтәјинин үзүн олдуғуну көстәрир. Низами ғәсәб һаггында да бәһс етмишдир⁵.

Киши кејимләринә бел кәмәри олан гуршаг да әләвә олунурду. Лакин гуршагдан әһалинин һамысы дејил, јалныз бир гисим адамлар истифада едирдиләр. Ону әсәсән диндарлар бағлајырдылар. Низаминин әсәрлариндә ајаг кејимләри һаггында олан ғыса ма'луматда јалныз ајагҕабы нөвләриндән башмаг вә чарығын адларына раст кәлирик. Ән'әнәви киши кејимләриндән сөһбәт ачаркән папаглар һаггында да ма'лумат верилмәлидир. Бу баш кејимләри олмадан киши кејимләри натамам һесаб едилер. Низаминин папаг һаггындакы ашағыдакы фикри диггәти чәлб едир.
О јазыр:

Һәр тәрәфдә дејләмли (гуллар) әјјуга баш галдырмыш,
Башларына бајрағын тугу кими папаг гојмушдулар⁶.

Көрүнүр, бурада шаир узунсөв гурулуша малик олан папаг нөвүнү нәзәрдә тутмушдур. Бунулла јанашы, "Хәмсә"дә папағын јундан һазырланмасыны дә көстәрмишдир. Шаирин "башы јун

папаглы заһидләр кими"¹-демәси фикримизә субутдур.

Гејд едәк ки, Низами өз әсәрлариндә әммамәнин дә адыны чәкмишдир. Шаир "Әрәб әдәти илә әммамә бағлады"²-дејәркән әммамә бағламағын мәһз әрәбләрә мәхсус әдәт олдуғуну көстәрмәјә чалышмышдыр.

Беләликлә, Низаминин әсәрларинә истинад едәрәк хәлг кејим типләринин элементләриндән олан киши кејимләри һаггында ма'лумат әлдә етдик.Киши кејимләрина нисбәтән даһа зәнкин вә јарашығылы олан гадын кејимләри һаггында да Низами јарадычылығында ма'луматлар вардыр.Онун әсәрлариндәки гадын кејиминин тәсвирина диггәт јетирәк:

Күлнар рәнкинә бир дон кејди,
Онун үзариндә сәчынын һәр бир һөрүјү бир кәмәнд иди.
Һәлгәјә охшар бир кәмәнд чјинина салмыш,
Һәр бир һәлгәсинә дүнја гулағы һалгалы гул иди.
Халис ғызылдан бир һәмәјили
Әрҗаван рәнкли ипәјин үзаринә чәкмишди.
Чинлиләр гәјдәсы илә башына
Чәваһирлә бәзәнмиш бир өрпәк салмышды.
Әнбәр сачан зүлф кими гара бир өрпәк
Дүрр сачан ајыннын үзүнә асмышды.
Бир товуз кими бәзәнмиш һума
Турақ кими һавада сүзүрдү³.

Гејд едәк ки,гадын кејимләри милли мәдәнијјәтин хүсусијјәтләрини өзүндә даһа чох мүһәфизә етдијиндән, мәдәни-тарихи әлағәләрин, һабелә халғын етник тарихинин әјрәнилмәси заманы ондан бир мәнбә кими истифада олунур⁴.

Низами әсәрлариндә гадын кејим типләринә дахил олан көјнәк, нимтәна, лаббадә, өрпәк, башмаг вә с. адларыны чәкмишдир.
О,гадын палтарыны тәсвир едәрәк белә јазыр:

Ипәк палтары дәмир зиреһ иди,ондан да мөһкәм,
Донунун голу көјнәкдән дә дәр иди⁵.

Бу тәсвира әсәсән шаирин һаггында бәһс етдији дон бәрәдә биздә муәјјән тәсәввүр јараныр. Үмумијјәтлә, Низаминин бүтүн әсәрларинә истинад едәрәк дејә биләрәк ки,шаир гадын палтарларыннан сәһбәт ачаркән онларын әксәријјәтинин ипәк

1 Торчинская Е. Г. Мужская одежда Азербайджанцев XIX-нач. XX в. по собранию Государственного музея этнографии народов СССР. В кн: Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX-XX вв. вып.1, М:Наука, с.142.

2 Сирлар хәзинәси, с. 18.

3 Искәндәрнамә, с. 245.

4 Јенә орада.

5 Сирлар хәзинәси, с. 6д.

6 Хосров вә Ширин, с. 275.

1 Хосров вә Ширин, с. 350.

2 Лејли вә Мәчнун, с. 105.

3 Хосров вә Ширин, с. 235-236.

4 Нәвилев. Н. Инсан, мәишәт, мәдәнијјәт. Баки, "Кәчлик", 1981 с. 39.

5 Хосров вә Ширин, с. 331.

парчадан олдуғуну гејд едир. Шаирин ма'луматларына асасан гејд еде биларик ки,ипак парчаја дикарларына нисбатан даһа чох үстүнлүк верилирди. Гадынларын өјинларына кејиндиклари палтар ва көјнак бичилмәси чөһөтдөн бир-бириндөн о гөдәр дө фөргләнмирди. Низами гадын кејим комплексина дахил олан нимтанәдән бәһс едәрәк жазырды:

Онларын дону (нимтанәси) башдан диза гөдәрди¹.

Бурада нимтанәнин узун олмасына ишәрә едилир. "Хәмса"да лаббадинин дө ады чөкилир². Палтарын голағзынын јенким адланмасына Низаминин "Лејли вә Мөчнун" әсариндә раст кәлирик³. Гадынларын баш ва ајаг кејимларына даир дө ма'лумат әлдә етмәк олар. Низами гадынларын башларыны нечә бәзәдиклари бәрәдә жазыр:

О кәлин кими о бинаја галхды,
Ај кими үзнә гара бир өрпәк бағлады.
Нәркиз ва бәдмүшк кими үчалан
Гара сачларына ағ мөһрәләр тахмышды.
Гара мишин сачыны кәмәнд кими хәч шәклиндә
һөрүб о мөһрәдән салмышды⁴.

Көрүндүјү кими, гадынлар сачларына мөһрә тахыр, башларыны иса өрпәклә өртүрдүләр. Өрпәкләр рәнкларына көрә мүхтәлиф олурду. Шаир бурада гара рәнкли өрпәкдән бәһс едир. Низами әсарлариндә гадынларын башларына өрпәк бағладыгларындан да сөһбәт ачыр. Бу ондан ирәли кәлир ки, үмүмән гадынларын башларыны өртмәләри ва сачларыны өртүк алтында кизләтмәләри әсрләр боју бир гајда олараг кениш јайылмыш, башы ачыг көзмәк гәбәһәт һесаб едилмишдир. Көрүнүр бу сәбәбдәндир ки, шаир һаггында бәһс етдији гадынлары өрпәкли, чалмалы тәсвир едир.

Гадын баш кејимлари илә бәрәбәр, ајаг кејимлари һаггында да "Хәмса"дә мүәјјән ма'лумата раст кәлирик. Лакин бу ма'лумат олдуғча аздыр. Низами гадынларын ајагларына кејдиклари бәшмағын адыны чөкмәклә кифәјәтләнмишдир.

БӘЗӘКЛӘР

Һәр бир халғын мәдди мәдәнијәтинин өјрәнилмәсиндә бәзәкларин өзүнәмәхсус јери вардыр. Кејимлари тамамлајан, онларә хүсуси јарашыг верән зинәт әшјалары бәзәк мағсадилә ишләнән мүхтәлиф гурулушулу му'мулатларын топлуудур. Бәзәклар

гадын ва киши кејимләри үчүн сәчијәвидир. Киши кејим комплексини тамамлајан бәзәклардән фәргли олараг гадын бәзәк әшјалары даһа зәнкиндр. Онлар кәздирилмә тәрзинә көрә баш, сина, бел, гулаг, әл ва с. бәзәкләри олмагла мүхтәлиф функсијалар дашыјыр. Гијмәтли металлрдән дүзәлдилән ва мүхтәлиф зинәт дашлары илә бәзәдилән, бәзәк әшјалары һаггында Низами Кәчәвинин "Хәмса"синдән ма'лумат әлдә етмәк олар. Шаирин тәсвирлариндә бизә тәгдим олунан бәзәклар орта әсрләр дөврү зәркәрлик сәнәтинин инкишаф сәвијәсини мүәјјән етмәјә дө имкан јарадыр. Низами һәмчинин бәзәкларлә бағлы халг тәсәвүрлариндән, даш-гашларын рәмзи ма'на дашымасындән ва саирәдән дө кениш бәһс етмишдир. Фикримизи сүбута јетирмәк үчүн сәнәт нөвләриндән бири кими милли зәркәрлик нүмунәларындан олан мүхтәлиф бәзәк әшјалары һаггында Низаминин өз јәрәдичлыгында вердији ма'луматлара мүрачиәт едәк. Гејд едәк ки, ән'әнәви милли орнаментләрә ва һазырланма үсүлларына көрә мүхтәлифлија, мисилсиз тәкрарсызлыға малик олан бу әшјаларда халғын дүшүнчәси, һәјәт тәрзи өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирилир.

Низаминин тәсвирлариндән әјдын олур ки, зәркәрләр әсасән гызыл ва күмүшдән хәммал кими истифадә етмиш ва һазырла-дыглары мүхтәлиф зинәт әшјаларыны бәзәк дашларыјла бәзәмиш-ләр. Шаирин әсарлариндә бәзәк дашларындән агиг, алмаз, зүмрүд, фирузә, кәһрәба, јагут, дүрр, сәдәф ва башгаларынын адларына раст кәлирик.

Низаминин тәсвир етдији бәзәк шәјләринин гурулушлары һаггында бир о гөдәр дө кениш ма'лумат әлдә етмәк мүмкүн дејилдир. Буна бәхмәјараг, онун әсарларини охујркән бәзәклар һаггында мүәјјән тәсәвүр әлдә етмәк мүмкүн олур. "Хәмса"дә тәсвир едилән мүхтәлиф бәзәк нөвләриндән бири гадын ва киши кејимларына хас олан, ән әсәс бәзәк елементи сәјылан кәмәрдир. Кәмәр гадын палтарынын даһа јарашыглы көрүнмәсиндә әсәс рол ойнајыр, ону тамамлајыр ва кәзәлләшдирир. Гадын кејимларына хүсуси јарашыг верән кәмәр онларин бәдәнини чәзибәдәр кәстәрир. Мүхтәлиф нөвләрә малик олан кәмәрлар бә'зән һәттә даш-гашла бәзәдилдирди. Буна ишәрә едән шаир жазырды:

Кәмәрләрдә парлајан кечә ишыгландиран көһнарлар,
Күндүзүн көзүнү гәмәшдирырды¹.

Башга бир тәсвирдә иса дејилдирди:

Минләрлә гызыл кәмәр бағламышды,
Һәмсынын гызыл сиккәларинин мыхы сәндирилмишды².

1 Сирләр хәзинәси, с. 186.
2 Хосров вә Ширин, с. 344.
3 Лејли вә Мөчнун, с. 20.
4 Искәндәрнамә, с. 466.

1 Хосров вә Ширин, с. 158.
2 Јенә орада, с. 231.

Күмүш голбаг.

Бурада көмөрлөрүн дүзөлдүмөсүндө сиккөлөрдөн да истифада олунмасына ишара едилер.

Гөйд етдижимиз кими, кишилөр да бел көмөрлөрлөрүндөн истифада едирдилер. Һатта Низами шаһ көмөрүнүн һакимијәт нишанәси олдуғуну көстәрирди. Көрүндүјү кими, бәзәк әшјалары мүјјән мәна кәсб едирди.

Бел бәзәкларилә барабар, "Хәмса"да гол ва бармаг, ајаг, синә, баш бәзәкларә һаггында да мә'лумат вардыр. Гол ва бармаг бәзәкларини голбаг ва үзүкләр тәшкил едир. Ајаг бәзәкларинә халхал, синә бәзәкларинә бојунбағы, гулаг ва баш бәзәкларинә исә сырға ва тәч дахилдир. "Хосров ва Ширин" әсәриндә шаир һәмин бәзәкларин адларын чәкир:

Кәһ биләрзијини әлиндән чыхарырди,

Онун базубәнди илә ојнајырди.
Кәһ халхалларын ајагындан чыхарырди¹

Бурада Низами биләрзик ва халхалдан бәһс едир. Үмүмән шаирин әсарлариндан мә'лум олур ки, халхал һалғавари гурулуша малик олуб, гызыл ва ја күмүшдан һазырланмыш бәзәк әшјасыдыр ки, кечмишдә Шәргдә гызылар ва гадынлар ајагларынә тахардылар.

Үзүкләр барәдә исә јазаркән, шаир онлара мүхтәлиф бәзәк дашлары гојулдуғуну (кәһрәба², лә'л³, зүмрүд, фируза ва с.) гејд едир. Ејни заманда үзүјүн тағидарларын мөһүрү ролуну ојнама-сында да мә'лумат верир⁴. Синәја тахылан бәзәклар һаггында раст кәлдијимиз мә'луматларда дејилер: "бухағынын туғу чижинә чатырды"⁵, "гулаг ва көрдәниндә чәвахират сәсләнир"⁶, "чәвахиратдан чохлуша бојунбағы дүзәлтди"⁷, "бојунда көрдәбәнд, ајагда халхал"⁸, "чијиндән зәрли һәмәјил асылмышды"⁹. "Хәмса"да "әнбәрина" бојунбағы новүнүн да ади чәкилир.

Низаминин әсарлариндә баш бәзәклариндән да сөһбәт ачилер. Сырғалардан јазаркән шаир көстәрир ки, онлар һалғавари гурулушу¹⁰, нал шәкилли¹¹ ва мүхтәлиф көһнәрләрлә бәзәдилмиш олурлар. "Гара сачларына ағ мөһрәләр тахмышды"¹² дејәркән шаир сачларын да бәзәдилмәсиндән сөһбәт ачмышдыр. Бунунла јанашы, Низами киши папагларыннын да гаш-дашла бәзәдилмәсиндән бәһс етмишдыр¹³. Мә'лум олдуғу кими, баш кәјимларинин јарашыгы олмасы үчүн да мүхтәлиф бәзәклардән истифада едилмишдыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, шаир бүтүн бунларла јанашы, һатта дишларин да бәзәдилмәси масаләсинә тохунмушдыр:

Санин дишин гызыл даһнадәнсә (чәрчивадәнсә),
Додағынын сәдәфиндә олса, јахшыдыр¹⁴.

Көрүндүјү кими, бурада шаир бәзәк мәғсадилә дишларин гызыла тутулмасына ишара етмишдыр.

Баш бәзәклариндән олан һөкмдар тәчлары да гијмәтли

- 1 Хосров ва Ширин, с. 294
- 2 Једди козол, с. 154.
- 3 Искәндәрнамә, с. 56.
- 4 Лейли ва Мәчнун, с. 165.
- 5 Хосров ва Ширин, с. 302.
- 6 Јенә орада, с. 301.
- 7 Искәндәрнамә, с. 176
- 8 Искәндәрнамә, с. 313
- 9 Хосров ва Ширин, с. 233.
- 10 Лейли ва Мәчнун, с. 93.
- 11 Једди козол, с. 148.
- 12 Искәндәрнамә, с. 466.
- 13 Јенә орада, с. 313.
- 14 Лейли ва Мәчнун, с. 122.

көвһәрләрлә бәзәдиләрди. гадинлар исә баш өрпәкләр, чәвахират вурурдулар.

Белаликка, Низаминин әсәрлариндә тәсвир олуна мұхтаб бәзәкләрдән мә'лумат алды. Лакин гејд етмәлијик ки, шаир бәзәкләре даир вердији мә'луматлар бунунла битмир. Шә мұхталиф зинәт шәјлариндән һазырланан бәзәкләрлә барабар парчадан да бәзәк киμι истифада едилдијина ишәре едә; жазыр:

Зәр парчанын тикәләри кәсиләндә
Јенә дә зәр олуб бәзәк киμι ишләнар¹.

Бунунла јанашы, шаир палтарлара да бәзәк дашлар тикилдијини гејд етмишдир:

Мүшк сәчан кәмәдини даш-гаша тутуб,
Көвһәре тутулмуш ипәк дунунун үстүнә салды².

Көрүндүјү киμι, бәзәкләр истифада олунамасына көрә мұхтаб вә занкиндир. "Хәмсә"дә ат јәһаринин даш-гаша тутулмасында мұхталиф мәишат әшјаларынын да гијмәтли дашларла бәзәдилсиндән бәһс едилир. Мұхталиф бәзәк әшјаларынын тәсвири көрүрүк:

Зүмрүд гашлы үзүкләр нур сәчир.
Инчи, фирузә, лә'л сәјсиз вә чәкисиз.
Зүмрүдлә ишләнмиш көзәл тәх
Ири инчиләрлә үзәри долу
Јагүт вә инчиләрлә бәзәнмиш ипәк донлар,
Тикиш јерләри кәфур тозу илә долу
Гызыл зынгирваларла бәзәнмиш гатырлар үстүндә кәчәваләр³.

Низами бурада бәзәк мәгсәдила истифада олуна гызыл вә даш-гашларын мұхталиф әшјалар үчүн тәтбиг едилмәсиндән бәһс етмишдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, һәмин әсәрдә мұәлли парлаг күзкүнүн да көвһәрлә бәзәдилмәси һаггында мә'лумат вермишдир⁴. Белә мә'луматлара фарс вә әрәб мәнбәлариндә дә раст кәлинир⁵.

Низами Кәчәви "Лејли вә Мәчнун" әсәриндә бәзәк дашларын бир бәзәтмә киμι истифада едәркән, "алтун һәмәјилә"

көвһәрләрдән", "биләрзикдән", "гызил санчагдан", "јәһәра вурулан гашдан", "инчи вә тачдан" бәһс етмишдир¹. Шаирин әсәрлариндә бәзәк дашлары һаггында да мә'лумат вәрдыр. Даш-гашларын гијмәтини онларын надирлијиндә көрән Низами "Сирләр хәзинәси" әсәриндә жазыр:

Аләмин чоллариндә дашлар чохдур.
Лакин онларын ичиндә лә'л чох аздыр².

Көрүндүјү киμι, дашларын гијмәтли олмасынын сәбәблариндән бири дә онларын надирлијиндәдир. Бу надир дашлар өзләри дә бир-бириндән фәргләнир. Мәс., "Искәндәрнамә" әсәриндә алмазын хәссәларина көрә о бири дашлардан үстүнлүјүнү шаир белә кәстәрир:

Елә ки, шәһ кордү ки, о дашы да үјүдүр.
Кәсмәк тәбиәтина көрә адины алмаз гојду.
Һәмәјя деди ки, һәр бир дүррдән
Бу даһа чох гијмәтли бир көвһәрди³.

Демәли, алмаз һәм дә она көрә үстүн сәјилир ки, о кәсичи хәссәја маликдир. "Хәмсә"дә мина вә шәвәдән бир бәзәтмә киμι истифада едән шаир жазыр:

Миналар (јашил гашлар) арасында шәвә (гара даш) киμι
Чевик вә сәјиг будагда отурмушдү⁴.

Бу бәзәтмәдә шаир шәвә вә онун атрафинда дүзүлмүш минаны нәзәрдә тутмушдур.

Низами јалмыз дашларын әдларины чәкмәклә гијфәтләнмәмишдир. Онун әсәрлариндә тәсвир едилән бәзәк дашлары тәкчә истифада олунамасы бахымындан дејил, ејни заманда дашидыглары рәмзи мә'наларына көрә дә мараг доғурду. Тәсәдуфи дејил ки, һатта классик поезијада гијмәтли әсәрләр дүррә бәзәдилир. Шаирин тәсвириндән истифада едән Р. Әфәндијев Низаминин поемаларында фирузә гашын евә сәәдәт, хошбәхтлик кәтирмәсиндән, һәмин гашы кәздирән адамдын хәстәликдән үзәг олмасы вә көздәјмәдән горунмасындан сөһбәт ачыр⁵. Бунунла јанашы, диһәр дашларын да рәмзи мә'наларындан сөһбәт ачан мұәллиф жазыр:

1 Хосров вә Ширин, с. 318.

2 Искәндәрнамә, с. 204.

3 Искәндәрнамә, с. 220.

4 Јенә орада, с. 55.

5 Гулијев Ғ., Тәғизәдә Н. Метал вә халг сәнәткарлығы. Бакы, "Азәрнәшр" 1958, с. 98-99.

1 Лејли вә Мәчнун, с. 161-162.

2 Сирләр хәзинәси, с. 160.

3 Искәндәрнамә, с. 557.

4 Лејли вә Мәчнун, с. 124.

5 Әфәндијев Р. Азәрбајҗанын бәдии сәнәткарлығы. Бакы, "Азәрнәшр", 1966, с. 23.

Ла'л лачиварда һүчүм чәкир¹.

Бурада шаир бәзәк дашы, гырмызы рәнкин рәмзи олан ла'лин матам рәнкин билдирән лачивард үзәриндә гәләбәсинә ишәрә едир. Көрүндүү кими, шаир шадлыг әһвал-руһијәсинин јаранмасыны бәзәк дашларинин мә'на чаларына ујгунлашдырмаға чалышмышдыр. Демәли, Низами дашлары садәчә бәзәк кими дејил, ејни заманда мүәјјән рәмзи мә'на дашыјан бир әшја кими тасвир етмишдыр.

Бурада шаир өзүнәмәхсус хәссәләра малик бәзәк дашларинин әмәлә кәлмәсиндә һәр бир халг арасында мүәјјән әмилләрлә бағлы тәсәввүрләр дә мөвчуд олмушду. Бу хүсусијәтә "Хәмса" дә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Шаир јазыр:

Сәдәф булуддан сәхавәт көрсә,
Булуд да сәдәфдән вәфа көрә.
Булуд һавадан нә нисар етсә,
Сәдәф ону шаһанә дүррә чевирә².

Гәдим тәсәввүрә көрә, дүрр сәдәфә дүшән јағышдан әмәлә кәлир. Бунунла алағадар башға бир тәсәввүрә дә Низами мүрачиәт едир. "Сәдәф инчи әвәзинә јәшм дашы бағлајырды"³. дедикдә, шаир гәдим рәвәјәти нәзәрдә тутмушду. Һәмин рәвәјәтә көрә шимшәк чәхарсә, сәдәфдә инчи дејил, мәһз јәшм дашы әмәлә кәлир. Низами башға бир рәвәјәтә дә мүрачиәт едәрәк јазыр ки, күнәшин тәсири нәтичәсиндә бошалмыш мә'дәнләр тәзәдән гүмәтли дашларла дола биләр⁴. Шаир бунунла јанашы хәрә дәшдән ла'л әмәлә кәлмәси һағгында тәсәввүрә дә мүрачиәт етмишдыр⁵.

Тәсәввүрләрлә јанашы, Низаминин өзүнүн бәзәк дашларинин рәнкләринә мүнәсибәти һағгында фикирләри дә диггәтәләјигдир. Мәсәлән,

Гырмызы ән көзәл бәзәкдир,
Гырмызы көвһәр буна көрә баһалыдыр⁶.

Ола билсин ки, гырмызы рәнк Азәрбајҗан халғынын ән чох севдији рәнк олдуғундан Низами она јүксәк гүмәт верир. Низами "тәмизлији күмүшдән өјрән" дејәркән күмүшүн тәмизлик рәмзи

1 Искәндәрнамә, с. 442.

2 Једди көзәл, с. 27.

3 Искәндәрнамә, с. 80.

4 Јенә орада, с. 54.

5 Лейли вә Мәчнун, с. 175.

6 Једди көзәл, с. 195.

дашыдығ.ны көстәрмишдир¹.

Низаминин Нүшаба илә Искәндәрин көрүш сәһнәсиндә Бәрдә һокмдаринин дилиндән сәјләдији ибрәтамиз нәсибәт гызыл топламағын мә'насызлығындан сөз ачыр:

Мадам ки, дашын боғазә јолу јохду,
Бәс нә үчүн јејилә билмәјән даш үстүндә
Бу гәдәр ләзымсиз дејүшләрә кирирсан?²

Бунунла шаир бир даһа сүбүт етмәјә чалишыр ки, һәјәтин мә'насы чохлу сәрвәт әлдә етмәкдә дејилдир. Низаминин бу фикри әсил тарбија өрнәјидир. Демәли, шаир көстәрир ки, көзәллик рәмзинә чеврилән бәзәк дашларинин һәдсиз алудәчилијинә вәрмәг ләзым дејилдир. Гызыл топламағын мә'насызлығы фикрини шаир һәлә "Сирләр хәзинәси"ндә башламыш, бу фикирлә дә "Искәндәрнамә"ни баша вурмушду.

Беләликлә, Низаминин әсәрләриндә бәзәк дашлары, онларин рәмзи мә'на дашымалары, рәнк чаларинин үстүнлүјү вә бунларла бағлы тәсәввүрләр һағгында мә'лумат әлдиг. Низаминин әсәрләриндә өз әксини тапан бу мә'луматларин өјрәнилмәсинин мүһим әһәмийәти вардир. Бу мә'луматлар бизә тәкчә этнографик бахымдан дејил, шаирин тасвир етдији дөвүрүн игтисәди вә социал вәзијәтинин мүәјјәнләшдирилмәси чәһәтдән дә хејли материал верир.

ЈЕМӘКЛӘР ВӘ ИЧКИЛӘР

Низаминин әсәрләриндә јемәкләр һағгында олан мә'луматлар даһа занкир. Бу мә'луматларын әлдә едилиб өјрәнилмәси илә Азәрбајҗан халғынын јүксәк сәвијәдә сүфрә бәзәмәк мәдәнијјәтинә малик олмағынын бир даһа шаһиди олуруғ. Тәсәдүфи дејил ки, јемәкләр мәдди мәдәнијјәтин таркиб һиссәси кими инсан һәјәтында мүһим рол ойнајыр. Һәттә јемәкләрә әсасән халғын тәсәрруфат мәшғулијјәтинин сәчијјәсини, мәһсулдар гүвваләрин инкишәф сәвијјәсинин, халғын этногенезинин бә'зи мәсәләларини мүәјјәнләшдирмәк олар³.

"Хәмса"дәки мә'луматлардан әјдин олур ки, битки вә һејван мәншәли јемәкләрдән истифадә едилмишдир. Јемәкләр күндәлик вә мүхтәлиф мәрәсимләрлә алағадар оларағ һазырланырды. Күндәлик истифадә олунан јемәкләр мәрәсим үчүн һазырланән јемәкләрдән фәрғләнирди. Бу ондан ирәли кәлир ки, мәрәсимләр

1 Искәндәрнамә, с. 496.

2 Јенә орада, с. 212.

3 Карақашлы К. Материальная культура азербайджанцев северо-восточной зоны Малого Кавказа. Баку, АН Азәрб. ССР, 1964, с. 232.

заманы əһали өн калорили, кејфијетли ва лəзиз хөрəклəр биширилмасинə даһа бəјүк диггəт верирди. һəм дə бир гəјдə оларəг, мəрасим јемəклəриндə мұхтəлиф чешидли əрзəг мəһсул-ларындан истифəдə олунурду. Јери кəлдикчə бу мəсələ бəрəдə сонралар мə'лумат верилəчəкдир.

Сүфрəлəрин бəрəкəти сəјылан вə əсас гидə нөвү олан чərəклəр һаггында Низаминин əсəрлəриндə зəнкин мə'лумат вардыр. һəттə шайр онларын мұхтəлиф нөвлəri, һансы гурулушə малик олдуғларындан дə бəһс етмишдир. Мүəллифин əсəрлəрини охујаркəн чərəкбиширмə сəһəсиндə мөвчуд олан бүтүн истеһсал просесинин ардычыл шəрһини кəрмəк олур. Тахылы үјүдүб ун һалына салдыгдан сонра ондан чərəк мə'мулатлары биширмəк үчүн хүсуси тештлəрдə хəмир гатылырды. Тахылы исə дəјирмандə үјүдүрдүлэр. Низами бу хүсусдə јазыр:

Бу дəјирмандə чох дəнлэр кəрəрсən,
Һər кəс өз буғдəсини өз нөвбəсиндə үјүдэр¹.

Чərəк тəндир вə сачдə биширилди. Низаминин дөврүндə метал сачлардан истифəдə олунурду². Һələ чərəји јапмамышдан габаг тəндири галајырдылар ки, исинсин. Буна ишərə едən шайр белə гəјд едир:

Тəндир гызыб инди чərəк јап³.

Хəмири јоғурмаздан əввəl онун ачымасыны кəзлəмəк лəзымдыр. Низами бу һагдə дə мə'лумат верир:

Хəмир кəлибдир вə тəндир одлудур.
Чərəкдən ағыза јол узəг дејил⁴.

Башгə бир јердə Низами јенə бу мəсələјə тохунараг кəстəрир ки, тəндир гыздыгдан сонра чərəји јапмаг олар⁵. Ашəгыдакы фикриндə исə шайр мұхтəлиф чərəк нөвлəринин биширилмасиндən бəһс етмишдир:

Ики дəфə əлənмиш ундан биширилən ипəк назик чərəклəр

Парылтыдан əј ишыгы тək нур сачырды.
Елəчə дə дəјирми, хəз түүк тək јумшаг чərəклəр.
Онлары биширан чərəкчилəрин бəјрəји оддан бишмиш иди¹.

Бурадə Низами чərəклəрин гурулушчə мұхтəлиф нөвлərə малик олдуғундан бəһс етмишдир. О, чərəклəрин ики дəфə əлənмиш ундан биширилдијини, назик формада олдуғуну, бунунла јанашы, дəјирми јумшаг чərəклəрин дə мөвчудлуғуну кəстəрир. Чərəк нөвлəриндən олан кəкəнин² адыны хатырлатмагла јанашы о, һəм дə мұхтəлиф дəнли биткилəрдən һазырланмыш чərəк нөвлəринин арпə³, буғдə⁴ вə човдар⁵ чərəјинин адларыны чəкмийшдир.

Низаминин əсəрлəриндə һəмчинин əјры-əјры јемəк нөвлəриндən бəһс олунур. Бу хүсусдə шайрин ашəгыдакы тəсвиринə мұрачиəт едəк:

Сечмə һејванлардан нə гəдэр десан,
Һəм мəтбəхə јарар, һəм дə минижə.
О диярдə битən кəј-кəјартидан
Һəм дə рəнкдə вə рəвнəгдə үрəјə јатанындан,
Мүшк гохујан шəһанə хərəклəр,
Əл јумаг үчүн мүшклə долу табаллар,
Бир дə мөјвəлəрдən һər чүр нөвүнү,
Шəм вə шəkəрдən бир нəчə халвар.
Меј, ноғул, мəчлисə тəрəвəт верən кəјартидан
Бу чүр јемəклəрдən бир нəчə күн дашыдылар⁶.

Верилən мə'луматдан əјдын олур ки, гонағлыг сүфрəсинин бəзəдилмəсиндə əсəсən əт хərəклəриндən истифəдə едилирди. Шайр санки демəк истəмишдир ки, хərəклəрин əтри дə дəди кими хош олмалыдыр. Һər бир сүфрəјə хərəклəрлə бəрəбар кəј-кəјартинин дə кəтирилмəсинин əсəс шəртлəрдən бири олдуғуну дə Низами гəјд етмишдир. О, һəмчинин кəстəрир ки, сүфрəдəки јемəклəрдən дəдмəздан əввəl илк нөвбədə гонағлар əллəрини јумалыдырлар. Бу мəгсəдлə дə əјрычə габлардə су гојулурду ки, гонағлар əллəрини јумаг үчүн онлардан истифəдə едə билсинлэр. Бу дə гонағпəрвəрликдə ичрə олунан адəтлəрдən бири сəјилыр. Јемəк нөвлəri һаггында Низаминин вердији мə'луматларə мұрачиəт едəркən бир јемəжин мұхтəлиф нөвлəri олдуғуну кəрүрүк. Мəсələn, Низами кабаб һаггында јазыр:

1 Искəндəрнəмə, с. 103.

2 Бəх: Бунјадов Т., Агајевə Д. Азəрбəјчəндə чорəкбиширмə гəјдəларындан. "Азəрбəјчəн тарихинə дəир материаллэр", III ч., Бакы, "Елм", 1960, с. 29.

3 Искəндəрнəмə, с. 121.

4 Искəндəрнəмə, с. 130.

5 Искəндəрнəмə, с. 121.

1 Искəндəрнəмə, с. 215.

2 Јенə орадə, с. 219.

3 Сирлэр хəзинəsi, с. 81.

4 Јенə орадə.

5 Лејли вə Мəчнун, с. 83.

6 Искəндəрнəмə, с. 203.

Каһ кәклик ода гојулурду, каһ да турач,
Каһ дағ кәклији, каһ да өрдәк кабабы,
Шишә тахылыб һеј дашынырды¹.

Демәли, Низами кабабын мұхтәлиф нөвләрә малик олдуғуну сөйләјир вә өз әсарлариндә кәклик, турач, өрдәк әтиндән башга гузу, дајча вә курун әтиндән дә кабаб биширилдијини кәстәрир. Ејни заманда гузу әтинин даһа ләззәтли олмасыны хусуси гејд етмишдир.

Низами даһа бир әт хәрәјинин һазырланмасындан бәһс едәркән јазыр:

Очағын үстүндә долу бир газан гојмушду.
Онун ичиндә парча-парча дузланмыш јағлы әт вар иди².

Шаир јемәк көвүнүн адыны чакмәсә дә, онун һазырланмасы гәјдаларындан бәһс етмәси марағ доғурур. Неч шүбһә јохдур ки, шаир бурада парча-парча дузланмыш јағлы гојун әтинин өз јағында гызардылмасыны нәзәрдә тутмушдур.

Низами сүфрәнин мұхтәлиф јемәкләрлә бәзәдилмәсиндән данышаркән әввәлчә ортаја шәрбат гојулдуғуну гејд едир³. Һәмин тәсвирдә биз шаирин чәрәкләр вә јемәкләр һағында үмуми ма'лумат вермәсини көрүрүк.

"Искәндәрнама" әсариндә даһа бир тәсвир дә диггәтимизи чәлб едир. Бурада дә мұхтәлиф јемәкләр һағында ма'лумат әлдә етмәк олар. Низами јазыр:

Шаһана бир сүфрә бәзәдилди.
Һәддән артыг не'мәтләр кәлди.
Узун назик чәрәкләр вә дәјирми назик чәрәкләр,
Сарај мәрказиндән бајырәчан сыраја дүзүлмүшдү.
Һаман шәкилдә јоғрулмуш күлчәләр
Күнчүд кими чәрәкләрин үзәринә сәпәланмишди.
Әнбәр гохујан дадлы ашлар
Чәннатдаки јемәкләрдән хәбәр верирди.
Гызардылмыш әт вә балыг тәнкә кәлмишди.
Гузудан, гушдан сүфрәнин үзү әлван иди.
Севинчдән гуш кими ганад чыхармишды.
Сарајда биширилән ма'сус вә кәзәл ричарларда
Пүстә вә бадам мөғзләнишди.
Әтир сәчан пәлудә о гәдәр иди ки,

Гурумүш бейинләр чана кәлирди,
Гуру пахлавадан вә јаш һалвадан,
Шәкәрданлар лап тәнкә кәлмишди.
Күлшәкәр вә күләбдән һазырланмыш шәрбатин
Ширинлијини әнбәр гоху һәр јана јайырды¹.

Бурада Низами бир сыра хәрәкләрин адларыны чәкир, зәнкин емәк нөвләри олан әт гызартмаларынын, ашын, вә с. һағында ма'лумат верир. Бу тәсвирдә һалванын ады чәкилмишдир. һалванын һазырланма гәјдасындан ма'лумат верәркән шаир јазыр:

Бу ширәнин гәјнағында нечә һалва биширмисән ки,
Ким ондан јејрсә, дејир чох јаша².

Шаир һалванын биширилмә гәјдасына ишарә едәрәк онун һазырланмасында ширә гәјнағындан истифада олунмасыны кәстә-зир.

Низаминин өз әсарлариндә тәсвир етдији зәнкин ма'луматлары изләдикчә, Шәрг халғларынын, хусусилә дә Азәрбајҗан халғынын сүфрәсинин мұхтәлиф чешидли јемәк нөвләринә малик олмасы һағында тәсәввүр әлдә едирик. Шаир бу јемәк нөвләриндән елә һәвәслә бәһс едир ки, онларын дадлы вә ләззәтли олмасына неч шүбһә јери галмыр. Бунун үчүн шаирин јемәкләр һағындаки бир тәсвиринә дә мұраҗиәт етмәјә лүзүм дүјүлүр. О, јазыр:

Од вә су көрмәмиш хәрәкләр
Мүшк, уд вә күләб илә хош әтирли олмушдулар.
Зәфәрәнлә вә шәкәрлә һазырланмыш зирә ашы,
Зирә ашындан да кәзәл нар плов.
Ширмәст Булғар гузулары,
Тәзә балыг, көк тојуглар.
Кафур кими ағ һүриларин архасы вә синәси кими
Кирдә, јумшаг вә зәриф чәрәкләр.
Гәнд илә һазырланмыш суван һалвасы
Демәк мүмкүн олдуғундан да чох иди.
Кәрә јағы вә әтирлә һазырланмыш
Мин нөв гәрибә күлчәләр³.

Марағлы чәһәт будур ки, Низами хәрәкләрин биширилмәсиндә мұхтәлиф әдвигәт мәнсулларынын истифада олунмасындан бәһс етмишдир. Бу тәсвирдән ајдын көрмәк олур ки, Низами һазырланән хәрәкләрин ләззәтли вә дадлы олмасындаң ағыз долусу сәһбат

1 Хосров вә Ширин, с. 99.

2 Искәндәрнама, с. 474.

3 Искәндәрнама, с. 215.

1 Искәндәрнама, с. 211.

2 Хосров вә Ширин, с. 352.

3 Једди кәзәл, с. 214.

ачыр. Јери калмишкан гејд едәк ки, јемәклерин дадлы олмасы онларын һазырланмасында истифада едилән әдвигјат нөвләри, хусуси ролу вардыр. Буна мисал олараг шаир зәфаранын ады чәкмишдыр. Јемәкләре гатылан ән әсас өләвә дуздур. Ш. "Јемәкләри дуз дадландырыр, лакин, дуз да карәк гәдәри, олсун"¹ — фикрини абас сөйләмәмишдыр. Мүхтәлиф јемәк арасында шаир тутмачын (әриштәли аш), мүзәввәр шорбасын, хәмир хәраҗи — хәнкәлини адыны чәкмишдыр.

Күндалик јемәкләрдән ән әсасы олан ағарты мәнсуллари барәдә "Хәмса"дә баһс едилир. Хусусән суд мәнсуллари (гојун, инат ва с. суду) һәр бир аиләнин сүфрасиндә әсас гида һәд едилирди. Низаминин әсәрлариндә суд ва ондан алынән мәнсуллар барәдә дә мә'лумат верилри. Шаир һәмчинин, пендинин ва кәјағынын да адыны чәкир. Буларла јанашы, балдан да әсас гикими истифада олундуғу һаггында раст кәлдимиз мә'луматлар бир даһа сүбүт едир ки, суд мәнсуллари илә барәбәр бал јемәк нөвләринә дахил олмушдур. Јемәкләр үчүн истифада олған габларын да адларыны гејд етмәк ләзимдыр. Низами онларды табағын, сининин, касанын, чамын, сүраһинин, газанын ва адларыны хатырладыр.

Јемәкләр һаггында әтрафлы данышаркан сүфрәләри бәзә ичкиләр барәдә дә мә'лумат верилмәлидир. Чүнки, ичкиләр јемәкләрлә барәбәр мадди мөдәнијәтин әсас элементлә сьрасына дахилдир.

Инсан үчүн ән әсас ички судур. Ону иса тәмиз ва сәри сахламағ вачиб мәсәлә олдуғундан инсанлар сују јерә басдырымыш күпләрдә сахлајырдылар. Бу мәсәләјә Низаминин "Једкөзәл" әсариндә дә раст кәлмәк олар². Лакин су илә јанашы сүфрәларин бәзәји олан мүхтәлиф ички нөвләринә дә тәләб олдуғундан тәсадүфи дејилдир ки, Низами сүфрәјә јемәкдән әвә ички кәтирилдијини сөйләјир³. Шаир өз әсәрлариндә һәм ичкиләрин адларыны да чәкир. О јазыр:

Ев саһибн кәлиб нә ләзимдырса, кәтирди
Күләб, бухур, шәрбәт ва јемәкләр⁴.

Көрүндүју кими, Низами бу чүр ички нөвләринин мөвч олмасындан мә'лумат верир. Шаир бунунла кифәјәтләмәјиб гејд едир:

О күл јахшыдыр ки, ондан күләб чәкилсин
Күләб чәкән күлу дәрмәса, солуб төкүләр¹.

Демәли, күләб ичкиси һәр гызылкүлдән дејил, јалныз онун мүәјјән нөвүндән чәкилир, һәм дә күл вахтында дәрилмәлидир. Низами күләблә барәбәр сәринләдичи ичкилардан ширин шәрбәт ва ајранын да адларыны гејд етмишдыр. Ејни заманда, "Хәмса"дә мүәллиф бу сәринләдичи ичкиләрлә барәбәр, үзүм шарабындан да истифада олундуғундан тез-тез сөһбәт ачыр.

Беләликлә, јемәклерин нөвләри, һазырланма гәјдалары, ичкиләр ва онларын истифадәси барәдә Низаминин әсәрларина әсасән белә фикир сөйләје биларик: јемәкләр ва ичкиләр әһалинин иғтисади ва социал һәјәтнын өјрәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр ва һәмчинин онлар тәсәрүффатын инкишаф сәвијәсинин мүәјјәнләшдирилмәсинә имкан верир. Бунунла јанашы, Низаминин кејим ва бәзәк нөвләри барәдә мә'луматлары да диггәтәләјимдир.

Халг нәглијјат васитәләри

Низаминин әсәрлариндә ән'әнәви халг нәглијјат васитәләри һаггында мә'лумат мадди мөдәнијәтин дикәр элементларина нисбәтән азлыг тәшкил едир. Даһа доғрусу, бу мә'луматлар бир о гәдәр дә зәнкн дејилдир. Буна бахмајарағ, халғын истифада-синдә олан нәглијјат васитәләри һаггында мүәјјән гәдәр тәсәвүр әлдә етмәк мүмкүндүр.

Узун әсрләр бојунча миник ва јүк һејванлары әсас нәглијјат васитәси олмушдур. Миник васитәси ва јүк дашынылмасында мүхтәлиф һејванлардан истифада олунурду. Гејд етмәк ләзимдыр ки, өз дөврүнүн ән сүр'әтли нәглијјат васитәси олан ат дикәр миник ва јүк һејванларындан даһа чоғ үстүнлүк тәшкил едирди. Атла јанашы дикәр һејванлардан — өкүздән, дөвәдән ва с. јүкдашыма мөгсәдилә истифада едилирди. Көстәрдијимиз бу етнографик материаллар Низаминин әсәрлариндә өз әксини тапмышдыр.

Мәселән, шаирин "Онун дөвәләри јад өлкәлардан арасы кәсилмәдән далбадал дән дашыјырдылар" — демәси фикримизи тәсдиг едир.

Әһалинин күндалик мәишәтиндә ва тәсәрүффат һәјәтиндә халг нәглијјат васитәләринин мүһүм рол ојнамасы шүбһәсиздир. Бу нәглијјат васитәләринин бир гисмини дә тәкәрли нәглијјат васитәләри тәшкил едирди. Тәкәрли нәглијјат васитәләриндән бири олан арабанын адына шаирин јарадычылыгында тәсадүф етмәк олур ва бојундуруғун ады чәкилир. "Бојундуруғ васитәси илә араба һејванә гошулурду.

1 Хосров ва Ширин, с. 159.

2 Једди көзәл, с. 171.

3 Искәндәрнамә, с. 215.

4 Једди көзәл, с. 102.

1 Хосров ва Ширин, с. 289.

Көрүндүү кими, јухарыда көстөрдикләримиз гуру јолларда истифада олуна нәглијат вәситәләридир. Бунуңла јанашы, су нәглијаты вәситәләриндән да истифада олунамасы һаггында Низами хәбәр верир. Мүһүм аһамијјат кәсб едән су нәглијаты кәмичилијин вә тичарәтин инкишафына тәкан вермишдир. Су нәглијат вәситәләриндән гајыг вә кәми һаггында Низаминин әсәрләриндә хәли ма'лумат вардыр. "Искәндәрнама" әсәриндә Низами су нәглијатында лазым олан масафәнин өлчүмәси мәсәләсинә дә јер вермишдир. О јазыр:

Дәниздән һәрәкәт етдији заман,
Өлчмә тәриги габагдан һазырланмышды.
Ики кәмини бир-биринә бағламышды.
Онларын арасындан кәндир чәкилмишди.
Бири ләнкәр атдығы јердә дурарды,
Дикәри ип боју ирәли кедәрди.
Сонра бағланмышы һәрәкәтә катирарди,
О ки, габагда иди, јериндә дурарды.
Кәһ о, кәһ бу ипи дартыб чәкарди.
Гүдрәтә бах, көр нечә кәндирбазлыг едир!
Бу тариглә мәсәфәлән мәнзилшүнаслар
Саһилдән саһилә мәсәфәни өлчүрдү!¹

Гуру вә су нәглијаты вәситәләри һәлә чох гәдимләрдән инкишаф етмишдир. "Нәглијат вәситәләринин инкишаф тарихи һаггында занкин этнографик материаллар, археоложи дәлиләр вә тарихи ма'луматларын"² олмасы фикримизи бир даһа тәсдиг едир.

Су нәглијат вәситәләринин инкишафы һаггында Низаминин әсәрләриндә баһс олунамасы илә јанашы, орта әсрләрдә Азәрбајҗанын су нәглијаты үчүн әлверишли олан чајлары һагда дикәр мәнбәләрдә дә ма'лумат верилмәси мүһүм аһамијјат кәсб едир. IX-XII әср әрәб муәллифләри Әбдүл Гасым вә Әл-Мүгәддәсинин Азәрбајҗанын нәглијат аһамијјатли чајлары һагда ма'луматлары аһамијјатлидир.³

Низаминин әсәрләриндә өз әксини тапан су нәглијат вәситәләринә дәир әлдә олуна материалда дејилир:

Тәләсик чәлд кәмичи
Ити үзән нәһанк кими кәмијә атылды,
Јелкәнин ипини һәр јердән аңды,

1 Искәндәрнама, с. 61.

2 Бунјадов Т. Азәрбајҗанын гәдим нәглијат вәситәләри, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмәр серијасы), 1961, 3, с. 3.

3 Бах: Коримов Т. XIX әсрдә Азәрбајҗанда су нәглијаты вәситәләри. "Азәрбајҗанын этнографик мәкмуסי", 4-чү чилд. — Баки, "Елм", 1981, с. 41.

Дорун ағзымы вә дилини мөһкәмләтди.
Кәминин јелкәнини гајда илә галдырды.
Кәлдији јолла да кери гајытды.
Кәми гара сулара јола дүшдү.
Аз бир мүддәтә һәмән саһилә чәтды.
Адамлар кәмидән дүшдүләр!¹

Сәнәткарлыг

Гәдим тарихә малик олуб, узун инкишаф јолу кечән ел сәнәтләри халг һајатында мүһүм рол ојнајан мәдди мәдәнијјәт үнсүрләриндән биридир. Низаминин јарадычылығында орта әсрләрин ел сәнәтләринә дәир материалларын олмасы нәкин бу сәнәт нөвләринин инкишаф сәвијјәсини, ејни заманда мүхтәлиф шәјләрдән дүзәлдилән сәнәткарлыг ма'мулатлары үзәриндә нагш етдирилән халгын дини етигадыны, естетик зәвгүнү мұәјјәнләшдирмәјә имкан верир.

Сәнәтә бөјүк гүмәт верән Низами һәр бир пешанин лазым олдуғуну хүсуси гејд едәрәк јазырды:

Чаһанда абаданлыг һечә уғрајар
О вахт ки, һәр кәс өз пешәсиндән әл чәкәр!²

Низаминин әсәрләриндән әлдә етдијимиз ма'луматлара әсәсән бир сыра сәнәт сәһәләринин кениш јайылмасы вә инкишаф етмәси һаггында фикир сөйләмәк олар. Хүсусилә дә Низаминин јашадығы дөврдә "орта әср Азәрбајҗан халг јарадычылығы поззија вә әдәбијјәт сәһәсиндә олдуғу кими јүксәк инкишафа наил олмушду. XI-XIII әсрләр о дөврки Гәрбдән хәли јүксәкдә дурән бүтүн Өн Шарг кими, Зағағғазия өлкәләринин сәнәткарлығынын чичәкләнмә дөврүдү. Мәдди-мәдәнијјәт абадәләри Азәрбајҗан сәнәткарларынын әсәс сәнәт нөвләрини мұәјјән етмәјә имкан верир."³

Низаминин әсәрләриндән көрүнүр ки, мүхтәлиф сәнәт нүмунәләри занкин ан'әнәви кејфијјәтләрә малик олмушдур. Әһалинин мәшәтиндә мүһүм јер тутан мүхтәлиф ма'мулатларын һазырланмасы сәнәткарлығын инкишафына тәкан верирди. Сәнәткарлар габ-җаһаглар, кејим ашјалары, зәркәрлик шәјләри вә с. һазырлајырдылар. Мәишәтдә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифада едилән бу ма'мулатлар әјри-әјри хәммал нөвләриндән — җамышдан, сүмүкдән, ағачдән, дашдан, килдән, јундан вә с.-дән һазырланырды.

Низаминин әсәрләриндә орта әсрләрдә бүтүн Шарг әләминдә

1 Искәндәрнама, с. 573.

2 Искәндәрнама, с. 168.

3 Альтман М. М. Исторический очерк города Гянджи, ч. I. — Баку, АН Азәрб. ССР, 1949, С. 41.

Ширли габлар.

јајылмыш сәнат нөвләриндән дулусчулуг, зәркәрлик, тохучулуг, тикмә сәнәти, силаһгајырма, дәмичилик, даббаслыг, мискәрлик вә с. кими сәнат нөвләрина вә сәнаткарлыг мә'мулатларына даир мараглы мә'луматлара тез-тез раст кәлинир.

Гәдим ме'марлыг нүмунәләри рәнкарәнклији, мөһкәмлији, өзүнәмәхсуслуғу вә кејфијәтли олмасы ила сечилән, халг тәрәфиндән јарадылан зәнкин ирсдир. Низаминин әсәрләриндә ме'марлыг сәнәтинә, ме'мар әмәјинә вә мәнәратинә (мәс: "Једди көзәл"и көтүрсәк, Симнар вә Шејдә) јуксәк гиймәт верилир. Низами

ме'марлыг сәнәтиндә әсас бир хәттин олмасыны көстәрир. О тејд едир ки, нәггаш мүхтәлиф нәгшләр вурса да, әсас бир чизкидән һеч заман кәнәра чыхмаз. Шаирин тәсвир етдији дабдәбәли сәрајлар вә галалар ме'марлыгын инкишаф сәвијәсини мұәјјәнләшдирмәјә имкан јарадыр, ме'марлыг сәнәтинин зәнкинлијини сүбута јетирир.

Халг декоратив сәнәтинин дивар рәсмләри нөвүнүн мұһүн әһәмийәт кәсб етмәсини Низаминин поемаларында өзәмәтли сәрајларын тәсвири сүбута јетирир. Буну Низаминин ашағыдакы фикри да тәсдигләјир:

Ширин шәклини сәрајларын диварына чакмәк олар.
Лакин јүз ил да кечсә, о (шәкил) јериндән тәрәннәз¹.

Бурада ме'марларын диварлара мүхтәлиф нахышларла јанашы шир шәклини да һәкк етмәләриндән данышылыр.

Зәркәрликдә мүхтәлиф ишләмә үсуллары мөвчуддур. Низаминин тәсвириндә биз шәбәкәчилик үсүлу һаггында мә'луматла раст кәлирик. О јазыр:

Гызыл шәбәкәләрдән әнбар сачылырды².

Бурада шаирин шәбәкәчилик үсүлу ила ишләнмиш зәркәрлик мә'мулатындан бәһс етмәси буну демәјә әсас верир ки, бу үсул кениш јајылмыш ишләмә үсулларындан бири олмушдур. Күман етмәк олар ки, бу үсулла ишләнмиш шәбәкәчилик нүмунәләри базәк хүсусијәтләрина көрә фәргләнән әсас зәркәрлик мә'мулаты олмушдур. Низами шәбәкәчилик үсүлүнүн мөвчудлуғу барадә јалныз бу мә'луматы вермәклә кифәјәтләнмиш, һәмин үсүлүн техники кејфијәтләрини өз әсәрләриндә әкс етдирмәмишдир.

"Искәндәрнамә" әсариндә шаир әфсанәви гызыл бир бағын тәсвирини верир. Бу "Ирәм" бағыдыр ки, ону Шәддәд инкдирмишдир. Бурада ағачлар гызылдан, мејвәләр јағутдан, пә'лдән вә дүррдән, күллар кәһрәбадан отлар зүмрүддән, көшк әгигдәндир. Низами һәмчинин миналы фәрш үзәриндә мина јазылы јағут лөвһә (төкмә лөвһә) гојулдуғуну да сөјләјир. Тәсвирдә ејни заманда гызылдан төкүлмүш ики һејкәлин инсан сурәтиндә гәлибә салындығы да верилир. Демәли, шаир бунула зәркәрликдә мөвчуд олан минасазлыг, төкмә үсүлу вә һәм дә гәлибкарлыг үсүлүнүн мөвчудлуғуну тәсдиг едир. Бу мә'луматлар исә бизә һәмин үсулларын гәдим тарихә мәлиж олмасы һаггында фикир јүрүтмәјә имкан верир.

Зәркәрликлә барабар сәнаткарлыгын диқәр саһәләрина даир

1 Сирләр хозинәси, с. 82.

2 Хосров вә Ширин, с. 231.

дә "Хәмсә"дән мә'лумат әлдә етмәк олар. Бу сәнәткарлар саһәләриндән бири дә мәишәтдә истифадә олуан габлар һазырланмасыдыр. Мүхтәлиф материаллардан дүзәлдилән габлар мәишәтдә ләзым олан мүһүм ләвазиматлардыр. Низаминиң әсәрләриндә мискәрлик мә'мулатлары: сахсы, тохума вә с. габлар һаггында мә'лумат вардыр:

Низаминиң әсәрләриндә мәишәтдә ишланән мисдән һазырланмыш мә'мулатлар һаггында мә'мулатлар раст кәлинир ки, бу биздә бир сәнәт нөвү кими мискәрлијин кениш инкишафы һаггында тәсәввүр јарадыр¹. Әһалинин бәјүк талабатыны өдәмәк үчүн һазырланан һәмин мә'мулатлар истифадә мәғсәдинә көрә бир нечә јерә ајрылыр ки, бунлардан "Хәмсә"дә адларына рәт кәлдикләримиз ашағыдакылардыр: долча, әфтафа, газан, тешт, кас, пијалә, бадә, чыраг, мангал, чам, кәфир.

Бојакарлыг сәнәт нөвү һаггында Низаминиң вердији мә'лумат да диггәти чәлб едир. Шаирин өз әсәрләриндә бојажычы маддәниң адыны чәкмәси вә мүхтәлиф рәнкли әшјалардан сәһбәт ачмасы бојакарлыгын бир сәнәт нөвү кими вәзијјәти һаггында мүәјјәз гәдәр фикир јүртмәјә имкан верир. Хүсусилә дә халчачылыг вә тохучулуг кими сәнәт нөвләринин мөвчудлуғу биләвәситә бојакарлыгга бағлыдыр². Сәкәһән адлы бојаж маддәсиниң "Хәмсә"дә адлары чәкилир ки, бу да кән вә дәри рәнкламак үчүн истифадә олуан һәһәтлә гара рәнклиди. Бунунла јанашы Низаминиң "Даббагланмыш үфүнәтли дәриләр имиш" — демәси³ даббагчылыгын бир пешә саһәси кими мөвчудлуғуну сүбүтә јетирир. Көрүндүјү кими, бу елә бир пешә саһәсидир ки, бурада дәринин ашыланмасы илә мәшғүл олан даббаглар ону бојажыр вә бир сыра дәриләр һазырлајырлар ки, онлардан да мәишәтдә мүхтәлиф мәғсәдләр үчүн истифадә едилир. Даббаглыға аид башга бир мә'луматда да дејилир:

Бу дәрија елә даббаглыг етдим ки,

Бүтүн әзаблара дөзәр, башгалары әзијјәт вермакдән хәчәләп чәкәр⁴.

Халг сәнәтинин нөвләриндән бири дә халчачылыгдыр. Низаминиң Кәнчәвиниң өз әсәрләриндә халча һаггында вердији мә'луматдан мүәјјән етмәк олар ки, XII әсрдә халчачылыг сәнәти өз инкишафыны давам етдирәрәк даһа да зәнкинләшмишди. Шаирин

"Искәндәрнамә" әсәриндә Нушабәнин сарајында гиймәтли халы дөшәнмәсини тәсвир етмәси "орта әсрләрдә Азәрбајҗанда ховлу халылар истеһсал едилдијини там јәгинликлә көстәрир"¹. Буну "Хосров вә Ширин" әсәриндән дә көрмәк олар:

Кәбәдән, килимдән, јол үстүндә
Бир мејдан бәјүклүкдә халы дөшәди².

Бу һәм дә тохучулуг сәнәтинин әһалинин әсас мәшғүлијјәтләриндән бири олдуғуну сүбүтә јетирир.

Азәрбајҗанда кәбә, килим, халы, зили, палаз, чул, чувал, мөфрәш, хурчун, һејбә вә с. һазырланырды. Көстәрилән бу әшјаларын әксәријјәтинин адларына Низаминиң әсәрләриндә раст кәлмәјимиз тәсәдүфи дејилди. Бунунла шаир һәмән әшјаларын Азәрбајҗан әһалисинин мәишәтиндә мүһүм јер тутдуғуну көстәрмәк истәмишди. Низаминиң тохучулугун ипәјирми просесиндә мүһүм әһәмијјәт касб едән чәһрәнин дә адыны чәкмәси фикримизи бир даһа сүбүтә јетирир. "Сирләр хәзинәсиндә" Низами үстүндә намаз гылмаг үчүн истифадә едилән сәччәдә адлы халча нөвүнүн дә адыны хатырладыр.

Низаминиң әсәрләриндә фәрш, кәбә, палаз, чувал, һәсир вә с. адларына раст кәлирик ки, бу да тохучулуг вә халчачылыг сәнәтләринин јайылдыгына дәләләт едир. Хүсусән орта әсрләрдә бу сәнәт нөвләри кениш јайылмышдыр³. Низами әсәрләриндә тикмәләр һаггында да бәһс етмишди. Күләбәтин тикмә нөвү һаггында шаир мә'лумат верир. О, "ғизыл күләбәтинлә тикилмиш бәјраг"дан⁴ сәһбәт ачаркән маһз күләбәтин тикмә нөвүнү хатырлатмышдыр. Тикмәләрлә әләгадар бир факта да мүрачәт едак. Р. Әфәнди Н. Кәнчәвинин товуз гушу расмләринин түрк халгларында башлыча орнамент олдуғуну гејд едәрәк көстәрир

1 Тәрланов М., Әфәндијев Р. Азәрбајҗан халг сәнәти. — Баки,

"Ушагкәнчәшр", 1960, с. 66.

2 Хосров вә Ширин, с. 233.

3 Бунјадов Т. Гәдим Азәрбајҗанда тохучулуг вә кечәчилијин инкишафы тарихинә дәир. Азәрбајҗан этнографик мәчмуәси. I ч. Баки, "Аз. ССР ЕА", 1964; Алиева А. Ворсовые ковры Азәрбајҗана XIX-начала XX вв. — Баку, "Элм", 1987; Алиева К. Безворсовые ковры Азәрбајҗана. — Баку, "Ишг", 1988; Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азәрбајҗана XIII-XIV вв. Баку, "АН Аз. ССР" 1956. Каримов Л. Азәрбајҗан халча сәнәтинин әрәннилмәсинә дәир. "Азәрбајҗан инчәсәнәти", 6 ч. Баки, "Аз. ССР ЕА", 1959; Мүчири Ч. Азәрбајҗан халчачылыгы. Баки "Азәрнәшр", 1977; Шәрифли М. Азәрбајҗан IX-XII әсрләрдә. Тарих институтунун әсәрләри. XII ч. Баки, "Аз. ССР ЕА", 1957.

4 Сирләр хәзинәси, с. 168.

1 Бах: Әфәндијев Р. Азәрбајҗанда мискәрлик. "Елм" вә һәјат", 1977, 10, с. 28-30.

2 Бах: Гулијев Н. XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда јун ипин халг үсүлу илә бојадилмәсиниң тарихи вә әрәннилмәси һаггында. "Азәрбајҗан этнографик мәчмуәси", I ч., — Баки, "Елм", 1964.

3 Једди козал, с. 217.

4 Искәндәрнамә, с. 73.

Канча халчасы.

ки, шаир "Искардарнаме" әсаринде Нүшабәнин сарајының тәсвиринде ипәк парчалар үзәрина салынмиш товуз гүшү

Хурчун.

рәсмләриндән вә бунун түрк халғларына характерик олдуғундан бәһс едир¹.

Низаминин јарадычылығында дејүш сәһнәлеринә дә јер верилмишдир ки, бунлары исламәкдә мәгсәд узун әсрләр боју формалашыб инкишаф едән силаһ нәвләри барәдә шаирин вердији

1 Әфәнди Р. Азәрбајҗан ел сәнәти. — Бақы, "Азәрношр", 1971, с. 13.

Намазлик.

маълуматлар ҳагъинда тасаввур элдә етмәкдир. Ҳамин дојуш саһналаринда сәнаткарлыг ма'мулатларына даҳил олан мухтәлиф силаһ новларинкин дә адлари ҳакилир, һәмчинин дојуш замани истифадә едилан кејимлар һагъинда сәһбат ачылыр. Мәсәлан,

Кәфтани дешиб кечән сүнкүлар
Белдән, кибәјин архасындан чыхырды.
Гылинчлар чүрбәчүр, охлардан
Зирей палтарлар, дамир папаглар тика-тика олурду¹.

¹ Исқандернома, с. 82.

Мүрү Бәзәји

Мизами силаһ новлариндән полад пејкан, низә, топпуз, галхан
[Ф. тилынч, хәдәнк, сипәр ва с. бу киими дојуш сурсаты һагъинда
ма'лумат вермәккә силаһгајурма сәнатинин инкишаф етдијини

тәсдиг едир.

Шаирин әсәрләри тәкчә сәнәткарлыг тарихинин дежил, һәмчинин һәрбилик тарихинин дә өрәнилмәси чәһәтдән вәчибдир. Низаминин әсәрләриндә топланан бу материаллар һәм дә "усталарын жүксәк сәнәткарлығына дәләләт едир"¹.

Сәнәткарлыг ма'мулатларынын орта әсәрләрдә кениш јайылма-сында тичарәт әләгәләринин мүһүм ролу вардыр. Мүхтәлиф шәһәр вә өлкәләр арасында тичарәт мүнәсибәтләринин јаранмәси мүбадилә вәситәсилә әһалинин тәләбәт маллары илә тәһиз олунмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едән мәсәләләрдән биридир. Бурада хусусилә гејд етмәк лазымдыр ки, орта әсрләр дәврүндә мәһз харичи базар үчүн, тичарәт мәгсәдилә мүхтәлиф чешидли ма'мулатлар һазырланырды.

III ФӘСИЛ

АИЛӘ ВӘ АИЛӘ МӘИШӘТИ

АИЛӘ

Инсан чәмијјәтини аиләсиз тәсәввур етмәк гејри-мүмкүндүр. Аилә хусуси социал мүнәсибәт олуб, чәмијјәтин өзәјини тәшкил едир. Чәмијјәт инкишәф етдикчә аилә дә инкишәф едир. Ичтимаи һәдисә кими аилә дә инкишәфын мүхтәлиф дәврләриндәки игтисади мәрһәләләрә ујғун олмушдур. Аилә мәишәти халгын мәдди һәјәти вә ма'нәви мәдәнијјәти илә бағлыдыр. Шифаһи халг әдәбијјәтиндә аилә мәишәти мүнәсибәтләринин әкс олунмәси буну ајдын кәстәрир. Гејд олунмалыдыр ки, азәрбајҗанлыларын орта әср гәдим аилә мәишәти мәсәләләри һаггында әсәслә мәнбә јох дәрәчәсин-дәдир. Јалныз бә'зи пәрәкәндә ма'луматлар вә галыг һалында сахланылмыш адәтләр әсәсында бу сәһәнин орта әсрләрдәки сәчијјәви чәһәтләри һаггында фикир јүрүтмәк имканына малик олуруг. Низаминин әсәрләриндә аилә мәишәти мәсәләләринин әһәмијјәти дә бунунла өлчүлүр. Марағлыдыр ки, индијә гәдәр ичрә едилән бир сыра адәтләр Низаминин әсәрләриндә гејд едилмишдир. Бу бахымдан шаирин әсәрләриндәки ма'луматлар азәрбајҗанлыларын орта әср аилә мәишәтинин тәдигиги үчүн әсәслә мәнбә ролуну ојнајыр. Шүбһәсиз ки, Низаминин әсәрләриндә орта әсрләр дәврүндәки аилә мәишәтинин бүтүн сәһәләри там ардычыллыгга әксини тапмамышдыр. Шаирин мәгсәди һеч дә мәишәтин бу сәһәсини вермәк дејилди. Низамини интибаһ дәврүнүн Шәргдә корифеји кими башга мәсәлә дүшүндүрүрдү: о кәрмәк истәдији аиләни тәсвир етмишдир. Мәһз бу заман о, аилә-никаһ мәсәләләринә мүнәсибәтини билдирмишдир.

Шаир гаршылыглы мәһәббәтә әсәсләнән никаһла јарадылан аиләјә чох диггәт ајырыр, һәм дә елчилик вә тој вәситәсилә никаһа кирмәјә үстүнлүк верир, гадыннын аиләдә вә чәмијјәтдә һүгугу мәсәләләрини ачыб кәстәрирди. Ајдындыр ки, һәр бир сәнифли чәмијјәтдә аилә мөвчуд ичтимаи зиддијјәтләри өзүндә тәчәссүм етдирир. Низаминин јашадығы дәврдә аиләнин һәмин дәврүн игтисади мүнәсибәтләринә ујғун зиддијјәтләри варды. Низами мәһз бу зиддијјәтләрә гаршы чыхыр вә әсил моногам аилә идејәсини ортаја гојараг, мүдәфиә едирди.

Феодал мүнәсибәтләринин һәким олдугу бир дәврдә аиләнин гурулушу һаггында ма'лумат алмаг үчүн Низаминин әсәрләриндән бир мәнбә кими истифадә етмәк олар. Н. Кәнчавинин занкин јарадычылығында дикәр мәсәләләрлә бәрәбәр аилә вә аилә мәишәти мәсәләләри дә ишыгландырылмышдыр. Низаминин әсәрләриндә никаһын бағланылмәсинин хусусијјәти, аиләнин

1 Юнусов А. Военное дело в Азербайджане в XII-начале XIII вв. (по произведениям Низами) в кн: Древний и средневековый Восток. часть — М.: Наука, 1985, с. 363.

тархиби, функциалары, үзлөрүнүн гаршылыгы мүнәсибәтләри гадыннын вәзијәти, тој мәрәсими вә аила мәишәтиндә көк салан адәт вә ән'әнәләр һаггында топланан фикирләр нәзәри чәлб едир. Бу, бизә аиләдә һөкм сүрән гәдим адәт вә ән'әнәләрин инкишаф динамикасы һаггында мә'лумат әлдә етмәјә имкан јарәдир. Гәдим адәт вә ән'әнәләри өјрәндикчә бу күн јашајан вә ја артыг тарих сәһнәсиндән силиниб кәдән, мүтәрәгги вә көһнәлимиш адәт вә ән'әнәләр һаггында да тәсәввүрә малик олуруг. Көрүндүјү кими, Низаминин әсәрләринин тәдгиги халгымызын гәдим аилә мәишәти мәсәләләринин өјрәнилмәсиндә мүһүм рол ойнајыр.

Орта әср аила вә аила мәишәти феодализм гурулушуна хас олан чәһәтләри өзүндә әкс етдирир. Инсанлар арасында ичра олуан әдәтләр вә ән'әнәләр, мәрәсимләр, онларын кечирдикләри һәјәт тарзинин спесифик хүсусијәтләринин мәчмусу аила мәишәтини аһәт едир. Өзүнәмәхүс инкишаф Јолу кечмиш аила мәишәтиндә мүхтәлиф һадисәләрлә әлағадар олараг мөвчуд олан адәт вә ән'әнәләрин тәсвири онларын занкинлијини сүбута јетирир. һәр бир халгда инсанларын характерина үјгүн шәкилдә бир-бирине бәсләдији мүнәсибәт, давраиш гәјдалары, естетик зөвләри мәнә мәишәтдә тәзәһүр едир. Орта әсрләдә аила мәишәти тарихи инкишаф просесиндә мөвчуд феодализм гурулушунун тәләбләри сәвијәсинә үјгүн кәлмишдир. Низаминин тәсвир етдији аила мәишәти мәсәләләрини да тәдгиг едәркан онун бир феодализм мәишәти олдуғу ашқара чыхыр.

Инсанларын күндәлик һәјәт шәраитинин бир чох мәсәләләри Низаминин "Хәмсә"синдә өз кениш әксини тапмышдыр. Низами дөврүнүн аила мәишәти феодализм чәмијјәти дахилиндә көрәјән етсә дә, онун бир сыра хүсусијәтләри муәсир дөврүмүздә дә давам етмәкдәдир. Бу онунла изәһ едилер ки, аила вә аила мәишәтинин өзүнәмәхүс мүтәрәгги кејфијәтләри узунмүддәтли, чохөмүрлү олуру. Буна көрә дә Низаминин аила вә аила мәишәтинин бир сыра мәсәләләри һаггында вердији мә'луматлары нәзәрән кечирәркан ејни заманда муәсир дөврүн аила мәишәтиндә көк салан хүсусијәтләрини дә өјрәнмиш олуруг.

Тәдирәләјиг чәһәт будур ки, шаир — мүтәфәккир чох вахт аиләни өзү көрмәк истәдији кими тәсвир етмишдир. Бу, онун мүтәрәгги дүнјакөрүшүнә малик олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. Лакин бунунла јанашы, Низами тәсвир етдији аиләләр һаггында мә'лумат верәркан мөвчуд мүнәсибәтләри ејнилә шәрһ етмишдир. О, ејни заманда дикер халгларын да аила мүнәсибәтләринә бәләд олмушдур. Бизә бу фикри сөјләмәјә шаирин әсәрләринин тәдгиги дә әсәс верир.

Тәсвир олуан дөврүн характерик хүсусијәтләрини тәшкил едән кејфијәтләр аиләдә дә өзүнү бүрүзә верир. Бу да өзүнү Низаминин әсәрләриндә габарыг шәкилдә әкс етдирир. Лакин

буна бахмајараг, Низаминин вердији мә'луматлардан әјдын олуру ки, бу, бүтүн аиләләр үчүн характерик дејилди. Бурада биз һәји нәзәрдә тутуруг? Мәсәлән, "Хосров вә Ширин" әсәриндә Хосров Ширини евиндә гонаг сахламаг ады илә һәјәт јолдашы Мәрјәндән изин истәјир, о исә разылыг вермир. Демәли, Низами бир аила үзү кими гадыннын ра'јинә дә үстүнлүк верилдијини гејд едир. Әлбәттә, бүтүн аиләләрдә мәсәлә ејни шәкил алмырды. Аиләләр евдәки мүнәсибәт хүсусијәтләринә көрә бир-бириндән тамамила фәргәнирди. Гадына мүнәсибәт һәр јердә ејни дејилди.

Аиләләр мүхтәлиф олдуғу кими, бурада гадына мүнәсибәт дә мүхтәлиф иди. Шаир әсәрләриндә гадынлары мәтин, мүбариз вә ағыллы тәсвир едир. Әкәр гадына мүнәсибәт бүтөвлүкдә пис олсајды, онда илк дөфә елчилијә мәнәз гызын анасынын јанына кетмәздиләр вә бир гадын кими ана кәлән елчиләрә јох чәвабы вермәк игтидарында олмазды. Белә олсајды, онда Низами дә Нушабә, Мәһин Бану, Ширин вә Фитна кими гадын образлары јаратмазды. Низаминин гадынны бир варлыг кими јүксәклијә галдырмасы аиләдә гадыннын мүһүм ролу олдуғуну тәсдиг едир. Лакин бунунла јанашы, шаирин јашадығы дөврдә бәзи аиләләрдә гадынларын вәзијәти ејни дејилди. Мәсәлән, "Једди көзәл"дә Бишрлә Мәлиханын һекәјәтиндән бәһс едәркан шаир биринчи әриндән һүғуги чәһәтдән әзијәт чәкән гадындан сөһбәт ачыр.

НИКАҢ

Аила — никаһ мүнәсибәтләриндә ислам дининин шәриксиз һөкмранлыгы вә шәриәтин гадынлары етдији гадағанлар өзүнү габарыг бүрүзә верирди. Бу хүсүсдә Низаминин араб аиләсини "Лејли вә Мәчнун" әсәриндә тәсвир етмәсини мисал кәстәрмәк олар. Аиләдә дөврүн үмуми сәвијәсиндән асылы олараг шәриәт ганун-гәјдалары һөкм сүрмәкдә иди. Аиләни киши идарә едирди. Аиләнин бүтүн галан үзләри она сөзсүз табе олдуғундан һеч кәс өз етиразыны билдирмәк ихтијарында дејилди. Бүтүн ишләрә рәһбәрлик аиләнин башчысына мәхүс иди. Гадынларын һүғүсүз-луғуну онларын үзләрини кизләтмәк мәғсәдилә истифадә етдикләри јашмаг да бир даһа сүбута јетирир. Бу хүсүсдә Низаминин "Једди көзәл" әсәриндә "үзләри өртүлдү" — демәси үзә јашмаг тутулмасына ишәрәдир. Јашмаг тутан гадынлар үзләрини башгаларындан кизләдирдиләр. Јашмаг көзләрдән башга үзүн галан һиссәсини өртән баш јайлығдыр. "Искәндәрнамә" әсәриндә үзү ачыг кәзмәк, она һеч бир өртүк өртмәкәк һаггында шаир јазыр:

Бизим кәлимләр үчүн бу һасар (ја'ни" јашмаг нәзәрдә тутулур — Ш. Б.) бәсдир ки,

Һеч кәсин көрдәји илә ишләри јохдур.

Пәрдә илә бу халгын үзүнә өзијәт вермә,
Сән өзүн өз көзүндән о пәрдани ас!¹

Бурада шаир гадынларын јашынмасы мәселәсинә тохунараг онун әлејһина чыхыш етмишдир. Низаминин узәккөрәнликлә тәблиғ етдији бу фикир дөврүнүн мөвчүд мәнфи әдәтләринә гаршы шаирин үчалтдыгы е'тирәз сәсидир. Ч. Хәндан гејд едир ки, Лейли Низами дөврүндәки Азәрбајчан гадынлығынын типик нүмәјәндәсидир². Лакин бу фикри там тәсдиғ етмәк гејри-мүм-күндүр.

Низаминин әсәрләриндә бөјүк патриархал аиләләр һаггында мә'лумат јохдур. Лакин бу һеч дә о дөврдә Азәрбајчанда бөјүк аиләләрин олмамасы демәк дејилдир. Мә'лум олдуғу кими, бөјүк аиләләр ичтимаи инкишафын муәјјән марһәләсиндә бүтүн халғларда олмушдур³. Гағгаз халғларында, о чүмләдән азәрбајчанлыларда бөјүк аиләләр галығ һалында XX әсрин әввәлләринә гәдәр сахланмышдыр. Белә аиләләрдә бир нечә нәслин нүмәјәндәләри вәһид тәсәррүфат илә мәшғул олурду.

Низаминин әсәрләриндән көрүндүјү кими, о дөврдә аиләнин әсас формасы кичик, моногам, әсас е'тибарилә ики нәслин нүмәјәндәләрини әһатә едән аилә иди. Онун никаһ әдәтләри һаггында вердији мә'луматларда бу кичик аиләләрдә патриархал аиләнин характерик хүсусијәтләри — валидејнләрин никаһда ролу, гадыннын аиләдә вәзијәти, елчилик вә с. өзүнү ајдын көстәрирди.

"Хәмсә"дә гаршылығы мәһәббәт әсасында бағланан азад никаһ, аилә мүнәсибәтләринин башлыча амилләриндән бири олан ушағларын тәрбијәси, онларын чәмијјәтә јарарлы инсан кими бөјүмәси, мәишәтдә көк салан мүхтәлиф әдәт вә ән'әнәләр һаггында јазылмышдыр. Низаминин тарихан јаранмыш мүнәсибәт формасы олан никаһа даир вердији мә'луматлары изләдикчә, шаирин ону јүксәк гижмәтләндирдији ашкар көрүнүр.

Аилә-никаһ мүнәсибәтләри чәмијјәтин инкишафы илә бағлы олуп, иғтисәди мүнәсибәтләрдә муәјјән едилир. Она һәмчинин ичтимаи мүнәсибәтләрдә тә'сир көстәрир. Никаһы'аиләнин әсасы олдуғуну көстәрән шаир гејд едир ки, аилә вә никаһын әсасыны мәһәббәт, гаршылығы һөрмәт вә сәмимијјәт тәшкил етмәлидир. О, јүксәк әхлағи аилә-никаһ мүнәсибәтләрини тәблиғ едир.

Үмүмән орта әсрләрдә никаһ мүнәсибәтләри никаһ әлагәсинә кирәнләрин өзләри тәрәфиндән һәлл едилмирди.

Никаһ әлагәләри үмүмән бәрәбәр зүмрәләр арасында баш

верирди. Низаминин тәсвир етдији никаһ әлагәләри дә мәһз бу чүрдүр. Мәс., Хосровла Ширин, Искәндәрлә Рәвшәнәк, Лейли илә Ибн Сәләм, Бәһрәм вә онун једди арвады.

Низаминин тәсвир етдији аилә формасы кичик аиләләрә аиддир. Белә аиләләрдә исә әксәрән тәккәбинлилик әсас јер тутурду. Јери көлмишкән гејд едәк ки, Низами никаһ формаларындан тәкарвадлылығ, икиарвадлылығ вә чохарвадлылығ һаггында мә'лумат вермишдир. Мүәллиф "Једди кезәл" поэмәсиндә Мәлиха илә Бишрин һекајәтиндән бәһс едәркән әри вәфат етдикдән сонра гадыннын икинчи дөфә әрә кетмәк һүғугунун мөвчүдлуғундән да јазмышдыр. Икиарвадлылығ вә чохарвадлылығ кими никаһ формалары јухары зүмрәнин тәбәгәләринә хәс олан хүсусијјәт кими верилир. Мәс., Бәһрәмнин једди арвадыннын олмасы илә јанашы шаир һәмчинин гызларын һәр биринин јухары зүмрәнин нуфузлу аиләләринин өзләри олдуғуну да гејд едир. "Хәмсә"дә верилән мә'луматлардан ајдын олур ки, чохарвадлылығ сәчијјәви һал дашымырды.

Чәмијјәтин социал-иғтисәди шәрәитиндән асылы олан никаһ гадынла киши арасында мүнәсибәт формасыдыр. Бу мүнәсибәт орта әсрләрдә дини јолла рәсмиләшдирилди. Фикримизи сүбүтә јәтирмәк үчүн Низаминин Хосровла Ширинин кабини һаггында тәсвиринә мурәчиәт едәк:

Шаһ бујурду ки, мө'бидләри, иш биләнләри,
Еләчә дә ағыл сәһибләрини чағырсынлар.
Шириндән мәчлисә елә бир әһвалат данышды ки,
Һәмә ширин чаныны она һәдијјә етди¹.

Шаир орта әсрләрдә кабин кәсилмәздән әввәл арсағгалларын топлашыб мәсләһәтләшдијини, нәһәјәт разылығы кәлиндикдән сонра мәсаләнин һәлл олунмуш һесаб едилдијини гејд едир. Шаир фикринә давам едәрәк дејир:

Ону арвадым етсәм јери вардыр,
Онулла башымы үчалтмәғ ләјгидир.
Бу ишә һәмә әфарин деди.
Бу вахт Хосров Ширинин алиндән тутду.
Мө'биди јанына чағырыб әвләшдирди.
Сөзү онун әјининин нахышына бағлады.
Мө'бидләр гајдасы илә онун кабининын кәсди.
Мәчлисдә онун кабинини өзүнә кәсдирдикдән сонра
Ону хүсуси һәрәмина көндәрди².

1 Низами Кәчәви, Искәндәрнамә. — Бакы, "Елм", 1983, с. 308.

2 Хәндан Ч. Сечилмиш әсәрләри. — Бакы, "Азәрнәшр", 1972, с. 32.

3 Бах: Косвен М. О. Семейная община и патронимия. — М.: АН СССР, 1963; Жено онун, Этнография и история Кавказа. — М.: АН СССР, 1961.

1 Хосров вә Ширин, с. 297.
2 Жено орада, с. 298.

Көрүндүү кими, никаһ дини жолла расмиләшдирилди ва жалныз бундан сонра гүвәәја минирди.

Әсәрлериндән айдан олур ки, шаир моногам аила формасын үстүн тутур. Низами өз әсәрлериндә чохарвадлыгы ("Једди көзәл"дә Бәһрамын једди гызла евләнмәси) һаггында бәһс етсә дә, таккабинлији асас сәјур. "Искәндәрнама" әсәриндә шаир јазыр:

Өз әмрүнүн хәрмәнини бада вермә
Сән тәксән, сәнә тај олан бирисини алмаг сәнә бәс едәр.
Чохларына мејл едән кимсәсиз галар¹.

Ғадынларын там азадлығы фикрини ирәли сүрән шаир шәриәтин гәнуни һала салмыш олдуғу чохарвадлыгыға гаршы чыхыр.

Никаһа бөјүк үстүнлүк верән Низами јазыр:
Никаһ говушманын (евләнмәнин) асас шәртидир.
Өвладын тохуму онула бәһрәләнер².

Бу шаирин никаһа вердији өзүнәмәхус бир тәриф һесап едила биләр. Һәгигәтән дә евләнмәнин асас шәрти никаһ әлагәләринин јарадылмасыдыр. Бурада Низами никаһ мүнәсибәтин инсанларын нәсли давам етдирмәјә олан тәләбатынын едәнилмәси олдуғу шәртиндән бәһс едир. О кәстарир ки, нәсли давам етдирмәк никаһ вәситәсила низама салыныр. Бу чәһәт исә никаһ әлагәсинә кирәнләр гаршысында мүнүм вәзифәләр гојур ки, онлар бу вәзифәларин јеринә јетирилмәсиндә мәс'улијәт дашыјырлар.

Низами өз әсәрлериндә јалныз никаһын формалары һаггында ма'лумат вермәклә кифәјәтләнир, о ејни заманда никаһа кирмә формалары барәдә дә сөһбәт ачыр. Никаһа кирмә формалары исә елчилик ва тој мәрәсимлериндән ибарәтдир. Бу мәрәсимләр индијодәк дә халгымыз арасында ичра олунур.

ЕЛЧИЛИК

Аиләнин гурулмасында башга халгларда олдуғу кими, Азәрбајжан халгынын да ичра етдији ән гәдим әдетләриндән бири елчиликдир. Елчилик — аиләнин гурулмасында илк әддымдыр. евләнмәк мәгсәдила оғлан евинин јахын гоһумларындан ибарәт нүмәјәндәләрин гыз евина елчилик кетмәсидир. Лакин һәр бир аилада елчилик кетмәздән әввәл оғлан евиндә асәггаллар мәсләһәтләшир ва разылыг алда олунур. Бу мәсләһә өз јарадычылығында кениш јер верән Низами елчиликлә бағлы шәртләрдән әтрафлы бәһс

етмишдир. Бунлардан ән асасы гызын сечилиб бәјәнилмәси шәрти иди. Һәр бир аилада оғлан евләнәркән онун үчүн гыз бәјәнирилди. Бу оғлан евинин ән јахын гоһумлары ва вәлидејнлери тәрәфиндән һәлл едилән бир иш олараг галырды. Онлар гыз бәјәнәркән, һәр шәјдән әввәл онун аиләсинин мөвгәјинә, һансы тәбәгәдән олдуғуна үстүнлүк верирдиләр. Демәли, евләнмәдә асас рол вәлидејнләре мәхсус иди.

Аилада һәлл олунан бүтүн мәсләләләр мұәјјән әдәт ва ән'әнәләр чәрчивәси дахилиндә чәрәјән едирди. Гызын ара верилмәсиндә дә шүбһәсиз ки, асас рол атаја мәхсус иди.

Бир сыра аиләләрдә оғлан евинин адамлары гыз евина елчилик кетмәздән әввәл ғадынлардан бирини гыз евина кәндәрирдиләр. Белә һәлләрдә гыз евинин мұсбәт ва ја манфи мүнәсибәти мәһз бу ғадына айдан олурду. Низами бу һагда "Лејли ва Мәчнун"да Лејлијә елчилик мәгсәдила белә ғадынлардан чох кәлдијини гејд етмишдир. Бә'зи һәлләрдә исә аила белә бир ғадын кәндәрилмәсинә еһтијәч дүмәдәгындан елчилик бирдәфәлик кишиләрин кетмәси мәсләһәт көрүлүрдү. Елчи кими гыз евина ғадынларын кәлмәси гыз евинин расми елчиликдән әввәл фикрини өјрәнмәк мәгсәди дашыјырды. Ел арасында инди дә јашајән бу әдәтә "ағыз арамаг" дејирләр. Бу хұсусда Низами јазырды:

О хәзинәдән инчи истәјәнләр тәрәфиндән
Мин елчи гәдын кәдиб кәлирди¹.

Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, бә'зи аиләләрдә елчилик кишиләр кетмәздән әввәл, ғадынлар "ағыз арамаға" кәдирләр. Гызын ады чәкилиб бәјәниликдән сонра әнә ғадын елчи јолланыр. Бу вахт "ағыз арамаға" кәдән ғадына јох чавабы верилдикдә, артыг ғадыннын нүмәјәндә кәндәрилдији аила тәзәдән бир даһа һәммин гызә елчи сифәтилә киши нүмәјәндәләрини кәндәрә билмәзди.

Низамин әсәрлериндә назари чәлб едән, бир хұсусијәт дә ондан ибарәтдир ки, Мәчнун Лејлини, Хосров Ширини, Ибн Сәләм Лејлини ва башгалары јалныз көрдүкән сонра бәјәнирләр. Демәли, шаирин тәблиг етдији фикир бундан ибарәтдир ки, аила-никаһ мүнәсибәтләринә кирән һәр бир кәч сечиб, бәјәниб ва севдикән сонра өзү дә гаршылыгы разылыг асасында евләнмәлидир. Лакин бурадәчә гејд едәк ки, орта әсрләр дөврүндә гыз бәјәнилмәсинин өзү мүрәккәб мәсләләрдән бири иди. Белә ки, оғланлар гызлары көрә билмәздиләр. Јахуд тәсадүфән көрә биләрдиләр. Лакин Низамијә көрә бу мүнәсибәт тамамилә башга сәпкидә әсәрлериндә өз әксини тапмышдыр. Бурада ејни заманда шаирин мұтәрәғги дүнјәкөрүшү айдан сезилир. Тәгдирләјәг чәһәтдир ки, Н. Кәңчәви

1 Искәндәрнама, с. 451.

2 Једди көзәл, с. 23.

1 Лејли ва Мәчнун, с. 131.

өз дөрүнүн дар чарчивәси бахымындан дежил, бу вә ја дикәр мәсәләжә өз арзуладыгы, хәялында чанландырдыгы нөгтежи-нәзәр-дән жанашмышдыр. Онун өсәрләринә нәзәр салдыгда ајдын олур ки, аилә гурмаға һазырлашан кәч өвләнәркән бәјаниб севдији гызә елчи кәндәрилмәсини арзу едир.

Низамијә кәрә үлви мәнәббатә әсасланыб аилә һәјәтына чан атан кәч өз рәјини, евдә валидејнләринә акаһ етмәлидир. Валидејнләр дә һахын гоһумларынын разылығы илә ағсаггалларла бирликдә гыз евинә елчилијә кетмәјә һазырлашмалыдыр. Бүтүн бунлар тәфсилаты илә "Лејли вә Мәчнун" әсәриндә поетик шәкилдә өз кениш әксини тапмышдыр. Фикримизи сүбута јетирмәк үчүн әсәрә мүрачиәт едәк. Шәир јазыр:

Әвалаты ешидиб бу гәрәра кәлди ки,
Күлүнүн (оғлунун) үзүндән о тозу силсин
Дүнјаны ишыгландыран о инчини
Өз мурад тачына тиксин.
Гәбиләнин о зијнәтини јүз тәмтарагла
Өз көзүнүн ишыгына (оғлуна) истәсин.
Гәбила ағсаггалларынын һамысы да
Һаман мурад үчүн разылыг вердиләр ки,
О гәбиләдәки бакира инчини (Лејлини — Ш. Б.)
Өз тәк көвһәри илә (јекәнә оғлу илә) гошалашдырсын¹.

Көрүндүјү кими, һәлә гыз евинә елчи кетмәздән өввәл, оғлан еви ағсаггалларла мәсләһәтләшиб разылыға кәлир. Сонра исә елчилијә һазырлашырлар.

О тајфанын фикри онунла нәтичәләнди ки,
Орадан сәфәрә һазырлашсынлар.
Әжәр бәчарсалар, кәбин јолу илә
О ағлыны итирмиши аја чатдырсынлар.
Амириләр ағасы (иши) белә көрдүдә,
Ағламағы бурахыб јенә күлмәјә башлады.
Бөјүк бир дәстә илә галһарәг,
Һәр чәһәтдән јол тәдәрүкүнү көрдү.
Елә бир дәстә илә бәзәнмиш һалда,
Бөјүк чәһ-чәләлла јол кедирди².

Бурадан ајдын олур ки, елчилијә кедәркән оғлан еви гыз евинә мүхтәлиф һәдијјәләр тәгдим етмәк үчүн һазырлыг көрүр.

Диларамын (Лејлинин) гәбила әһли

Хәбәр тутдугда бөјүклү-кичикли
Вафа вә мәрһибанлыг јолу (нијәти) илә
Гонагәрвәрликлә пишваза (гаршыја) чыхдылар.
Һөрмәт мәнзилиндә мәнһәм дәјандылар.
Нә ки, вәрларыјды, ортаја гојдулар.
Гејсин атасы мәтләбини бәјән едарәк дејир:
Деди: "Мурадым (мәгсәдим) достлугдур,
О да ики ишығын (өвладын) хатиринәдир.
Сонра кәлинин (гызын) атасына деди:
(Гој) тај-тајы илә зинәтләнсин.
Мән мәнәббат вә гоһумлуг гәјдасы илә
Санин гызыны өз оғлуна истәјирәм"¹.

Низами бурада илк дәфә елчилијә кишиләрин кетдијини кәстәрир. Лакин Лејлинин атасы гызыны Гејсә вәрмәк истәмәдијини билдирәрәк "јох" чавабыны верир. О, дејир:

Башына һава кәлмиш белә бир вурғун
Аилә башчылығына адәт едә билмәз².

Бунунла Низами кәстәрмәк истәмишдир ки, аилә чамијјәтдә мүнһүм рола мәлик олдугундан һәр бир аиләнин башчысы сајылан киши өз аиләсини һәртәрәфли тәмин етмәк игтидарында олмалыдыр. Чүнки аиләнин бүтүн ихтијары онун әлиндә чәмләширди, ону һәр чәһәтдән идарә етмәк үчүн әсил башчы олмаг тәләб олунурду.

Елчилијин баш тутмадыгы һалда елчиләрин наүмид кери гәјятмаға мәнбур олдугларыны тәсвир едән Низами бурада кәстәрмәк истәмишдир ки, мүнһитин амансыз ганунлары дахилиндә никаһын бағланылмасында мәнәббат әсас шәрт дејилдир, гыз өз етиразыны билдирмәк һүгүгундан да мәнһрумдур вә онун разылыгы һеч бир әһәмијјәт кәсб етмирди. Әсәри диггәтлә изләдикчә көрүнүр ки, "елчилик заманы валидејнләр арасында апарылан данышыглар да сөвдәләшмәјә бәнзәјир"³.

Баш тутмајан елчиликлә бәрәбәр Низами баш тутан елчиликдән дә јазмышдыр. "Лејли вә Мәчнун" поемасында бу мәсәлә дә өз әксини тапмышдыр. Ибн Сәләм Лејлини көрүб бәјәндикдән сонра она "дилли-диләвәр" бир елчи кәндәри, вәситәчи салыр, чохлу һәдијјәләр тәгдим едир. Лејлинин валидејнләри өз разылыгларыны билдирсәләр дә, һәлә оғлан евинин көзләмәли олачакларыны сәјләјирләр. Чүнки гәдим ел адәтигә кәрә елчи кәлән оғлан

1 Лејли вә Мәчнун, с. 72.

2 Јенә орада, с. 116-117.

3 Әлијев Р. Низами Кәнчәви (гызә мәлүмәт). — Баки, "Елм", 1979, с. 45.

1 Лејли вә Мәчнун, с. 71-72.

2 Јенә орада, с. 72.

евина биринчи дарадан "на" дейилмәзди. Гызын валидејиләри бу вахт там чаваб вермәјиб бир даһа мәсләһәтләшмәк ләзим олдуғуну та'кидлә билдирдиләр. Бу гыз евинин өз ләјағатини сахламасы илә әләғәдәр иди.

Мүәјјән мүддәт кечдикдән сонра Ибн Салам "ва"д едилән шәртин Јеринә јетирилмәсинә тәләсир. "Бу дара да хејли һәдијјәләр һазырләјарағ елчи вәситәсилә гыз евина тәғдим едир. Низами гејд едир ки, кәндәрилән һәдијјәләри елчи өзү чатдырар, сәһбәтә дә илкин о башлајыр. Низаминин вердији мә'луматдан көрүнүр ки, елчинин өзүнүн дә бәлкү ролу олурду. Кәтирдји һәдијјәләри елчи гызын атасына верирди. Елчинин данышығындан, "ширин дилли" олмасындан чох шеј асылы иди. Шаирин әсәрләриндән ајдын олур ки, елчинин нүфузунун әһәмийјәти елә шәкил алырды ки, һәтта гыз еви она е'тираз едә билмирди. Низами белә бир елчи һағғында јазыр:

Сөзү илә дашы утандырыб јумшалдарды.
Елә бир чән дирилдән ки, сөзүндәки фәсәһәт
Мәсиһ (Иса) нәфәсинин мө'чүзү иди¹.

Ајдын олдуғу кими, елчи елә натиглик мәһарәтинә малик олмалы иди ки, өз сәһбәти илә дикәрләринә күчлү та'сир кәстәрә биләјәди. "Искәндәрнама" әсәриндә дә шаир бу мәсәләлә хүсуси тохунмушдур. О бурада елчинин бөјүк һөрмәт саһиби олмағла барабар, һәм дә һәр ики тараф арасында әләғә јарада билмәк мәһарәтиндән дә бәһс едир. Бунунла јанашы о, елчиликлә бағлы бир мәсәләлә тохунарағ кәстәрир ки, елчи вәситәсилә кәндәрмәк үчүн Искәндәр хәл'әт дүзәлтдирир. Низаминин тәсвириндән көрүнүр ки, хәл'әтә мүхтәлиф шејләр дахил иди; палтарлар, парчалар, бәзәк әшјалары, хош әтирли мүшкләр вә с.²

Елчилик мүтәрәғги әдәтдир, чүнки онун вәситәсилә оғлан тарафин гыза олан мүнәсибәти биленир, оғлан аиләсинин мәғсәди мә'лум олур вә кәнчләрин валидејиләри вә јахын гоһумлары тарафиндән бу мәсәлә бир нөв рәсмиләшдирилир. Шаир "Хосров вә Ширин" әсәриндә бу мәсәләлә јүксәк гијмәт вермишдир. Ширинин Хосрова истајини баша дүшән Мәһин Бану өз гардашы гызына дейир:

Сәни вәфалы вә науслу көрсә,
Ел гәјдәси илә кәлиб сәни мәнән истәр³.

Шаир бурида мүнүм мәсәләлә тохунарағ кәстәрмишдир ки,

евләnmәк гарарына кәлән һәр бир оғлан ел гәјдәси илә елчи кәндәрмәлидир. Мәһин Бану нитгини ашағыдаки нәсиһәтлә битирир:

Сән өзүн билирсән ки, башы уча олмағ үчүн,
Евләнмәк мәшүғәбәзлыгдән јахшыдыр¹.

Беләликлә, бурадан көрүнүр ки, евләнмәнин ән биринчи шәрти — елчиликдир. Низами јалһыз кениш јайылмыш елчилик јолу илә бағланан никаһ мүнәсибәтләрини тәблиғ едир. Бу мәсәләлә бөјүк диггәт вә үстүнлүк верир. О јазыр:

Ашиг олан бир кәс хәшишә кәләр,
Нижәзы олмајанларә севкинин нијәзы јохдур.
Ашиг олмағла дикбашлығ түмәз чүнки
Ешгбәзлығ ојунбәзлығ дейил².

Бурада шаир һәмчинин чәмијјәт тарафиндән гәбул едилмиш әхләғ мәсәләсинә тохунмушдур. Әхләғ мәсәләсинә, мә'нәви сафлыға аид Низаминин әсәрләриндә зәнкин мә'луматлар вардыр. Чүнки әхләғ, бүтүвлүкдә ичтимаи һәјәтин бүтүн саһәләриндә инсанларын әсәс тутдуғлары принципләрин мәчмусу, онларын чәмијјәтә мүнәсибәтидир. Одур ки, Низами бу әсәс һәјәт мәсәләсини бүтүн јарадычылығ боју әкс етдиришдир. Шаир тәмиз ад гәзанмағын һәр шејдән үстүн олдуғуну ирәли сүрүр. О, һәр шејдән әввәл әхләғ тәмизлијини тәблиғ едәрәк кәстәрир ки, Ширин Хосрову нә гәдәр чох севсә дә, гызылыг ләјағатини, тәмиз адыны горвүб сахламағы һәр шејдән үстүн сәјыр. Буна ишарә оларағ Низами гејд едир:

Хосровдан Ширин даһа чох шеј үмүрдү.
Күман едирди ки, ону даһа јахшы тәләб едәр
Елчи кәндәриб кәбинини кәсдирәр,
Кәлин кими өз сарајына кәтирәр³.

Бу артыг евләнмәнин әсәс шәртләрини үмумиләшдирән фикирдир: евләнмәк үчүн елчи кәндәрилмәси, кәбин кәсилмәси вә тој едилмәси әсәс шәртләр һесаб олундуғундан, шаир дә мәһз бу ән әсәс хүсусијјәтләрә нәзәрини чәлб егмишдир. Көрүндүјү кими, илкин мәрһәлә елчиликдир. Бундан сонрақы мәрһәлә — нишанланма башланырды. Бу заман гыз евинин там разылығ алыныр, елчилик рәсмиләшдирилирди. Нишанланма мәрәсими заманы гыза кәтирилән ләзими һәдијјәләр тәғдим едилдириди. Бүтүн

1 Лејли вә Мәчнун, с. 132.
2 Искәндәрнама, с. 176.
3 Хосров вә Ширин, с. 116

1 Хосров вә Ширин, с. 116.
2 Хосров вә Ширин, с. 244.
3 Јенә орада, с. 211.

бу мәсәләләр һәлл олуңдугдан сонра белә, нишанланмыш гыз оғланла көрүшә билмәзди. Низами буну "Лејли вә Мәчнун" әсәриндә тәсвир едәрәк көстәрир ки, Лејли Ибн Сәләмә верилдикдан сонра ону илк дәфә Јалһыз тој күнү көрүр.

ТОЈ

Нишан елчиликдән сонра гәти оларәг дәгигләшдирилмиш, рәсмиләшдирилмиш мәсәләдир. Бу заман гыз үчүн оғлан еви тәрәфиндән мүхтәлиф һәдијәләр бәхш едилир. һәмнин күндән етибарән гыз нишанланмыш һесаб олуңур. Нишанланмаг мәрәсими гызын артыг әрә верилмиш олдуғуну тәсдиг едир. Нишанланма мәсәләсинә ишарә едән Низами јазырды: "Көзәл, мәчлисә јарашан гыз нишанлады"¹. Наһәјәт, там разылыг әлдә едилдикдән сонра тој мәрәсими үчүн һазырлыг көрүлүр, һәр ики тәрәф, һәм гыз, һәм да оғлан тәрәфи тој шәнлијинин кеңирилмәси үчүн ләзими ишләри апарырды. Беләликлә, нишан тоја гәдәрки мүһүм мәрһәләдир.

Низами орта әсрләрдә кениш јайылмыш тој адәтләриндән сәјилән вә никаһын кәсилмәсиндә әсәс шәртләрдән бири һесаб олуңан "сүд һаггы" (башлыг) һаггында мә'лумат вермишдир. О јазыр:

Пул туфаны әсимана галхды,

Сүд һаггы (башлыг) сәһбәти чана јатды².

Көрүңдүјү кими, башлыг кәлин көчүрүләркән оғлан евинин гыз евинә тәгдим етдији мүхтәлиф мәбләгдә мүәјјәнләшдирилән һагг иди. Оғлан тәрәфинин гыз тәрәфи илә көрүшләринин бириндә бу мәсәлә һәлл олуңурду. Бу адәт тәкчә Азәрбәјҗанда дејил, еләчә да бир сыра шәрг өлкәләри үчүн дә сәңијәви олан һал иди. М. О. Косвен бу адәтин маһијәтини белә шәрһ едир: "Тој адәтләриндә никаһ өзүнәмәхүс "ојун" ифәдәси кәсб едир ки, бу да тичарәт сөвдәләшмәсини хатырладыр. Елчи тәчирә, кәлин исә мала чеврилир"³. Лакин бу адәти дәриндән әдйнләшдирмаг ләзим кәлдикдә, онун алгы-сатгы характери дашыдыгы фикринин гејри-дүзкүнлүјү нәзәрә чарпыр. Башлыг гыз евиндән ишләк гүввәнин оғлан евинә кетдијинә көрә вериллирди. Тәәссүф ки, бу адәтин өзүнә Низаминин нә мәңфи, нә дә мүсбәт мүнасибәти нәзәрә чарпмыр. Шаир "пул туфаны әсимана галхды" — дејәркән үстүртүлү дә олса, Азәрбәјҗанда мөвчуд олан тојла бағлы мүхтәлиф

гәдим адәтләрә ишарә етмишдир. Әлбәттә, Низами һәмнин адәтләрдән һеч биринин әјрылыгдә адыны чәкмаишдир. Буна бәхмәјјарәг, шаир өз фикрилә демәк истәмишдир ки, тој вахты мәһз һәмнин адәтләрә бағлы оларәг хејли пул хәрчләнир.

Аиләнин аңчәг никаһ әсәсиндә гурулмәсини тәблиг едән шаир јазырды:

Шәһәрә кәлән кими әһдинә вәфә көстәриб
Өз истәклисинә елчи јолларды.
Дүнән кечәки әјү (кәзәли) өз тахтына кәтириб
Рәсмә ујун сурәтдә онун кәбинини кәсдириб¹.

Буну "Хосров вә Ширин" әсәриндә дә көрә биләрәк:

Чохлу анд ичди, әһд-пәјман бағлады ки,
Кәбинсиз она тәрәф әл узатмәсин.
Дүнјанын бөјүкләрини топләсин
Кәбин етмәклә башыны учалтсын².

Инсанларын һәјәтиндә мүһүм бир һадисә олан тој јени аилә һәјәтинин башланғычыны гојур. Әјры-әјры аиләларин үзвләри бир аиләдә бирләшәрәк һәјәт гурурлар. Әсрлар боју јашајуб, мүәсир дөврүмүздә дә ичрә олуңан тој халгын минилликләрдән кәлән арзу вә истәкләрини өзүндә әкс етдиран, зәнкин адәт вә ән'өнәләри горујуб сахлајан ел шәнлијидир. һәр бир халгын тарихи инкишафындан асылы оларәг мүхтәлиф тој адәтләри мөвчуддур ки, онлар да зәнкин вә рәңкарәңкдир. Мүхтәлиф халглар арасында мөвчуд олан тој адәтләринин өзүндә бир сыра охшар вә фәргли чәһәтләр вардыр. Тој никаһын гејдә алынмасы илә өләгәдәр мәрәсимдир ки, онунла да артыг никаһ там шәкилдә рәсмиләшдирилмиш олур. О, кәлинин өз атасы евиндән бәј евинә көчмәси илә нәтичләнир. Тој мәрәсими халгын әсрлар боју јаратдыгы јарадычылыг нүмунәсидир. Низами тој шәнлијиндән бәһс едәрәк хүсуси гејд едир ки, тој күнүнүн тәјјин олуңмасы үчүн улдузларын јерләшмәсинә дә диггәт јетирилирди. Бу мүнасибәтлә шаир јазырды:

Шаһ бујурду ки, мунәччимләр
Чәтиндә, асанда бир дүшүнсүңләр
Гаранлыг кечәнин зирвәсиндән
Көңүл шадлыгы үчүн (ја'ни тој мәрәсими үчүн — Ш. Б.)
күнләрин мүбарәкини сәснинләр

¹ Једди көзәл, с. 118.

² Лејли вә Мәчнун, с. 132.

³ Косвен М. О. Очерки истории первобытной культуры. — М.: АН СССР, 1957, с. 214.

¹ Једди көзәл, с. 256.

² Хосров вә Ширин, с. 293.

Ки, о көнүл ишыгандыран ајын бешијини
Күнәшин бүркүнә кәтирмәк үчүн о күн ләјиг олсун.
Мүнәччиләр онун мүшкүлүнү ачдылар.
Шадлыг етмәк үчүн уеурлу бир тәле сечдиләр¹.

Бурадан көрүнүр ки, орта әслрәдә тој күнүнүн тәјин олунмасында мүнәччиләрин иштиракы зәрури һесаб олунмушдур. Онлар сәмадакы улдузларын јерләшмәси илә әлагәдар олараг тој шәнлијинин кечирилмәси үчүн һансы күнүн әлвәришли олдуғуну тәјин едирдиләр. Ағсагаллар бир јерә јығышыб тој шәнлији үчүн һансы күнүн мүнәсиб олдуғуну гарара алырдылар. Тоја јахын гоһумларла јанашы, ејни заманда бүтүн танышлар да дәвәт олунурдулар. Тој үмуми шадлыг мәчлисинә чеврилди. Бу шәнликдә ән'әнәви халг мәрәсимләр кечирилди.

Тој мәчлиси һәм гыз, һәм дә оғлан евиндә олурду. Низами "Лејли вә Мәчнун" поемасында тојун илк нәвәбәдә гыз евиндә кечирилдијиндән, әдәт үзрә кәлинин атасынын күрәкәнини мәчлисин јухары башында, тоја дәвәт олунан чамаатла бирликдә отуртмасындан бәһс едир. О кәстарир ки, тој мәрәсими чалғы илә кечирилди. "Искәндәрнама"дә тојла бағлы тәсвирдә дејилди ки, тој вахты һәр тәрәф бәзәдилир, чадыр гурулу, халылар салынырды.

Низаминин "Лејли вә Мәчнун" әсәриндә тој мәрәсимиңә аид вердији ашағыдакы мәлумат диғгәтләјигдир:

Тој мәчлиси мәрәсимини кәтирди.
Кәлин атасы ишә башлады.
Күчәни, базары, вәр-дәвләтилә бәзәди.
Дамәдә (күрәкәнини) вә башга чамааты чағырды.
Мәчлисин ән сәфиндә (јухары башында) отуртду.
Там сәлигә вә тәмтәрагла,
Шәнлик, чал-чағыр бусаты гурду.
Әрәб рәсми илә јан-јана отурдулар².

Өз зәнкинлији илә сечилән тој мәрәсиминин кечирилмәсини тәсвир едән Низами бурада һәмчинин гонағын гаршыланмасы мәсәләсинә дә тохунмушдур. О кәстарир ки, гонагларын кәлиши үчүн һәр тәрәф бәзәдилди, хусуси сәлигә јарадылыр һәрмәт вә еһтирамла гаршыланырдылар.

Шаир тој әдәтләринә дахил олан "хына јахды" һағгында да бәһс етмишдир. О гејд едир ки, тој күнү гыз евиндә "хына јахды" кечирилди. Бу, гыз ата евиндән кечәркән оғлан тәрәфин көндәрдији хынанын гыз вә онун рәфигәләри тәрәфиндән әлә

јахылмасы шәклиндә тәзәһүр едирди. Бу әдәт гызын ән јахын рәфигәләри вә гоһумлары илә ата евиндәки ахырычы күнүн сон шадјаналығы кими гижмәтләндирилди. Шаир јазырды:

Шаһын јахын адамларынын әлиндән
Бир әјадәк тој рәнки (ја'ни хына) кетмәди¹.

Бурада шаир Ширинин рәфигәләринин дә адларыны чәкәрәк кәстарир ки, онлар да "хына илә әлләрини гызартмышлар". Демәли, һәм гыз еви, һәм дә оғлан еви кәтирилән хынадан әлләринә јахырлар. Бунунла јанашы, Низами марағлы тој адағлары сырәсында "шәкәр сәпилмәси" әдәтинә дә тохунмушдур:

О көнүл овлајан кәзәлин һүрәсинә (отағына)
Түңкәрлә (кузәләрлә) шәкәр сәпилди².

Гыз ата евиндән әр евинә көчүрүләркән ону бәзәдилмиш кәчәвәдә отурдараг јола салырдылар. Шаир "Хосров вә Ширин"дә Ширин үчүн мәхсуси кәчәвә бәзәдилдијини, тој күнү кәлинин иләк парчадан дон кәјиндијини кәстәрмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә бир сыра халгларда, о чүмләдән Гафгазда кәлин оғлан евинин һәјәтинә дахил олдуғда бәјин знәси вә ја диқәр јахын гоһумлары кәлинин башы үстүнә ноғул, хырда метал пул, кишимиш, буғда вә с. сәпилди. Бу әдәт инди дә Азәрбајчанда ичра олунур. Шаир Хосровла Ширинин тој мәрәсиминдән бәһс едәркән, тојла бағлы әдәтләрин тәсвиринә кениш јер вердијиндән мә'лум олур ки, кәлин кәтириләркән она мүхтәлиф чешидли һәдијәләр тәғдим едилди, онунчүн хусуси кәчәвә бәзәдилди вә үстүнә шәкәр сәпилди. Әсәрә мүрәчиат едәк:

Кәчәвә кәчәвәјә, тәхти-раван, тәхти-равана сәјкәмишди.
Јол үстүндә шәкәр сәчан кәлиңләр
Шәкәри өртүклә әј үзләрини өртүшдүләр.
Ширини гаршыламәгә чыхдылар.
Бүтүн јол боју хазинә тәкүб чәвәһир сәчдылар.
Шаһәншаһ онун әјағына шабаш тәкүрдү³.

Бу тәсвирдә шаир кәлинин кәтирилмәси илә әлагәдар олан тој әдәтләринә ишәрә едир. Тәәссүф ки, кәлинин бәзәдилмәсиндән Низами һеч нә јазмамышдыр. Ләкин тој күнү Ширинин көзәллијини вәсф едәркән онун бәзәнимәси һағгында тәсәввүр әлдә етмәк

1 Хосров вә Ширин, с. 296.
2 Лејли вә Мәчнун, с. 132.

1 Хосров вә Ширин, с. 303.
2 Лејли вә Мәчнун, с. 132.
3 Хосров вә Ширин, с. 297.

мумкүндүр. Гејд етдик ки, келинлери апармаг үчүн качава бээдилдири. Бу мәселени "Лејли ве Мачнун" асаринда да ишыгландыран шаир жазыр:

Хошһал дамад (бә) галһараг,
Келин үчүн качава бээди.
Ела ки, келини качаваге отуртду
Ве бөјүк дөбдәбә ила апарды¹.

Көрүндүү кими, келини хусуси качавада оғлан евина көчүрүрдүлөр. Келин кәтирилән гызлары кәрдак асылмыш отага апарырдылар. Кәрдак келин көлән гызларын отағында аракәсмә мәгсәдила асылан пәрдәдир. Шаир "бу чадырын кәрдәјиндәки келин гызлар јалныз бир нечә сәһәр әрзиндә чилваләнмишди"², — дејәркән башга бир фикри чатдырмаг мәгсәдила бу төшбөһдән истифада етмишди. Буна бахмајараг, бизи марагландыран чәһәт мәһз бу төшбөһдә өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Демәли, кәрдакдән келин көчән гызларын чадырында аракәсмә мәгсәдила истифада олунурду.

Аила мәишәтинин саһәләриндән бири олан доғум адәтләри ве тәрбија мәсәләлеринә даир материаллар Низаминин әсәрләриндә ишыгландырылмышдыр. Ушағын олмасы аилаге бөјүк севинч кәтирир. Өвладсызлыг исә аила мүнәсибәтләринә та'сир көстәрән амилләрдән бири олдуғу үчүн бу ила Низаминин әсәрләриндә дә өз әксини бүтүн тәфәррүаты илә тапмышдыр. Халг арасында ушағын анадан олмасы илә әлагәдар адәтләрә "Хәмса"дә дә јер верилмишди. Бунлара ушағын анадан олмасы, сахланылмасы, ад гојулмасы ве көздәјмә илә бағлы адәтләр дә дахилдири. Низаминин тәсвириндәки адәтләр һаггында мә'лумат алдыҗа, онларын бүкүнкү һәјәтүмүздә да кек салдығынын шаһиди олурғу.

Низами ушағын доғулмасындан јазараг онун ана сүдү илә гидаланмасындан, бешикдә сахланылмасындан бәһс етмишди.

Бөјүрдү ону дајәге версинлар ки,
Маја сүд вермакла бөјүтсүн,
Ләлә кими ағыны сүдлә јујурду,
Сәмән јарпағы кими сүдлә бөјүјурду,
Санардын ки, сүд ичиндә шаһддири (балдыр),
Ве ја бешик ичиндә бир әјдыр³.

О көстәрир ки, ушаг анадан оландан сонра она ад гојулур.

Бу мәселәге шаир "Лејли ве Мачнун" асаринда тохунараг јазыр:
Ајындан (доғулдуғу күндән) ики һәфтә кечмиши ки,
Ики һәфтәлик (он дөрд кечәлик) ај кими олду.
Онун һүнәр шәртини тамамладылар ве
Адыны һүнәрли Гејс гојдулар¹.

"Бурадан мә'лум олдуғу үзрә", ад гојма" мәрасими јалныз доғулдуғу күндән ики һәфтә сонра кечирилир. "Хәмса"дә көздәјмә илә бағлы бир адәтә дә тохунулмушдыр. Бу, биләваситә көрпәләрлә әлагәдардыр. Шаир жазыр:

Үзүнә чәкилан һәр нил (көј) хәтлә,
Она бир көнүл әфсуну пүфладиләр².

Бурада мүәллиф башга бир мә'наны бөјән етмак истәмишди. Ләкин бизим диггәтимизи чәб едән мәселә будур ки, ел арасында мөвчуд олан адәтә көрә, көрпәләри јаман көздән горумаг мәгсәдила, чиркин көрүнүб, көзә кәлмәсин дејә үзүнә көј хәтт чәкирдиләр. Низами буну бир даһа белә әјдынлашдырыр: Үзүнүн дөврәсинә нил ки, чәкирлар,

Әҗарын јаман көзүнү дәф етмак үчүндүр³.

ТӘРБИЈӘ

Аила мүнәсибәтләриндә ән мүһүм амилләрдән бири тәрбијәдир. Инсанын тәрбијәси мәсәләси башга мүәллифлар кими Низаминин дә дүшүндүрмүш ве онун јарадычылығынын әсас гајәсинә чеврилмишди. Тәсәдүфи дејилдири ки, Низаминин өз әсәрләриндә төблиғ етдији фикирлар мәһз инсанын әсил шахсијәт кими јетишмәсина јөнәлдилән тәрбија мәсәләләридири. Шаирин әсәрләриндән әјдын олур ки, ушағларын тәрбија едилмәси мәсәләси аиләнин әсас вәзифәләриндән бири олдуғундан бу мәсәләге аиләләрдә бөјүк диггәт верилмишди, чүнки аила өвлад тәрбијәсиндә илкин өзәкдири, ушағлар доғулдуғлары илк күндән е'тибарән аила үзвләринин та'сири алтында олур. Аила дахилиндәки мүнәсибәтләр ушағларын тәрбијәсиндә өз чидди изләринки гојур. Тәрбија вәлидејнләрлә ушағлар арасында бөјүк та'сиредичи, нүфузедичи мүнәсибәтдири. Ела кичик јашларындан башлајараг ушағлар аиләнин та'сири гүвәвәтли олур.

Узун илләрдән бәри аила өвлад тәрбијәси мәсәләсилә мәшғул олмушдыр. Ушағы олан аиләләр илк нөвбәдә онун тәрбија олунмасы

1 Лејли ве Мачнун, с. 133.

2 Сирләр хәзинәси, с. 185.

3 Лејли ве Мачнун, с. 62.

1 Лејли ве Мачнун, с. 62.

2 Јена орада.

3 Јена орада, с. 69.

барәдә дүшүнмүшдүр. Ушагларын тәрбијәси мүһүм вә мүрәккәб мәсәләләрдән биридир. Бүтүн бунлары өз әсәрләриндә ишыглан-дыран Низами гәјд едир ки, валидејнләр ушаглары елә кичик јашларындан е'тибарән тәдричән һәјәтә алышдырмағы бачармалы-дырлар. Ушағын нәјә гадир олдуғуну, бачарығ вә габилијәтини еркән вахтлардан ашқара чыхармағ вә мүстәгил инкишәф етдирмәк барәдә Низаминин оғлу Мәһәммәдә нәсиһәтиндә дејилер:

Билик ардыңча кет, бөјүклүк өјрән ки,
Күндән-күнә сәнә јакшы нәзәрлә бахсынлар.
Ад вә нәсәб (мәншә) кичик јашлы үчүндүр.
Бөјүк ағачын нәсли ахтарылмаз,
О јердә ки, бөјүк олмағын ләзимдир,
Мәним оғлум олмағынын сәнә фәдәсы јохдур.
Аслан кими өзүн орду ғыран ол!
Өз хисләтинин өвләди ол!
Сәәдәт истәјирсансә, сәбәбини мүнәфизә ет!
Аллаһын халғы илә әдәблә риәјәт ет!¹

Низами бунәврәси аиләдә башлајан тәрбијәнин мүһүм рол ојнамасындан бәһс едир, оғлу Мәһәммәдә нәсиһәтиндә елмә, тәһсилә верилән гижмәт ашқар көрүнүр. Шаир фикрина давам едарәк кәстәрир:

Өз мөвгејини билмәјә чалыш!
Өз-өзүнү тәһлил етмәји өјрән!²

Низаминин бу нәсиһәтләри сөзүн әсил мә'насында бир өрнәкдир, тәрбијә мәктәбидир. Бурада Низами кәстәрир ки, ушагларын мүхтәлиф јаш дөврләриндә тәрбијә үсуллары да кет-кедә дәјишир. Она артығ јеткинләшмиш бир инсан кими јанашылмаға башланылар.

Шаирин тәрбијәдә даир мүтәрәгги мәһијәтли фикирләри хусуси әһәмијјәт кәсб едир. О, инсанлары јакшы ишләр көрмәјә, зәһмәтә алышмаға, өз јерини билмәјә, һүнәр вә рәшадәт кәстәрмәјә сәсләјир, бир-бирини динләмәји бачармаға чағырыр. Кәчләрин гочаларын мүдрик нәсиһәтләринә еһтијачлары олдуғуну дәнә-дәнә изаһ едир. Шаир кәстәрир ки, тәрбијә вахтында верилмәлидир. "Хосров вә Ширин" поемасында о јазыр ки, "чаванлыгдан әјри чыхмыш бир ағач, гочалы гурдә, һеч дүзәләрми?"³. Бу фикри шаир инсанлара шәмил едарәк мисал чакмишдир. Јә'ни Низами ону кәстәрмәк истәмишдир ки, тәрбијә ушаглара көрпә вахтындан

дүзкүн верилмәлидир ки, бөјүдүкдә дә тәрбијәли олсунлар. Демәли, тәрбијәнин тәмәли олмалыдыр.

Аилә тәрбијәси бүтүн сәчијјәви чәһәтләри илә бирликдә ушағын бир шәхсијјәт кими формалашмасында әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир кәстәрир. Низами билдирир ки, валидејнләрнин өзләринин әмәлләриндә тәзәһүр едән нөгсан вә ғысурлар өвләдин шикәст-лијинә кәтириб чыхарыр. Бу мәсәләни шәрһ едән шаир белә нәсләһәт верир:

Һәр икениз кәрәк дүз данышасыз.
Ону бил ки, о дүз данышыгдан
Бу тифилин хәстәлији арадан галхар!¹

Шаирин тәсвир етдији бу һекәјә аилә тәрбијәсиндәки нөгсанлы чәһәтләрин вахтында арадан галдырылмасына ишарәдир. Низами валидејнләрлә өвләдләр арасындаки мүнәсибәт мәсә-ләсинә тохунмүшдүр. О, "Сәнин өвләдин сәнинлә нечә рәфтар өләсә, бил ки, О да өз өвләдиндән һаман рәфтәры көрәчәк"² — дәрәкән тәрбијә проблеминә чидди јанашмағ ләзим кәлдијини ирәли сүрмүш, валидејн-өвләд мүнәсибәтләриндә һәдди көзләмәк фикрини әсәсләндирмаға чалышмышдир.

Шаир тә'лим вә тәрбијәнин мәгсәдјенлү, дүзкүн апарылмасыны инсанын кәләчәк һәјәтә һазырланмасынын әсәс вәситәси олдуғуну кәстәрир. Умумијјәтлә, Низаминин бүтүн јарәдүчылығы боју бу фикир әсәсли сурәтдә тәблиғ олунур. Тә'лим вә тәрбијәни јүксәк гижмәтләндирән шаир дејир:

Тә'лим-тәрбијә нәтичәсиндә ит белә нәчиблик әлдә едирсә
Демәли, адам оғлу маләк сәвијјәсинә јүксәлә биләр!³

Шаир кәстәрир ки, инсанын формалашмасы просесиндә тәрбијә бөјүк ролә маликдир. Тәрбијә мүнһитлә гаршылыгы алағадә олдуғундан онун тә'сиринә мә'руз галыр. Демәли, Низаминин тәблиғ етдији тәрбијә мәсәләләри да мәһијәт е'тибарилә феодал мүнһитинин тә'сириндән кәнарда галмамышдыр. Ләкин бу, о демәк дејилдир ки, Низаминин әсәрләринин дәрәји бир даһа онун тәрбијәви әһәмијјәтә малик олмасы илә фәргләнир, вә бүтүн дөврләр үчүн ләзимдир.

Шаирин әсәрләриндән әјдин олур ки, ушагларда илк нөвбәдә бөјүкләрә һөрмәт етмәк тәрбијә олунурду. Бөјүк тәчрүбә мәктәби кәчән јашлы нәслин фикринә јүксәк гижмәт верән Низами јазыр:

1 Једди кәзәл, с. 159.
2 Хосров вә Ширин, с. 60.
3 Једди кәзәл, с. 48.

1 Лејли вә Мәчнун, с. 51.
2 Јенә орада, с. 52.
3 Хосров вә Ширин, с. 259.

Чаван, биликдә нә гәдәр үстүн олса да,
Гочаларын мәсләһәтинә һәмишә мөһтәдир¹.

Шаир бурада јашлыларын кешиш вә һәртәрәфли тәчрүбәли малик олдуғларыны кәстәрир, гоча сөзүнүн һикмәтинин үстүнлү јүндән бөјүклүјүндән даңышыр, онларын мүдрик нәсиһәтләринә һәјәт тәчрүбәләринә кәңчләрин еһтијачлары олдуғларыны билдирир. Низами һәм дә кәстәрир ки, "Әкәр гочалар онлара күлмәсәләр ушағлар дүнјасында пис иш тутмазлар"². Демәли, ушағлары тәрбијәсиндә јашлы нәслин ролу бөјүк олдуғундан онлар д ушағларын һәр бир һәрәкәтинә көз гөјмәли, јерсиз һәрәкәтләрин чиддијәтлә јанашмалыдырлар.

Низами јарадчылығында әмәк мөвзусу хусуси јер тутур. Ону бүтүн әсәрләриндә әмәјә јүксәк гижмәт верилир. Шаир е јарадчылығында әмәји тәрәннүм етмиш, әкинчинин, бәннанын устанын вә б.-нын әмәјини хусуси гижмәтләндирмишдир. О кәстәрир ки, һәр шәј әмәк нәтијәсиндә әлдә олуна биләр. Үмумијәтлә, "Хәмсә"дә әмәк инсанлары формалашдыран бир әми кими верилмишдир. һәмнын сәнәтә јијәләнмәјә сәсләјән шаир дејир:

Бир ишин нөкәри олмағ јашыдыр.
Нәинки башгалары габәғиндә әл узадыб (диләнчилик етмәк)³

Сәнәтә јүксәк гижмәт верән Низами инсанлары фәјдалы әмәклә мәшғүл олмаға чағырыр. О, бунунла кәстәрир ки, һәр бир инсан сечдији сәнәтә мүкәммәл јијәләниб ону үрәкдән севмәлидир. Еј хусусдә шаир дејир:

Һәр пешәкәрә елә пешә вер
Ки, о пешә онун хилгәтинә әзәб кәтирмәсин⁴.

Шаир демәк истәјир ки, һәр кәс өз истәјинчә, өз һарактеринә үјгүн пешә сечмәли вә она камил јијәләнмәлидир.

Инсанын бир шәхсијәт кими формалашмасында мүнүм ро ојнајан тәрбијә онларын кәләчәк һәјәтә вә әмәјә һазырланмасында әхлаг и кејфијәтләрә јијәләнмәсиндә, билик вә бачарығлар әлдә етмәсиндә бөјүк әһәмијәтә маликдир. Низаминин јарадчылығында бу мәсәләләр өз әтрафлы әксини тапмышдыр. Хусусилә әмәк тәрбијәси һағғында хејли бәһс етмәк олар. Шаир "Једди көзәл

әсариндә јазыр:

Тәнбәлләр пешәсинә әлини әјрәтмә,
Торпағ ишини көр, сәғламлығын ки, вәр¹.

Чәмијјәт тәрәфиндән тәчрүбәдә газанылмыш биликләрин етишмәкдә олан нәслә ашыланмасында тәрбијәнин ролу әвәзсиздир. Низаминин јарадчылығында тәрбијә мәсәләләриндән бәһс едәркән тәрбијәнин формаларындан даңышмамағ олмаз. Биз Низами Кәңчәвинин әсәрләриндә өз кеш иксини тапан әхлаг тәрбијәси, әмәк тәрбијәси, естетик тәрбијә вә физики тәрбијә мәсәләләринә диггәт вермәлијик. Бу мәсәләләрин системли шәкилдә, ардычлығыла аראшдырылмасы үчүн илк нөвбәдә шаирин мәнәви тәрбијәдә даир фикирләриндән бәһс едилмәлидир.

Низами јарадчылығында диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири дә мәктәб мәсәләсидир. "Искәндәрнамә" әсариндә Әрәстунун тәлим вермәк мәғсәдилә шакирдләри бир јерә топламасы, "Лејли вә мәчнун" поемасында ушағларын мәктәбә кетмәси буна мисәлдыр. Низами мәктәби әдәб еви адландырыр, она бөјүк үстүнлүк верир, оғанларла гызларын бир јердә охумасыны таби и бир һал кими тәсвир едирди. Низами ушағларын мәктәбдә бир јердә охумасындан јазаркән онларын синфи мәнсубијәтиндән һеч на демир, һәмнын бәрәбарлијини, синфи мәнсубијәтиндән әсылы олмајарағ, бир јердә тәһсил алмаларыны таблиғ едирди.

Низаминин гәһрәманларынын симасында өн плана чәкдији мәнәви кејфијәтләр, бүтөвлүкдә шаирин таблиғ етдији, кәңчлијә ашыладығы тәрбијәви чәһәтләрдир. Низами тәрбијә вә онун нөвләри бәрәдә конкрет тәриф јазмамышдыр. Лакин онун әсәрләриндә бу мәсәләләрин объектив шарһи орта әсрләрин тәрбијә мәсәләләри бәрәдә мәлүмәт әлдә етмәјә имкан јарадыр. Әмәк тәрбијәси һағғында "Хәмсә"дә хејли мәлүмәт верилир. Әмәји инсан үчүн бөјүк шәрәф сәјән Низами әмәк адамларыны јүксәк рүтбә тутанлардан үстүн билир. Хејрихәһлүк, дүзлүк, әмәксевәрлик кими чәһәтләр Низаминин әсәрләриндә тәрәннүм олуан әсәс мәнәви кејфијәтләр сьрасындадыр.

Шаирин әсәрләриндә физики тәрбијәдә даир дә мәлүмәтләр вәрдыр. Гејд едәк ки, "һәр шәјдән әвәл, Низами гәһрәманларынын физики инкишәфынын тәсвириндән ајдын бир гәнаәт һәсил олур: шаир шәхсијәтин формалашмасында ирсижәт, мүнһит, тәрбијә кими әмилләри гәбүл едир"². Низаминин тәсвир етдији гәһрәманлар физики чәһәтдән јәхшә инкишәф етмиш вә бөјүк күчә малик олан инсанлардыр.

1 Искәндәрнамә, с. 367.

2 Хосров вә Ширир, с. 160.

3 Сирләр хазинәси, с. 106.

4 Искәндәрнамә, с. 559.

1 Једди көзәл, с. 276.

2 Микајилов Ш. Низаминин педагожи көрүшләринә даир. "Азәрбајҗан мәктәби" журн., 1984, 9, с. 49.

ДӘФН

Шаирин җарадычылыгында дәфн адәтләри дә өз кениш әксини тапмышдыр. Низами инсан һајатында ән дәһшәтли һадисә олан өлүмә тәбиин бир просес кими бахырды. Бу һадисә ила әлагәдар мұхтәлиф халгларда бир сыра дәфн мәрәсимләри әмәлә кәлмишдири ки, онлар да мұхтәлиф шәкилдә ичра олунмушдур. Ислам дининин җәйләмәси ила әлагәдар мұсәлман өлкәләриндә дәфн адәтләринин ичра олунмәсиндә охшар чәһәтләр чохдур вә онлар шәриәт гәјдаларыннын тәләбләриңә үјүн һајата кечирилир. Ән гәдим адәтләрдән бири олан дәфн адәтләри һаггында мә'лумат верән Низами өз әсәрләриндә мөвчуд дәфн мәрәсиминин бир чох әләмәтләрини тәсвир етмишдири. Шаирин әсәрләриндә мәһз орта әсрләрда ичра олунан дәфн мәрәсиминин вә она хас олан әсәс хүсусијәтләрин тәсвиринә хејли јер верилмишдири.

Дәфн адәтләри өлүләрин дәфн олунмәсына, өләнә вә үмүмијәтлә өлүм һадисәсинә олан мүнәсибәтдири ки, бу мүнәсибәт дә Низаминин "Хәмсә"синдә әтрафлы шәкилдә верилмишдири. Биз дә Низаминин әсәрләриндә өз әксини тапан дәфн мәрәсиминә даир мәсәләләр барәдә ардычыллыгга бәһс едәчәјик.

Илк нөвбәдә ону гәјд етмәлијик ки, бә'зи һалларда дәфн мәрәсими өләнин вәсијәтинә әсәсән кечирилирди. Әлбәттә бу заман дәфн мәрәсиминә хас олан гәјдалар әсла позулмурду. Бә'зән хәстә өз ағыр вәсијәтини дәрк етдикдә ("Искәндәрнамә"дә Искәндәрин өлүм сәһнәсиндә олдуғу кими) ән әзиз адамына вәсијәт едирди. Онун вәсијәтиндә етдији хәйишләрә мүтләг әмәл олунмәли иди. Бу, өләнә мүнәсибәтдән ирәли кәлирди. Евдә өлү дүшүкдән сонра һәр бир аилада үз верән иткијә көрә башлычасы 3 күн јас сахланылырды. Низами бу мәсәләјә тохунараг јазырды:

Бәһрам үчүн 3 күн кәдәрләнди¹.

Бу, ону кәстәрди ки, үч күн өлү дүшән ев үчүн ән ағыр, ән чәтин күнләрдир. 3 күн индијәдәк дә дәфн мәрәсиминдә мөвчуд олан адәтдири. Шаирин даһа бир мә'луматына да диггәт јетирәк, О јазыр:

Ајинләри тамам көзләмәклә онун јасыны сахлады².

Низами бурада ајинләрин маһијәтинин нәдән ибарәт олдуғуну кәстәрмәмишдири. Буна бәхмәјараг, онун өсәрләриндә сәпәләнән дәфн мәрәсиминә даир фикирләр бу ајинләр һаггында мүәјјән гәдәр мә'лумат әлдә етмәјә имкан верир.

Шаирин әсәрләриндән әјдин олур ки, дәфн мәрәсими јасла

кечирди. Бурада күтләви ағлашма олурду. Лејлинин өлүм күнүнү тәсвир едән шаир онун анасыннын кәнч икән вәфәт едән баласыны охшәјараг ағладығындан бәһс едәрәк јазыр:

Ана ки, чаван гызыны елә көрдү,
Санки гиямәти о анда көрдү.
Ағармыш башындан јайлыгы әчди,
Сәман кими (ағ) сачыны јолуб јела верди.
Баласынын үзү вә сачы һәсрәтиндә
Үзүнү дөјүр, сачыны јолурду.
На гәдәр ки, ағы билирди, әзбар охуду.
На гәдәр ки, сачы варды, башындан јолду.
Кәнчлијинә гоча кими ағлады¹.

Шаир дәфн адәтләриндән бәһс едәрәк, јас олан евдә ағы дејилиб, ағлашма олдуғуну тәсвир етмишдири. Низаминин гәјд етдији бу чәһәт мұасир мәишәтимиздә дә көк салмышдири. Өлүсү дүшән гәдинләр инди дә үзләринә дөјүб, сачларыны јолур, ағлашараг ағы дејирләр. Јас сахламағын өз ајинләри олдуғуну шаир бурада шәрһ етмишдири. Шаирин ашағыдакы фикриндә бу чәһәт бир даһа әсәсләндирилмишдири:

Јаслырә мәхсус гәјдә илә
Вај шиван сәсини једди фәләјә чәтдырыоды,
Чәкинмәдән фәрјад голарыр,
Өзүнү дојунча дөјүрдү².

Шаир инсанларын өлүмә олан мүнәсибәтләрини шәрһ етмәклә јанашы, һәм дә өләнә мүнәсибәтләриндән дә бәһс етмишдири. "Хосров вә Шириин" әсәриндә шаир өлүнү ағладыгдан сонра онун бәдәнинин јујулмәсына ишәрә едәрәк јазыр:

Бир саат ағламагла кечәни гаралтды,
Чохлу ағлајандан сонра (шаһы) јола салмаг һаггында дүшүндү.
Күлаби, мишки әнбарла гарышдырыб,
О ганлы бәдәнә төкүрдү.
Ишылдајыб нур кими парылдајана гәдәр
Күлабла, кәфурла она тәр-тәмиз јуду,
Шаһларә лајиг бир мәчлис дүзәлтди³.

Бунунла шаир кәстәрмәк истәјир ки, дәфн адәтләриндән бири

1 Хосров вә Шириин, с. 161.
2 Хосров вә Шириин, с. 207.

1 Лејли вә Мәчнун, с. 236.
2 Лејли вә Мәчнун, с. 218.
3 Хосров вә Шириин, с. 323.

дә өлүнүн бөдөнүнүн јујулмасыдыр. Бу адәт гәдимләрдән мүәси дәврүмүзәдәк кәлиб чатмыш вә һал-һазырда да мөвчудду. Мүсәлман гәјдасына өсәсән мејиди јудугдан сонра ону кәфәң тугурлар. Бу адәтдән бәһс едән шаир өлү дүшөндә һәнүт вә кәфәндән истифаде едилдијинә ишарә етмишдир¹. Һәнүтдән мејид чүрүмөкдән горумаг мәсәдилә истифаде едирдиләр.

Низами өлән адамын палтарларынын әһтијачы оланлар пәјланылмасындан да бәһс етмишдир:

Сонра көһнәдән, тәзәдән Хосровун
Нә ки, пал-палтары вәр иди,
Јохсуллры вә мөһтәчлары чағырыб, онлары
Шәһәншаһын руһуна фәда етди².

Бунунла јанашы шаир матәм рәнкләри һаггында мә'лумат верир. Гара вә көј рәнкләринин матәм рәмзи дашыдығына кәстәрир. Мәс., "Онун матәминдә гара кејинди"³, "Онларын һамысы матәм мәрәсими үчүн көј палтар кејибләр"⁴.

Низами Кәнәви дәһн адәтләринә хас олан бир мәсәләдә бәһс етмишдир. Әкәр гадынн өри вәфат етмишдирсә, өсәриндә да өлүнүн басдырылмасы илә өләгәдәр адәтләр һаггында бир-ики ил мүддәтиндә она јас сахламалы вә башга бир адамы өрә кетмәмәлидир. Бу мәсәләдән бәһс едән шаир јазыр:

Әрәбләрда адәтдир ки, өрдән сонра (әр өлөндән сонра Ш. Б.)

Арвад һеч кәсә үзүнү кәстәрмәз,
Бир-ики ил евдә отурар,
О бир кәси, бир кәс ону көрмәз.
Билдији кими охшајыб аглајар⁵.

Низаминин әрәбларин адәтиндән бәһс етмәсини ејни замандә дикәр мүсәлман халгларына да хас олан бир хүсусијәт кими гијмәтләндирмәк олар. Бурада шаир һәм дә өләннин бир илинин гејд олунамасына ишарә едәрәк даһа бир дәһн адәтинин мөвчудлуғу һаггында мә'лумат верир.

Мејиди тахтадан дүзәлдилмиш табута архасы үстә узадырдылар. Буну Низаминин әсәрләриндән кәтирилән ашағыдакы мисалда көрмәк олар:

Ширин бујурду ки, шаһларә ләјиг тәрзәдә
Гумари урдан, шәһанә бир табут дүзәлсин.
Табуту гызыла, зәрә тутдулар,

Ону мирвари, көһнарә бәзәдиләр.
Гәдим парс шаһларынын әјини илә
Хосрову о табутда јатыртдылар.
О табуту шаһлар чижина алды.
Сәһәр тездән шәһид олдуғу јерә кәтирдиләр.
Шаһларын һамысы пијадә олуб,
Табутун әтрафында дәјандылар¹.

Дәһн олуған шәхсин мејидини евиндән көтүрүрдүләр. Өлүнү басдыраркан бүтүн ел-оба топлашыб дәһндә иштирак едирди. Јаир фикринә давам едәрәк јазырды:

Беләликлә шаһын мәғбәрәсинә чатдылар.
Шаһын табутуну мәғбәрәдә гојан кими,
Бөјүкләр үз-үзә дәјандылар².

Бурадан әјдын олур ки, өлүнү дәһн олуначағы мәғбәрәјә кәтирирләр. Бир мәсәләни да нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, Низаминин тәсвир етдији кими, кәчә вәфат едән адамы сәһәр дәһн етмәк адәт шәклини алмышды. Шаир "Искәндәрнамә" дәһн адәтләринин һаггында өлүнүн басдырылмасы илә өләгәдәр адәтләр һаггында мә'лумат вермишдир:

Она ләјиг бир гызыл табут дүзәлтдиләр.
Ипәкдән олан ичинә кәфур долдурдулар,
Бајырыны дүрр илә ишләнмиш дива илә өртдүләр,
Ичинә мүшк, күләб вә уд сәпдиләр.
Бу еһсан туфанынын далғасы чудијә чатды.
Бир гул ки, онун кәфәнинә әтир төкдү,
Гапағы гызылдан олан табута ону јерләшдирди.
Бөдән ки, өлдү вә өндәм күмүш кими олду,
Әтирли кәфәнин вә гызыл табутун нә фәјдасы³.

Бурада шаир кәстәрир ки, инсан өләркән өлүјә еһсан верилмәси дәһн адәтләри сьрасына дахилдир. Низами бу тәсвирдә чох едилди бир мәсәләјә тохунмушдур. О дејир ки, инсан ки, вәфат едир, ону һәддән артыг дәбдәбә илә дәһн етмәјин һеч бир фәјдасы ола билмәз. Бу Низаминин мүтәрәғи фикирләринин мөһсүлудур. Һәмин әсәрдәчә шаир јазыр:

Тахтындан көтүрүб тахтаја гојдулар.
Дүнјанын дағындан һеч кәс чан гуртармајыб,

1 Сирләр хазинәси, с. 154.
2 Хосров вә Ширин, с. 324.
3 Ләјли вә Мәчнун, с. 239.
4 Једди көзәл, с. 219.
5 Ләјли вә Мәчнун, с. 218.

1 Хосров вә Ширин, с. 324-325.
2 Јенә орада, с. 325.
3 Искәндәрнамә, с. 603.

Һеч кәс бу мәктубу ахыра гәдәр апара билмәйб.
Шаһын шаһлыг тахтынын олдуғу еванын гаршысында
Шаһын тахтыны (табутуну) Јерин алтына гојдулар¹.

IV ФӘСИЛ

МӘ'НӘВИ МӘДӘНИЈӘТ

Бурада өлүнүн табутда Јерә басдырылдығына ишәрә едилір.
Низаминин дәфн мәрәсиминә дәир вердији мә'луматлар занкин,
вә аһатәлидир. Онын әсәрләриндә демәк олар ки, бүтүн дәфн
адәтләри һаггында мә'лумат өлдә етмәк мүмкүндүр. Шаир һәтә
габир өртүјү һаггында да мә'лумат вермишдир. О Јазыр:

Һәр кимин ки, о кәрпич нигабдан (өртүкдән) башга һеч шеј
јох иди.

Күнаһлы олса да, гәбирдә өзәбсыз јатырды².

Бурадан мә'лум олдуғу кими, нигаб гәбир өртүјүдүр. Шаир
өләнин мәгбәрәсинин һасара алынмасындан да бәһс етмишдир
"Лејли вә Мәчнун" әсәриндә шаирин ашағыдакы ифадәси
фикримизи сүбута јетирир.

Чүнки торпаг (инсан) торпагда раһатлана биләр.
Һасар хатуну һасарлы олду³.

Низами "Искәндәрнама" әсәриндә Искәндәрин вәфат етмәсин-
дән данышаркән өлүм һадисәси заманы башсағлығынын кимә
верилмәси барәдә дә сөһбәт ачмышдыр. О Јазыр:

Әкар бөјүкләр матәм төһфәси вермәк истәјирса.
Искәндәрусун сарәјина кәтирсинләр⁴.

Бу, ону кәстәрир ки, ата өлөндә башсағлығы онун оғлуна
верилир. Көрүнүр. Низами "матәм төһфәси" дејәркән вәфат едән
шәхсин аиләсинә едилән көмәји нәзәрдә тутур.

Низаминин әсәрләри үзрә дәфн мәрәсиминин ардычыллығла
өјрәнәлмәси вә онларын бүкүнкү адәтләрлә мугәјисәси кәстәрир
ки, бүтөвлүкдә дәфн адәтләри әсәслы шәкилдә горунуб сахланыл-
мышдыр.

Низаминин әсәрләриндә өз кениш әксини тапан занкин
мә'нәви мэдәнијәт мәсәләләри халғмызын узағ кечмишинин,
әстетик зөвгүнүн, инсанларын дүнјаја бахышларыннын, бир сөзлә,
этнографиянын тәдгигат объектине даһил олан проблемләрин тәдгиг
едилмәсинә әсәс верир. Бу мәсәлә һәтә шаирин һаггында бәһс
етдији башга халғларын да мә'нәви сәрвәтини өјрәнмәјә имкан
јарадыр.

Низаминин мә'нәви мэдәнијәтә мүнәсибәтини арашдырмаздан
әввәл гејд етмәлијик ки, онун әсәрләриндә өз бәдии әксини
тапан мугәрәгги фикирләр, узағкөрәнликлә тәсвир етдији бир сыра
мәсәләләр бүтөвлүкдә халғ мэдәнијәтинин мугәрәгги маһијәтли
элементләрә малик олмасыны бир даһа сүбута јетирир. Белә
мугәрәгги үнсүрләр исә ичтимаи-игтисади формасијадан асылы
олмајарағ кечмишдән мирас галыб кәләчәк нәсилләр тәрәфиндән
дә јарадычы шәкилдә давам етдириләчәкдир. Низами јарадычы-
лығынын әһәмийәти онун халғын мә'нәви мэдәнијәтинә бағлылы-
ғыдыр.

Низами јарадычылығында этнографик чәһәтдән нәзәри чәлб
едән мә'нәви мэдәнијәт мәсәләләри бунлардыр: халғ јарадычылығы
нүмунәләринин, гәдим халғ бәјрамларыннын, ојунларыннын, халғ
биликләринин, динин "Хәмсә"дә әкси.

"Хәмсә"дә мә'нәви мэдәнијәтимизин әсәс мәсәләләринин әкси
мәсәләсинә јанашаркән биз Низаминин өз дөврүнүн ичтимаи
хүсусијәтләрини өн планә чәкдијини нәзәр әлмәлијик. Она көрә
ки, шаир һансы мүнәти тәсвир етдијинә бахмајарағ, она јашадығы
дөврүн вә мүнәтин тәсири бахымындан јанашмышдыр. Демәли,
биз Низаминин тәсвир етдији мәсәләләрлә јашадығы дөврүн
проблемләрини вәһдатдә өјрәнмәлијик.

Халғ јарадычылығы

Орта әсрләрдә јашајыб јарадан һәр бир шаир кими, Н. Кәнчәви
дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз әсәрләриндә халғ јарадычылығы
нүмунәләринә мугәрәчәт етмишдир. Азәрбајҗан халғнын занкин
фолклор ирси вә бурада тәблиғ олуған һуманист идејалар Низами
јарадычылығынын әсәсынә тәшкил едир. Низаминин әсәрләриндә
өз бәдии әксини тапан халғ јарадычылығы нүмунәләри тәдгиг
олунмушса да, һәммин мәсәләләрин этнография илә бағлы
чәһәтләринин тәһлилинә еһтијәч вардыр.

Бәшәријәтин узун әсрләр боју јашатдығы мә'нәви мэдәнијәтин
тәркиби һиссәләриндән бири олан фолклорда халғын һәјәт

1 Искәндәрнама, с. 604.

2 Сирләр хәзинәси, с. 106.

3 Лејли вә Мәчнун, с. 237.

4 Искәндәрнама, с. 605.

һадисәләринә мүнәсибәти, онун дүнҗәкөрүшү өз ифадәсини тапыр. Халгын һәҗәт тәҗрүбәсинин артмәсә нәтиҗәсиндә инкишаф етмиш шиһәһи халг җарадычылығынын өҗрәнилмәси халгын мәишәт тәрзи, адәт вә ән'әнәләри һагғында мүнһүм материаллар верир. Низаминин әсәрләриндә топланан халг җарадычылығы нүмунәләри тарихи-әтнографик материал кими диггәти чәлб едир.

Низами җарадычылығында нәинки Азәрбајҗан халгынын, һәттә Јахын вә Орта Шәрг халгларынын да шиһәһи халг җарадычылыг нүмунәләриндән истифадә едилмишдир. Лакин буна баһмајараг, шаирин әсәрләриндә өз кениш әксини тапан халг җарадычылығы нүмунәләринин сурф Азәрбајҗан халгына мәхсуслугу ајдын көрүнүр.

Фолклорда олдуғу кими, Низаминин әсәрләриндә дә халг мәишәти өз кениш әксини тапыр. Азәрбајҗан халг җарадычылығынын бүтүн жанрларына Низаминин әсәрләриндә рәст кәлирик. Шиһәһи халг җарадычылығынын мүнһүм жанрларындан бири олан дастанлардан шаир өз әсәрләриндә истифадә етмишдир. Низаминин әсәрләриндә халг җарадычылыгындан кениш сурәтдә вә бөјүк сәнәткарлыгдә истифадә етмәси исбат едир ки, бөјүк шаир халгмызын җаратдығы вә узун тарихә малик олан зәнкин вә рәнкарәнк халг җарадычылығы хәзинәсиндән өҗрәниб, өзүнүн өлмәз әсәрләрини даһа да зәнкинләшдирмишдир¹. Шаирин "Хосров вә Ширин" вә "Лејли вә Мәчнун" әсәрләри дастан жанрына јахындыр. Тәсәдуфи дејил ки, "Хосров вә Ширин" әсаринин башлангычында Низами буна охшар бир дастанын олдуғуну хәбәр верир:

Хосров вә Ширин һекајәси кизли дејил,
Доғрудан да ондан ширин дастан Јохдур,
Һәрчәнд ки, көнүлә јатан дастандыр,
Кәлин евиндә душтаг галыбдыр.
Бәјазы дилләрдә мә'руф дејилдир,
Бәрдәдә бир кәнара атылмыш јазысы варды.
О јерин көһнә јашлыларынын тарихиндән
Мәнә бу хәзинәнамә мә'лум олдү².

Бу сәтирләр шаирин халг дастанларымыздан нечә фәјдаланыб истифадә етдијинин бариз нүмунәсидир. Бә'зи фолклоршүнаслар гејд едирләр ки, Низами бу поеманы гәләмә аларкан о дөврдә кениш јайылмыш "Фәрһад вә Ширин" адлы гәдим бир дастанла таныш имиш³. Низаминин "Хосров вә Ширин"ин мөвзусуну "Хосров вә Ширин", "Фәрһад вә Ширин" вә һәбелә "Шаһзадә Сүләйманын

нағылы"ндан көтүрмәсини А. Ахундов әсасландыраг јазыр: "Хосров вә Ширин" поемасындакы әсас образлар ајры-ајры мустәғил вә дастанлар шәклиндә дә Јаранмышдыр¹.

Низами җарадычылығыны халг дастанларымызла бағлајан мүнһүм хусусијәтләрдән бири дә дастанларымызда олдуғу кими гәһрәман-нын тәсвиридир. Шаирин әсәрләриндә дә гәһрәман нағылларда олдуғу кими ата вә ананын тәк өвләдә олур, нәзир-нијазла доғулур, кәләчәкдә башына кәләчәк балалары бағачадан көрүр. Фикримизи сүбүта јетирмәк үчүн "Хосров вә Ширин", "Лејли вә Мәчнун" әсәрләринин халг дастаны "Китаби-Дәдә Горғуд"ла мугајисәсинә мүрәчиәт едәк: "Дирсә хан диши әһлинин сөзү илә улу тој өләди. һәчәт диләди. Атдан ајғыр, дөвәдән буғра, гојундан гоч гырдырды. Бир ағзы дуалынын дуасына аллаһ-таала бир әјәл верди. Хатыны һәмилә олдү"². "Китаби-Дәдә Горғуд"да Дирсә ханын өвләдә олмадығындан гурбанлар вериб танры-тааладан оғул истәмәси һадисәсинә бәнзәр чәһәтләре Низаминин адларыны чәкдијимиз поемаларында да раст кәлирик. "Хосров вә Ширин" поемасы белә башлајыр:

Дүнҗадә өз нәслини давам етдирмәк истәјирди.
Гурбанлыглар вериб алаһдан бир оғул истәјирди.
Аллаһ бир чох нәзир-нијаздан сонра
Она бир оғул бағышлады, амма нә оғул!³

Ејни фикри "Лејли вә Мәчнун" әсариндә дә көрә биләрик. Узун мүддәт ушағы олмајан аиләдә өвләдин анадан олмәси үчүн гурбанлар кәсилмәси, нәзир верилмәси халг арасында о замандан јашајан адәтләрдән бири иди. Демәли, Низами халгын бу адәтиндән бәһс едир.

Умумијәтлә, Дәдә Горғуд дастаны илә Низаминин әсәрләри арасында үмуми чәһәтләр чохдур.

Низами халг дастанларымызда ишланан "вүчуднамәләр"дән дә истифадә етмишдир. "Вүчуднамәләр"дә әдәтән әсарин гәһрәманынын дүнҗәја кәлдији күндән өмрүнүн ахырына гәдәрки дөврү онун өһвәл-руһијәси илә бағлы шәкилдә тәсвир вә тәрәннүн едилир. Бу чүр нүмунәләрә "Хосров вә Ширин", "Лејли вә Мәчнун" поемаларында да раст кәлирик. Көрүндүјү кими, бу поемалар,

1 Ахундов А. Низами Кәчәви вә халг җарадычылығы. Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елимләр сәријасы), 1954. 2. с. 42.
2 Китаби-Дәдә Горғуд. Бәкы, 1939. с. 20-21.
3 Хосров вә Ширин, с. 54.

1 Әләкбәров М. Низами вә халг әдәбијаты. "Әдәбијат гәзәти", 27 сентјабр 1947-чи ил.

2 Хосров вә Ширин, с. 49.

3 Бах Пашајев С. Низами вә халг әфсанәләри. — Бақы, "Кәчлик", 1983.

хүсусилә дә, "Хосров вә Ширин" әсәри принцип е'тибарилә халг күтләләринин ярадычылыг мәһсулу олан дастанларымызын аҗры-аҗры мәрһәләләринә вә шәкли хүсусијәтләринә ујун бир тәрзәдә ярадылмышдыр. Низаминин "Лејли вә Мәчнун" әсәринин Шәрғдә кениш јајылмасынын асас сабәби, мәһз шаирин бу дастаны бәди бәјәләрлә долгун тасвир етмәсиндән ирәли кәлир¹. Үмумијәтлә, Низамидән сонра бу мөвзүә Шәрғдә мүрачиәт едәнләр чоһ олмушдур вә демәк олар ки, Мәчнун һаггында һекајатин кениш јајылмасына Низаминин әсәри бәјүк тә'сир кәстәрмишдыр².

Низами шә'ринин бәһрәләндији мүнүм фолклор жанрларындан бири дә нағылдыр. Һәр бир дүнја халгынын Јаратдыгы нағыллар онун өз етник хүсусијәтләрилә әләғәдардыр вә "Низами халг нағылларына халгын гүввәсини, зәкәсыны, дүшүнчәсини өјрәнмәк мәғсәдилә мүрачиәт едир"³. Нағылларда бир әсас чаһәт вардыр ки, бу да хејрин шәр гүввәләр үзәриндәки гәләбәсини тәрәннүм етмәсидир. Бу хүсусијәт Низами ярадычылығынын да әсас гәјәсини тәшкил едир. Низами Кәчәвинин "Једди көзәл"индә бәһс едилән һекајәләр нағыл жанрына ујун кәлир. Сәһрли гүввәләрин, гозбел гары образынын, гәһрәманын ағыллы, күчлү олмасы вә с. бу кими хүсусијәтләр нағылларымызда олдуғу кимидир. О, һекајәләри дә нағыл кими шәрһ едир. К. Мәммәдов халг нүмајәндәләринин әмәјинә Низами тәрәфиндән верилән гижмәти тәһлил едәркән шаирин әсәрләриндә таблиғ олунән сәнәтә јијәләнмәк мәсәләсинин нағылларла бағлылығына тохунур⁴.

Шаир дикәр әсәрләринин дә мөвзусуну шифаһи халг әдәбијәтјәндән кәтүрмүшдур. Низаминин "Једди көзәл"индәки образлар вә мүхтәлиф әлкәләрдән кәтирилән шаһ гызларынын сөјләдикләри нағыллар "Бәһрәман нағылы"нда да өз әксини тапыр. Низаминин бу әсәриндәки Хејрилә Шәрин нағылы Мәрд вә Намәрдин нағылынын ејнидир⁵. Искәндәр һаггында ел арасында јајылан "Искәндәрин бүјүзү", "Искәндәрин өлүмү", "Искәндәрин зүлмәтә кетмәси" вә с. нағыллар Низаминин "Искәндәрнамә"синдә дә истифадә олунмушдур. Искәндәр ады илә бағлы олан мотивләр даһа чоһдур. Онларын бир гисми Низамидән чоһ әввәл халг

тәрәфиндән јаранмыш, бир гисми иса "Искәндәрнамә" әсәриндә тәсвир едилән һадисәләрин халг ичәрисина кечмәси нәтичәсиндә мейдана чыхмышдыр¹. Низаминин әсәрләриндәки мүсбәт вә мәнфи образлар да халг әдәбијәтјәндән алынмышдыр. Халг әдәбијәтјәна хас олан никбинлик Низами ярадычылығына да хасдыр.

Низаминин "Хосров вә Ширин" әсәриндә шаирин "Кәлилә вә Димна" илә таныш олдуғу әјдән көрүнүр. Бурада нағыл-тамсилләрин һәм дә тәрбијәви аһәмијәти диггати чалб едир. Н. Кәчәви Бүзүркүмидин дилилә "Кәлилә вә Димна"дан гырха гәдәр тамсил сөјләмәклә Хосрову һагг јолунә дә'вәт едир. Бу тамсилләрдән "Өкүз вә шир", "Дүлкәр вә мејмун", "Түлкү вә табил", "Заһид вә оғру", "Гарға вә илан", "Балыгудан вә харчәнк" вә башгалары һагдә јығтам мә'лумат верилір.

Низами ярадычылығынын халг ярадычылығы илә бағлылығына дәир хејли мисаллар кәтирмәк олар. Мәс., "Једди көзәл"дә сирли шаһәрдән бәһс едилмәси, "кәниз сатан шаһын" нағылындакы гары сурәти вә с. нағылларда олдуғу кимидир. "Күләкирән гарыларын деди-году васитәсилә нечә евләр јыхдыгы халг әдәбијәтјәндә, хүсусилә нағылларда чоһ кәстәрилмәкдәдир. Бу мотив һәмин һекајәдә давам етдирилмәкдәдир"². Низамида тәсвир олунән гоча сурәтләри дә халг әдәбијәтјәндән кәлмәдир. Халг нағылларымызда гәһрәман шәр гүввәләрә һәмишә гоча асаггалын мәсләһәтилә гәлиб кәлир. Низами ярадычылығында да гәһрәман ән чәтин әнларда гочанын мәсләһәтинә мөһтачдыр. "Искәндәрнамә"дә Искәндәрин дирилик сују ахтармасы да мәһз гочадан алынән мә'луматә асасланыр. О, зүлмәтдән кери гајыдаркән јенә дә гоча мәсләһәтинә мөһтач гәлир. Гоча сөзүнүн үстүнлүјү һагдә шаир јазыр:

Чаван икидләр сәрвәр олса да белә
Тәдбир ахтаран вахт гочалара сығнар.
Габаг тәзә, јашыл будаглар илә ојнаса да.
Онун башыны үчәлдән көһнә будаглардыр.
Чаван биликдә нә гәдәр үстүн олса да,
Гочаларын мәсләһәтинә һәмишә мөһтачдыр³.

Бу, халгымызын асаггалларә һөрмәт етмәк әдәтиндән доған кәјфијәтдир. Үмумијәтлә, дастан вә нағылларымызла Низами

1 Мирзоева Ш. Проблема художественного образа в эстетике Низами (образ Меджнун) Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, филос. и права. Баку, "Элм", 1975, 3 с. 109.

2 Н. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Низами и Физули. — М., 1962, с. 230.

3 Бәбјәв И. Әфондијев П. Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијәти. — Баки, "Маариф", 1970, с. 119.

4 Мәмәдов К. Образ трудового человека в поэмах Низами. Изв. АН Азерб. ССР, 1954, 2, с. 3.

5 Мүбариз М. Низами ярадычылығында Азәрбајҗан фолклорунун тә'сири. "Әдәбијәт гәзети", 24 ијун 1938-чи ил.

1 Ахундов А. Низами Кәчәви вә халг ярадычылығы. Азәрб. ССР ЕА Хобәрләри (ичтимаи елмләр сәријасы). 1954, 2 с. 46.

2 Мир Чолаб, "Једди көзәл"дәки һекајәләр һаггында Н. Кәчәви (моғ. моғ.). Баки, 1947, с. 69.

3 Искәндәрнамә, с. 367.

Јарадычылығы арасында истәнилән гәдәр паралеллар тапмаг мүмкүндүр. Бурада гејд етмәк лазымдыр ки, "халг Јарадычылығы халг феалијјатинин, икбаризәсинин, тарихинин бәдии ин'икасы-дыр"¹. Низами Јарадычылығында да бу бәдии ин'икас тәчәссүм олунмушдур.

Низами Јарадычылығынын фолклорла бағлы мүһүм хүсүсийәт-ләриндән бири да онун "хүсүсән гәдим равајәтләрә, әфсанәви образларә мүрачиәтдә ишарә, хатырлама сәпкисиндән истифада етмәсидир"². Фикримизи субута јетирмәк үчүн бир нечә факта мүрачиәт едәк. "Хосров вә Шириң"дә Низами Јазыр:

Чәмшидин чаныны Зәһһакын иланы алды,
Сәнә фәләкләрин әждаһалары чан бағышлар³.

Көрүндүјү ки, Низами Чәмшид вә Зәһһакын адыны чәкмәклә Чәмшидин чанынын Зәһһак тәрафиндән алынмасы һагдә Иран мифинә мүрачиәт етмишдир. Фирдовсинин "Шаһнамә"синдә дә кениш сурәтдә истифада олунмуш бу әфсанәнин маһијјәти беләдир ки, Әрабистанда Чәмшидин һөкманлығы дәврүндә Мәрдәс адлы ишкүзар бир киши јашајырды. Онун јүнкүл хасијјәтли, ејбәчәр, лакин һөкманлығы чән атан бир оғлу вар иди. Ону Зәһһак дејә чағырырдылар. Онун он мин аты варды. Буна көрә дә Бјурасы лагәби дашыјырды. Иблисин өјрәтмәси сәјәсиндә о өз атасыны өлдүрүр. Сонра иблис көзәл јенијетмә сифәтилә онун јанына кәлир вә онун ашбазы олур. Бир дәфә о Зәһһакын чийинләриндән өпүр вә һәмин јерләрдән ики илан чыхмаға башлајыр. Иблис елә бурадача јоха чыхыр. Лакин бир нечә вахтдан сонра јенидән һәким сифәтилә пејда олур вә Зәһһакә тәклиф едир ки, иланлары сацитләшдирмәк үчүн кәрәк һәр күн ики кәнчин башы илә онлары јемләсин. Елә бу вахтлар иранлылар Чәмшидә гаршы чыхараг ону тахтдан салыб Зәһһакы гојурлар. Зәһһак Иранда мин ил һөкманлыг едир. Онун һакимијјәти илләриндә дүзлүк јер үзүндән силинир. Дивләр һәр јердә инсанларә гаршы ачыг чыхыш едирләр. Зәһһак иса күндә ики кәнчин башы илә чийиндәки иланлары бәсләјирди. Әмраил вә Камраил адлы ики хошнијјәтли шәхс адамларын өлүмүнү азалтмаг үчүн Зәһһакын ашбазы дүзәлирләр. Онлар һәр күн ики кәнч әвәзинә бирини өлдүрүр, бирини иса сәһраја кәндәрирләр. Лакин халг бу зүлмә дөзмүр. Ахырынчы оғлуну апармаға гаршы чыхан Кавә Зәһһакә гаршы үсјән галдырыр.

Халг Кавәнин башчылығы илә ганичән һөкмдары девирир вә онун јеринә гануни варис Фиридун һәким олур. Зәһһакы иса Дәмаванд дағындакы мағарада торпаға басдырырлар¹.

Низами Јарадычылығында Хызыр һаггында олан мә'лумат да нәзәри чәлб едир. О, јазыр:

Илјас илә Хызыр чешмә тапаркән
Һәмин тәшнәләрдән үз дөндәрдиләр².

Вә Јахуд,

О деди: "Мән Хызырам, еј танрыпәрәст,
Сәнин әлиндән тутмаға кәлмишәм"³.

Хызыр — Илјас адлары илә мәшһүр олан бу шәхс дирилик сујуну тәпыб ичмиш вә әбади һәјәтә сәһиб олмушдур. О, кәзәкөрүнмәз шәкилдә, јашыл палтарда јашајыр, бәјүк бир сур'әтлә әләми кәзир, сәһрада сусузлугдан әланларин, суда боғуланларын кәмәјинә јетишир, шаирләрә, алимләрә көзәл идеја вә фикирләр тәлгин едирди⁴. Н. Кәнчәви Хызырын дирилик сују тапмасы һаггындакы мифи "Искәндәрнамә" әсариндә вермишдир⁵. Бу тәсвирдән әјдән олур ки, Низамија Искәндәрнин ашбазынын дирилик сујуну тапмасы һаггында әфсанә мә'лум имиш. Шаир бу әфсанәдән бәчарыгла истифада едәрәк өз фикир вә арзуларыны Хызыр-Илјас мифик образында чәмләшдирмишдир. Низами Јарадычылығында истәнилән гәдәр мифик образларә раст кәлинир. (Див, әждаһа, симург гушу вә с.).

Низаминин әсәрләриндә халг тәфәккүрүнүн күчү, гүвәати, зијасы дујулур. Шаир истинад етдији халг равајәтләрини, тәмсилләри вә әфсанәләри јериндә елә ишләдир ки, бунунла да о әсаринин даһа да долгун олмасыны тә'мин едир. Бә'зән шаир бу вә ја дикәр фикир тәлгин етмәк үчүн ејни бир әфсанәни мүхтәлиф јерләрдә, мүхтәлиф чәһәтдән вермәји үстүн тутур. О, бә'зән әфсанәләрин маһијјәтинә варыр, бә'зән иса онларын адларыны хатырлатмагла кифәјәтләнир. Низами "Јусиф вә Зүлөјхә", Сүләјман вә Билгејис", "Һарут вә Зөһрә" вә башга әфсанәләрин адыны јәд етмәклә, онлары мүхтәлиф тәрәфләрдән ишыгландырыр. Фикримизи субута јетирмәк үчүн фактларә мүрачиәт едәк:

Јусиф кими бу нарынчдан үз дөндәрмәсән.

1 Бәбәјев И., Әфәндијев П. Азәрбәјҗан шифаһи халг әдәбијјаты. — Бақы. "Маариф", 1970, с. 31.
2 Азәдә Р. Низами Кәнчәви (һәјәти вә сәнәти). — Бақы. "Елм", 1979, с. 155.
3 Хосров вә Шириң, с. 41.

1 Короглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. — М.: Наука, 1983, с. 78.
2 Искәндәрнамә, с. 370.
3 Једди козол, с. 219.
4 Једди козол, с. 437.
5 Искәндәрнамә, с. 369-370.

Зүлөжанын али илэ сән нарынч кими жараланарсан¹.

Шаир бурада "Јусиф ва Зүлөјх" дастанына ишара едир. Дастанда кестарилер ки, Зүлөјх өз гулу Јусифа ашиг олур. Буну габәһәт һесаб едәнлари Зүлөјх өз евинә дө'вәт едиб һәр бирина бир нарынч ва бычәг верир, хаһиш едир ки, нарынчы кәссинләр. Лакин Јусиф мәчлисә даһил олан кими онлар һәр шеји үнүдүб әлләрини кәсмишләр. Бејтин мә'насы белә изаһ олунур ки, әкәр сән бу нарынч кими олан дүнјадан әл чәкмәсән, Зүлөјханын али илә доғранарсан. Бу дастана тохунараг Низами башга бир чәһәти дә гејд едир. О јазыр:

Әкәр өз јерини гујуда көрсән
Јусифин сәәдатнамәсини гаршына гој²

Бурада Јусифин гардашлары тәрәфиндән гујуја салынмасы, орадән Мисир һәкмдарынын сарајына дүшмәси ва јүксәк мағамә чатмасына ишара олунур.

Низами Һарут ва Марут һаггында әсәтирә дә тохунмушдур.

Мәним Бабилим Һарут јандиран Кәнчәмдир.
Мәним Зөһрәм улдузлары ишыгландыран руһумдур³.

Әсәтирә көрә Һарут ва Марут адлы ики гардаш мәләк инсан суратинда јерә енирләр. Онларын һәр икиси Зөһрә адлы көзәлә вурулуб, өз еһтирасларынын тә'сири алтында пис ишләр көрдүкларинә көрә аллаһын әмрилә Бабилдә дәрин бир гујуја салынырлар. Зөһрә исә көјә апарылыб улдуза чеврилир.

Низами Сүләјманла бағлы бир сыра әфсанәләрә дә мүрачиәт етмишдир. О, әсәрләриндә "Гарышга ва Сүләјман", "Сүләјман ва Билгејисин мәһәбәти" ва "Сүләјманын үзүјү һаггында" јайылмыш әфсанәләрә јер вермишдир.

Низаминин әсәрләриндә истифәдә олунан әфсанә ва равајәтләр халгын гәдим дүнјәкөрүшүндә көк салан фикирләри мүнәјжләшдирмәјә әсәс верир. Мә'лумат алмаг үчүн Низаминин әсәрләриндә бәһс олунан әфсанәләрин бир нечәсинә мүрачиәт едәк. Шаир јазыр:

"(Аллаһ) адами әјратди" (әјәси) онун пак сифәгинәдир.
"(Аллаһ) ону торпагдан јоғурду" (әјәси исә) онун торпагын шәрәфинәдир⁴.

Аллаһын јаратдығы биринчи адам һаггындакы әфсанәјә ишара олунур. Низами "Једди көзәл"индәки бу әфсанәни бүтүн тәфсиләтә илә вермишдир.

Нөвбә Ибраһимин бешијинә чатды.
Анчаг о јолун јарысыны кедә билди, ики-үч јердә (атдан) дүшдү¹.

Ибраһим пејғәмбар һаггында јайылмыш әфсанәјә ишара едән шаир бурада Ибраһимин һәјәтдә үч дөфә јалан демәси мәсәләсинә тохунур. Онун ики-үч дөфә атдан јыхылмасы исә һәмнин јаланлары ишарәдир.

Ибраһим кими бүтлә ешгбазлыг ет,
Лакин бүтханәни бүтдән тәмизлә²

Бурада шаир әфсанәнин башга бир чәһәтинә ишара едир. Равајәтә көрә Ибраһим Хәлилин атасы Азәр бүтјонан имиш. Ибраһим Хәлил бүтләрә ситајиш етмәјиб, онлары сындырмыш ва аллаһа ситајиш етмәји атасына ва халга тәклиф етмишдир. Белә равајәтләрдән бири дә Нух һаггындадыр. Нух һагда олан ел равајәти Низаминин дә әсәриндә өз әксини ејнилә тапмышдир.

Сусузлугдан додағлары гурумш Нух бу (дүнја) сүфрәсинә чатанда,
Булағы итириб туғана јетишди³.

Дини равајәтә көрә Нух заманында баш верән сел әләми басыр. Нух бир кәми гајырыр ва онун васитәсилә туғандан хиләс олур. Нух һаггындакы равајәтлә јанашы, Низаминин "Хәмсә"синдә Давудун ады илә бағлы равајәтә дә раст кәлирик. Шаир јазыр:

Давудун үрәји танкәнәфәс олду,
Одур ки, о зилә кечди ва сәси чатмады⁴.

Көзәл сәсә мәлик олан Давуд һаггында Јахын ва Орта Шәрғ фолклорунда бир чох әфсанә ва равајәтләр мөвчуддур. Равајәтә көрә нағмәни Давуд пејғәмбар ихтира етмишдир. Лакин о, Уријәјә евләнәндән сонра сәсини итирир. Бурада һәмнин әфсанәнин чизкиләри верилмишдир. Дикәр равајәт исә һәбил ва Гәбил

1 Хосров ва Шириң, с. 202.

2 Хосров ва Шириң, с. 231.

3 Сирләр хәзинәси, с. 55.

4 Сирләр хәзинәси, с. 79.

1 Јенә орада, с. 40.

2 Хосров ва Шириң, с. 27.

3 Сирләр хәзинәси, с. 40.

4 Јенә орада, с. 40.

һаггындадыр. Низами дејир:

Чәнубда, дәннз сују гәдәр чох олан бир халг вар
Ки, һабил онлара јол кәстәрән олуб.
Бир халг да вар ки, онлар шималда јашајырлар.
Тә'зимдә онлара Габил ады вермәк олар¹.

Рәвајәтә көрә, һабил Адамин оғлу олуб, пахыл вә гысанч гардашы Габил тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Бурада да Низами һабил вә Габил һаггындакы өфсанәни хатырладыр. Низаминин әсәрләриндә тәсвир олунан дикәр бир өфсанә исә Нәмрудун ады илә бағлыдыр. Шаир бу өфсанәјә ишарә едәрәк јазыр:

Аташпарәстләрин атәшкаһы түстү илә долу олур,
Һәр кәс од јандырса (јә'ни севсә) Нәмруд олур².

Рәвајәтә көрә, Нәмруд аллаһлыг иддиасына дүшдүјү вахт бир ачганад онун бурнуна кириб өлүмүнә сәбәб олур.

Фолклорун гәдим жанрларындан бири олан аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләр халгын кечдији инкишаф јолунда газандығы тәчрүбәләрдә сынанылмыш халг һикмәтләридир. Низами өз јарадычылығында аталар сөзләриндән кениш сурәтдә истифада етмишдир. Бу да ондан ирәли кәлир ки, шаир өз фикирларини әсрләрин сүзкәчиндән кечмиш һикмәтли ифадәләрлә тәсбит етмәјә чалышмышдыр. Мә'лумдур ки, бу жанр мәнсуб олдуғу һәр бир халгын зәнкин һәјәт тәчрүбәсини, онун һәлә гәдимдән башламыш сон дөврләрә гәдәр мәшғул олдуғу фәалијјәт саһәсини — әмәјини, пешәсини, дүнјәкөрүшүнү, арзу вә истәјини мүдрикчәсинә ифада едир³. Шаир јери кәлдикчә бу халг мүдриклијиндән истифада едәрәк сөјләмәк истәдији фикрин тә'сир гүвәсини даһа да артырмышдыр. О, "Јахшылыг елә, гујуја ат, о јахшылыг гујудан белә сәнә гајыдар", "Кәл әјри отураг, дүз данышар", "Одундан истиланмәдим, кечә-хүндүз түстүндән кор олдум", "Өлөнин даһынча пис данышмазлар", "Чамәатла бирликдә һәләк олмаг асл бәјрамдыр", "Гочалыг вә јүз ејиб", "Дүз сөз башдан ајаға гәдәр дүрр дә олсә, о ачы олар, ачы" (мәсәл вар) "һәгигәт ачыдыр", "Сәһәр јалныз хорузун банламасы илә ачылсајды, бу тәвәсүф ифада едән күлүнч бир шәј оларды" вә с. бу кими онларча аталар сөзләринә "Хәмсә"дә кениш јер вермишдир. Үмумијјәтлә

биз Низами јарадычылығында белә нүмунәләрә тез-тез раст кәлирик. Она көрә дә Низаминин аталар сөзләри вә мәсәлләрә мүрәчиәт етмәси "Хәмсә"нин даһа сәдә вә халг дилинә јахын олмасына имкан вермишдир.

Низами јарадычылығынын өзү дә Азәрбајҗан халгынын мәдәнијјәти тарихинә елә сирәјәт етмишдир ки, халг да Низами сәнәтиндән фәјдаланмышдыр. Низами халгдан истифада етдији кими халг да Низами јарадычылығындан бәһрәләнмишдир. Низаминин мүдрик кәләмлары халг арасында аталар сөзләри кими ишләнмәк дәрәчәсинә јүксәлмишдир. Шаирин әсәрларинин тә'сири илә дә аталар сөзләри јаранмышдыр. Мәсәлән, "Өлүб Фәрһад, кәлир күлүнкүнүн сәси", "Лејлијә Мәчнунун көзү илә бах" вә с. кәстәрмәк олар. Доғрудан да, "дәрин фәлсәфи мә'налы, лаконик, јүксәк бәди и сәвијјәдә олан Низами афоризмләри бу күн халг шә'римизин асл малы олмушдур"¹. Низами јарадычылығы афоризмләрлә о гәдәр зәнкиндр ки, онлара "Хәмсә"дә даһа тез-тез раст кәлирик. Бунлар мәзмунча чох әһәтәлидир, һәм дә һәр һансы бир фикри лаконик сурәтдә әкс етдирир. Белә афоризмләрдән бир нечәсини мисал кәтирәк. Мәсәлән, "Әлибош дөвләтли јерши јерисә, гачмаға башлајан чолаға охшар", "Мағлубијјәт — нифаг нәтичәсидир, гәләбә — иттифәг бәһрәсидир", "Бәдәсил һеч кәсә вәфа етмәз" вә с.

Низами јарадычылығында Азәрбајҗан фолклорунун тә'сир даирәсини арашдыраркән М. Мүбариз бурада "Хәмсә" илә танышылығын халгмызын этнографја вә фолклорунун өјрәнилмәси ишиндә јениликләрә сәбәб олачағыны кәстәрир². Беләликлә, бүтүн бу гејд етдикләримиз Низами јарадычылығы илә Азәрбајҗан халг фолклорунун вәһдатини бир даһа тәсдиг едир.

МУСИГИ

Низами өз әсәрләриндә узун әсрләрдән бәри инкишаф едиб инсанларын һәјәтында дәрин көк салан, өзүнәмәхсус ән'әнәләрә малик олан, мә'нәви мәдәнијјәтимизин асыны тәшкил едән зәнкин халг мусиги ирси һаггында мә'лумат вермишдир. Заман кечдиккә бә'зи дәјишкликләрә мә'руз галса да, башаријјәтин инкишаф тарихиндә дәрин из бурахан мусиги сәрвәти әсрларин сөрһәддини ашараг горунуб сәхланылмышдыр. Белә бир сәрвәтин өјрәнилмәси тарихиндә даһи шаиримиз Низами Кәчәвинин өлмәз поемаларынын да өз пајы вардыр. Низаминин мусиги һаггында вердији мә'лумат барәдә дејилир: "Шаир "Низами Кәчәви өзүнүн

1 Искандарнама, с. 518-519.

2 Хосров вә Ширин, с. 337.

3 Фәрәзлјев Т. Азәрбајҗан аталар сөзү вә мәсәлләринин өзүнәмәхсуслуғу вә бә'зи дикәр хусусијјәтләринә даир. Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјәтына даир тәдгигләр VII китаб, Бакы, "Елм", 1981, с. 26.

1 Азадә Р. Низами Кәчәви (һәјәти вә сәнәти). Бакы, "Елм", 1979, с. 182.

2 Мүбариз М. Низами јарадычылығында Азәрбајҗан фолклорунун тә'сири. "Әдәбијјәт гәзәти", 24 ијун 1938-чи ил.

"Хамса"сында сәккиз гәдим муғам, 30 ән мәшһур (она мә'лум олан 100 нәғмәдән) маһны вә 32 мусиги әләтинин адларыны хатырладыр. О һәмчинин мусигичиларин вә муғанниларин (ханәндә) адларыны чәкир, халг ифачыларынын жарышындан, жүзләрлә муғонни вә мусигичиларин иштирак етдикләри бәјрам вә шәһликләрдән бәһс едир¹.

Онун әсәрләриндә мусиги һагғында сөвләнилән фикирләр өз зәнкинлиги вә дәјәрли олмасы илә назари чәлб едир². Бу фикирләр халгмызын зәнкин мусиги ирсинә малик олмасыны сүбүтә јетирмаклә барабәр, "һәм дә Шәрг мусиги мәдәнијәтинин өјрәнилмәсиндә хүсүси аһәмијјәт вә дарин мәзмун кәсб едир"³. Шаир әсәрләриндә узак кечмишдән бәһс етсә дә, зәманәсинин мусиги әләминдән кәнарда галмамыш, мәһз дүјдүгү, зәвг алдығы маһнылары тарәннүм етмишдир. М. Рафилинин сөзләрилә десәк, "Низами гәдим нәғмәләрлә мәһз әһәтә олундугу доғма Азәрбајчан муһитиндә белә јахындан таныш ола биләрди. О, өз әсәриндә белә аһәтәли вә тә'сирли сөјләдији һәр бир шеји јаддашлариндә гәдим һавалары горујуб сахлајан халг муғанни вә мусигичиларинин дилиндән ешида биләрди. Низами бу һавалары елә дәгиг вә шаирәнә характеризә едир ки, истар-истәмәз бизи белә бир фикрә кәтириб чыхарыр ки, шаир тәкчә Хосров дөврүнүн мусигисиндән дејил, һәм дә мүәсири олдуғу зәнкин Азәрбајчан мусиги сәнәтиндән јазырды"⁴.

Шаирин зәнкин јарадычылығында мусиги мәдәнијәти, мусиги әләтләри, муғамлар, мухтәлиф маһнылар, ифачылыг маһарәти вә с. һагғында олан кениш мә'луматлар онун дөврүндә Азәрбајчан мусигисинин кениш јайылмасына нүмунәдир. М. Исмајылов һаглы олараг јазыр: "Хәмса"нин тәрхиб мәнәселәри олан беш өлмәз әсәрдә мухтәлиф мусиги жанрлары, халг мусиги ифачылығы вә бир сыра мусиги әләтләри һагғында марағлы мә'луматлар верилмаклә, XII әср Азәрбајчан мусиги мәдәнијәти һагғында муәјјән тәсәвүр јарадылыр"⁵. Мусиги тарихинин өјрәнилмәси үчүн муһүм аһәмијјәти олан "Хәмса"дә мухтәлиф мусиги әләтләри, онларын аһәнкдар сәсләнмәси, бә'зән һәттә нәдән һазырланмасы һагғында да мә'лумат верилир. Низаминин әсәрләриндә мусигинин

Мусиги мәклиси.

инсанын мә'нәви зәвг мәнбәји олдуғу кәстарилир. Шаир бу хүсүсдә јазыр:

Муғаннинин һәр бир нәғмәсинин аһәнкинә қорә
Сазынын пәрдәси низәмләнйрди.
Пәрдәдә мухтәлиф маһнылар чалынырди,
Руһу охшамагчын нәвазиш әл-әлә вермишдир¹

Шаирин өз әсәрләриндә мурачият етдији гәдим мусиги әләтләриндән бири олан сазын адыны чәкмәси Низаминин бу мусиги әләтиндә чалынан маһныларын руһу охшамасыны табли етмәсидир

1 Хосров вә Ширин с. 350.

1 Народы Кавказа. II часть. М.: "АН СССР", 1962, с. 157.

2 Бах Гасымов Г. Низами дөврүндә мусиги мәдәнијәти. "Әдәбијјат гәзети", 30 июн; 1947-чи ил; Низами дөврүндә мусиги әләтләри. Әдәбијјат гәзети" 27 сентјабр 1947-чи ил; Низами вә Азәрбајчан мусигиси. "Елм вә һәјат", 1979, 11.

3 Бунјадов Т. Әрсләрдән кәлән сәсләр. Бақы, "Кәчлик", 1975, с. 16.

4 Рафили М. Низами и Азербайджанская культура XII века Низами (сб. статей). Бақы, АН Азәрб. ССР, 1947, с. 56-57.

5 Исмајылов М. Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары. Бақы, "Азәрб. ССР ЕА", 1960, с. 6.

Ә. Бәдәлбајли Низамини "заманынын мусиги сәнәтини бир мусигичи кими дәриндән өрнәнән, мусигинин нәзари чәһәтини бир мусигишүнәс алим гәдәр мұқәммәл билән"¹ бир инсан кими гижәтләндирмишдир. Доғрудан да шаирин әсәрләринә мұрачиәт етдикчә ајдын олур ки, о мусиги аламинин сиррләринә вағиф олан бир сәнәткардыр. Низаминин мусигијә даир фикрләринин бәјүк бир гисми "Хосров вә Ширин" поемәсында верилмишдир. Бу әсәрдә шаирин мусиги кәрүшләри даһа долғун ифадә олунмушдур.

Низаминин "Хосров вә Ширин" поемәсында ашағыдаки нәғмәләр һағдә вердији мә'лумат хүсусилә диггәтәләјигдир. Шаир јазыр:

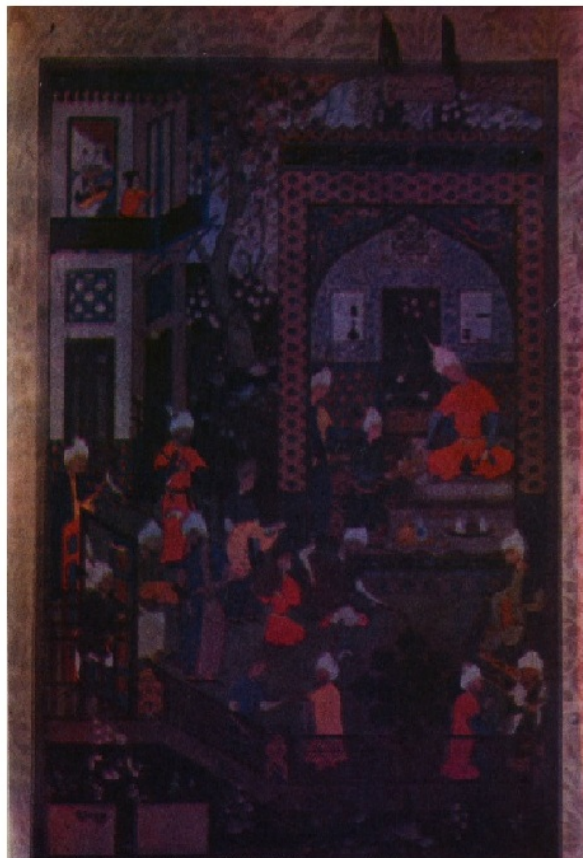
О, сазында чалдығы јүз һавадан
 Хош авазлы отуз нәғмә сечди.
 О, бал кими олан хош нәғмә илә
 Каһ үрәк верирди, каһ һуш алырды².

Низами фикрини давам етдирәрәк һәмин нәғмәләрин адларыны чәкир. Бунлар ашағыдакылардыр: Кәнчи бадавард, Кәнчи қав, Кәнчи сүхтә, Шарвиван мирварид, Тәхди-Тәгдиси, Нағуси, Әвранкә, һоггеји-калус, Маһ бәр куһан, Мүшк данә, Арајиши хуришд, Нимруз, Сәбз дәр сәбзи, Гифли Руми, Дәстани Сәрвистан, Сәрви сәһи, Нушин бадә, Рамиши чан, Сази новруз, Мүшкүјә, Мейрикан, Мурвајиник, Шәбдиз, Шәби-фәррух, Фәрруз-руз, Гәнчеји-кабки-дәри, Нәхчирикан, Кини-сәјавуш, Кини-ијрәч, Бағи-Ширин. Бу нәғмәләри Низами "бал кими олан", "хош авазлы" вә "көзәл маһнылар" дејә гижәтләндирир. "Хосров вә Ширин"дә тәсвир олунан бу нәғмәләрдә лириклик вә һәзинлик дујулур.

Маһнылар инсанларын мә'нави һәјәтнин бу вә ја дикар сәһәсини өзүндә әкс етдирир. Инсанлар өз дујуларыны, дүнјакәрүшләрини, әдәт вә ән'әнәләрини маһнылар вәситәсилә чатдыррлар. Низами өз әсәрләриндә маһныларла халғы шанләндиран, дүшүндүрән, зәвгүнү охшајан мұғәннилар һағгында да јазмышдыр. О кәстәрир ки, бу маһнылары тә'сирли ифа етмәк мұғәннидән бәјүк мәһарәт тәләб едир.

"Мұғәнни пардәсиз нәғмә охуса,
 Рудун сәси онун авазына күләр"³.

дејән Низами нәғмәкарларын маһнын ләзими тәрздә мусиги

Хосров Барбадин мусигисини динләјәркан.

1 Бәдәлбајли Ә. Мусиги һағгында сәһбәт. Баки, "Ушагәнчнәшр", 1953, с. 20.

2 "Хосров вә Ширин", с. 162.

3 Исхәндорнама, с. 211.

алатинин сәсләнмәси илә һәмәһәнк ифа етмәси фикрини ирәли сүрүр. "Хосров вә Ширин"дә шаир ики мугәнни һаггында сөһбәт ачарәг онларын жүксәк ифачылыг мәһәрәтиндән бәһс едир. О жазыр:

Мугәнни бир үздән нәғмәләр гошурду.
Барбәд әлиндә бәрбәт әләшиб,
...Мизраблә кәнүл јараларына шафа верирди¹.

Сонра шаир кәстәрир ки, Барбәдлә Јалһыз хош сәсли, ширин сөһбәтли Нәкисә әјаглаша биләрди.

Нәкисә адлы бир чәнк чалән вар иди,
...О руду ујгун сурәтдә сәсләндирди,
Нәғмәдә бөлкү системини о јатмышды.
Елә хош нәғмәләр чалырды ки,
Дәррдән гушлар ганадларыны торпаға чалырдылар.
Елә әһәнкдәр һавалар јарадырды ки,
Зәһрәни фәләјин әтрафында рәгсә кәтирди.
...Чәнк илә бәрбәти бир јердә чалырды.
Бәрбәтлә чәнкин икисинин дә гуш кими нәғмәсини
Рәнкли түк кими бир-биринә ујшдурду.
...Нәкисә чәнки хош диндирди
Мизраблә әрғануну сәсләндирди².

Бурадан ејни заманда бир сыра мусиги алатләри һаггында да мәлүмәт алырыг. Көрүндүјү кими, мугәнлиф бәрбәт, чәнк, руд вә әрғанун кими симли мусиги алатләринин адларыны чәкир. О, мусиги алатләринин инсанлары зәвгләндирдијиндән, бә'зән исә онларын мугәјән бир мә'на кәсб етмәсиндән бәһс етмишдир. Һагигәтән дә Низаминин јашәдыгы дөврдә јурдумузда...бир чох мусиги алатләринин мөвчүдлүгү халгмызын зәнкин мусиги мәдәнијәтинә малик олмасыны әјдин тәсдиг едир³.

Низами бу ики мугәннинин мәһәрәтиндән бәһс өтдикдән сонра онларын охудуғлары мәһннлардан сөһбәт ачыр. Һәмин бу мәһннлар Нәкисә илә Барбәдин јанғылы-јанғылы охудуғлары халг арасында кениш јайылмыш классик мугәмлардыр. Низами классик мугәмлардан јалһыз сәккизинин адыны чәкмишдир. Бунлар "Рәст", "Ушшаг", "Һесари", "Ираги", "Новрузи", "Исфәһән", "Раһәви", вә "Зәрәф-кәнд"дир. Тәсадүфи дејил ки, Низами "Рәст"ын адыны биринчи чәкмишдир. Она көрә ки, "Рәст" мугәмларын әнәсы сәјилер Јери

кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Низаминин "Хәмсә"синдә адлары чәкилән, халг мусигисини мәһсулу олан һәмишәјашар мугәм нәвләри тәхтә Азәрбәјчан әразисиндә дејил, ејни заманда охшар адларда Јахын Шәрг халгларынын чохунда интишар тапмыш вә һәр бири халг арасында өзүнәмәхсус милли ән'әнәләрә ујгун гәрздә ифа едилмишдир.

Низами мусиги алатләринин нә заман вә һәнси мәгсәдлә истифадә олунмасыны да гејд едир. Һәр бир мусиги алатинин өзүнәмәхсуслуғу вә нә заман истифадәјә ујгун кәлдији "Хәмсә"дә кәстәрилер. Шаир мугәрибә заманы чалһнан дөјүш мусигисиндән бәһс едәрәк жазыр:

Кәрәнәјин вә бүрүнч күпләрин нәләси
Чијәрларда өдү парчалајырды.
Бүрүнч тәбилин сәси кәјләрә учалырды.
Нәғарә чалән өз зәрбәләрини нәғарәјә ендирди.
Дәғ вә дүзәнкәһ шәјпурларын сәсиндән, курултулардан
Кәјүн табәгаларини гәјнәрә салмышды¹.

Көрүндүјү кими, дөјүш заманы истифадә олунан мусиги алатләри кәрәнәј, күп, тәбил, нәғарә вә шәјпурдан ибарәт олурду. Бунулла јанашы дөјүшдә кәрдун, бору, зәнк, зурна вә күрздән дә истифадә олунмасы бәрәдә "Хәмсә"дә мәлүмәт верилер. Низаминин әсәрләриндә һәмчинин дәфн заманы чалһнан мусигидән дә бәһс едилер. Г. Гәсимов жазыр: "...шаир (Низами Ш. Б.) тәсдиг едир ки, вәфат едән шәхсләри дәф синчлә вә гәмкин нәғмәләрлә дәфн едәрмишләр"².

Низами Кәнчәви мусиги алатләринин мугәнлифлији вә онларын әһәнкдәр сәсләнмәси һагда да јазмышдыр. Кениш ифачылыг имканларына малик олан бу мусиги алатләри индијадәк халгмызын руһуну охшәјур. "Азәрбәјчан халг мусиги јарадычылығнын көзәл нүмунәләрини кениш динләјичи күтләләринә чәтдырән халг чалғы алатләримиз мүәсир мусиги сәнәтимизин инкишафына сәмәрәли тә'сир кәстәрән әһәмијәттли әмилдир"³.

Низаминин "Искәндәрнамә" поемасында Әфлатунун мусиги алати дүзәлдәрәк онда мугәнлиф нәғмәләр чалмасындән сөһбәт ачмасы мәрәг доғурур. Шаир Әфлатунун јаратдығы јени мизраблы мусиги алатинин мугәнлиф һејван сәсләринә ујгун оларәг сәсләндирилмәсинә наил олмасы һаггында бәһс едир. О, кәстәрир ки, һәмин мусиги алатиндә Әфлатундан бәшгә һеч кәс мугәфиг

1 Хосров вә Ширин, с. 275.

2 Хосров вә Ширин, с. 276.

3 Гәсимов Г. Низами дөврүндә мусиги мәдәнијәти "Әдәбијәт гәзети", 30 ијун 1947-чи ил.

1 Једди көзәл, с. 75.

2 Гәсимов Г. Низами дөврүндә мусиги мәдәнијәти "Әдәбијәт гәзети", 30 ијун 1947-чи ил.

3 Рәһмәтов Ә. Азәрбәјчан халг чалғы алатләри. Баки, "Ишик" 1975, с. 57.

саслар чыхара билмир. Бунунла Низами демек истајир ки, мусиги алатинда ону дујан, назырланма гадасына бәләд олан, дүзүкн көкломәји бачаран, бир сөзлә алатин чалынма јолуну билән адам чалмалдыр.

"Хәмсә"дә муәллиф мусиги алатларинин бәзиларинин нәдән назырланмасындан да бәһс етмишдир. О, "Искәндәрнамә"дә Јазыр:

Чобан адәтинча о да өзүнә пешә етмишди ки,
Гамышы кәссин вә ондан неј назырләйиб чалсын¹.

Низаминин гәдим халг мусиги алатларинин адларыны өз әсәрлариндә хатырлатмасы онларын јаранмасынын гәдимлијини субута јетирир. Мусиги алатлари вә онларын гурулушу барәдә мә'лумат верән С. Абдуллајева Низаминин әсәрларинә истинад етмишдир². Шаирин мусиги алатларинин гурулушу һаггында вердији мә'лумат да диггәтәлајигдир. Гурд дәриси чәкилмиш нағара³, өзүзгүјруг бору⁴ дедикдә, шаир, адлары чәкилән мусиги алатларинин гурулушу барәдә мә'лумат верир. "Бәрбәд әјридисир, мизраб дүз олмалдыр"⁵ мисрасы алатин гурулушу барәдә тәсәввүр јарадыр. Низами сазын гурулушу барәдә дә мә'лумат вермишдир.

Көрүндүјү кими, Низаминин мусигијә даир вердији мә'луматлар аһатәли вә занкиндр. Бу мә'луматлара әсасән шаирин дөвүрүндә Азарбајҗан халг мусигисинин сәвијјәси, онун занкинлији, мусиги алатларинин тәкрарсызлыгы һаггында кениш тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн олур.

ДИН

Ән гәдим заманлардан бәри инсанларын табият гүвәләри гаршысында ачмәлији вә табият гүвәләринин сирларини билмәси онларын гејри-ади, әфсанәви гүвәләрә инамына кәтириб чыхармышдыр.

Низами Кәнчәви мәһз дини идеолокијанын һөкмран олдуғу бир дөвүрдә јашајыб јаратмышдыр. Әлбатта, бу хүсүсийјәт Низами јарадычылыгына тәсир етмәјә билмәзди; "Хәмсә"дә шаир бу вә ја дикәр мәсәләләрлә әлагәдар бүтпәрәстлијә, зәрдуштлүјә, ислама, христианлыға вә с. дини мәсәләләрә мурәчиәт етмишдир. Бу мәсәләларин шаирин әсәрлариндә нечә өкс олундуғуну изләјәк.

Ибтидаи дини инамлардан бири олан бүтпәрәстлик бүтләрә ситајиш демәк олар ки, бүтүн дүнја халгларынын гәдим дөвүр

һәјәтиндә тәсадүф олунан бир һалдыр. Н. Кәнчәви дә өз әсәрлариндә халгмызын вә еләчә дә башга халгларын гәдим һәјәтиндә мүһүм јерләрдән бирини тутан бүтләрә ситајиш мәсәләсинә тохунмушдур. Буну "Искәндәрнамә" әсәриндә ајдын көрүрүк. Шаир өз гәһрәманы Искәндәри гыпчаг чәлләринә кәтириб чыхарыр. Бурада Искәндәрә гыпчаг гадынларыны үзү ачыг көрмәси хош көлмир, биличиләрдән гыпчаг гадынларынын үзләрини өртмәк үчүн тәдбир истајир. "Дүнја көрмүш" биличи "тәдбир төкәрәк" сәнәткарлығла көзәл бир утанчаг гадын һејкәли дүзәлдир. Һејкәл назыр олдуғдан сонра гыпчаг гадынлары "һәја едәрәк өз үзүнү өртмәјә башлајыр". Јәгин ки, шаир гыпчаг чәлләриндә олан даш һејкәлләр һаггында ешитмиш вә бу һејкәлләрә ситајиш дә она бәлли имиш. Анчаг Низами буна ислам дини идеолокијасы бахымындан јанашдығына көрә, садәчә олараг даш бүтләрә етигадын мөвчудлуғуну көстәрмәклә кифәјәтланмишдир. Она көрә дә буну биләваситә Искәндәрлә бағламаға чалышмышдыр. Мә'лумдур ки, гыпчаглар әрәбларинә кәлишинә гәдар даш гадын һејкәлләринә ситајиш етмишләр. Бу һагда XVI Лүдовикин елчиси К. Рубрук да өзүнүн "Шарг өлкәларина сәјаһәт" адлы әсәриндә гыпчаг чәлләриндән кечән заман даш гадын һејкәлләрина раст кәлдијини сөјләмишдир¹.

Низами гыпчаг елләринин даш һејкәлләрә ситајиш етдијини, гурбанлар касдијини вә нәзир вердијини гејд едир:

Гыпчаг елләри ораја чатан кими
Һәмин мүчәссимә гаршысында икигат олур.
Орадан истар атлы кечсин, истар пијада,
Пәрәстишкар кими она пәрәстиш едәр.
Атыны ораја сүрән һәр атлы
Охлуғундан бир ох о јера санчар.
Сүрүнү ораја чәкән һәр чобан.
Онун гаршысында бир гојун гојар²

Шаира ислама гәдәрки дини инамлар бәлли олмушдур. Искәндәрин "Гәндәһар бүтханәсинә чатмасы" бәһсиндә дә бу фикир өзүнү бұрузә верир. Хүсүсила дә бу бәһсдә түркләрин бүтләрә ситајиши тәсвир олунур:

Ки, түркләр она "Фәррух бәһишт" дејирлар.
Орада илк баһары андыран бир буткәдә көрдү.
Гәндәһар адлы бир ибадәткәһ көрдү.

1 Искәндәрнамә, с. 453.

2 Абдуллаева С. Народные музыкальные инструменты Азербайджана. Баку, «Азернешр», 1972.

3 Искәндәрнамә, с. 86.

4 Јенә орада, с. 141.

5 Лејли вә Мәчнун, с. 211.

1 Рубрук Гильом де. Путешествие в восточные страны В кн. Карпини Дж. История монголов. М.: Наука, 1957.

2 Искәндәрнамә, с. 310.

Онун ичиндә бүтүзлү чохла кәлиндәр вар иди.
Һәрәси бир бүтә пәрәстиш едирди¹.

Көрүндүҗү кими, шаир "Фәррух беһишт" әһлинин бүтләрә пәрәстиш етдикләрини сөвләйир.

Н. Кәнәви халгымызын гәдим дини инамлардан бири олан Зәрдүшт дини илә әләгәдәр бә'зи мәсәләләрә тохунмушдур. Мә'лумдур ки, зәрдүштлүк тә'лими Азарбајчан, Иран, Орта Асија ва Өн Асијанын аҗы-аҗы вилајәтләриндә гәдим ва илк орта әсрләрдә кениш јајылмышды. Зәрдүштлүк тә'лими үчүн Аһура-Мәздәјә инам сәчијәвидир. Халгымызын гәдим ва илк орта әсрләр һәјәт ва мәишәтиндән, тәсәррүфәт ва мәдәнијәтиндән бәһс едән долгун бир мәнбә олдуғу үчүн) Зәрдүшт дини бир чох мутәфәккирлар кими Низаминин дә диггәтини чәлб етмишдир. Бу бахымдан да биз, "Хәмсә"дә зәрдүштлүккә бағлы мәсәләләрә тез-тез раст кәлирик.

Исламын там һөкмиран олдуғу бир дөврдә шаир әсәрләриндә зәрдүшт тә'лиминин бә'зи мутәрәгги чәһәтләрини өзүнүн дүнја көрүшүнә ујғун тәрздә тәсвир едәрәк јазырды:

Дүнја аташпәрәстликдән елә рөвнәг тапмышды.

Инди сән бу мусәлманлыгдан utanмалысан.

Биз мусәлманыг, онун ады исе аташпәрәст иди.

Әкәр о аташпәрәстликдирсә, бәс мусәлманлыг һансыдир².

Бу парчада шаир Хосровун зијанкар һәрәкәтләр төрәтмәсинә көрә атасы һөрмүз шаһ тәрәфиндән чәзаландырылмасыны зәрдүштлүк заманында шаһларын әдаләтли олмасы илә мугәјисә едәрәк "аташпәрәстлији" бу чүр мусәлманлыгдан" үстүн тутур.

Низаминин јашадығы дөврдә ислам дининдән башга гејри динләрә мусбәт мүнәсибәт бу динин тәрәфдарлары тәрәфиндән дүшмәнчәсинә гаршыланырды. Лакин бүтүн бу сәдләрә бахмајараг, шаир бә'зан гејри динләрә о чүмләдән дә зәрдүштлүгә мусбәт мүнәсибәтини кизләтмир. Шаир ону зәрдүштлүкдән јаздығына көрә тә'нәләндиран достунун сөзләрини "ачы сөзләр" адландырды. Көрүндүҗү кими, шаир зәрдүшт ән'әнәләринә мусбәт мүнәсибәт бәсләмишдир.

"Хәмсә"дә инсанын һәјәт ва фәәлијәти, онун психоложи алами Авестада олдуғу кими үч әсас принцип әсасында шарһ едилер. Бу, дүшүнчәдә, сөздә ва әмәлдә јажшылыгдыр. "Гатлар"ын 30-чү "јасна"сынын 3-чү тиг'әсиндә охујуруг: "Тәсәвиҗүр әләминдә зүһүр

едән о ики дөгмә көвһәрдән бириси дүшүнчәдә, сөздә ва әмәлдә јажшылыгдыр, о бириси дүшүнчәдә, сөздә ва әмәлдә писликдир"¹.

Шаир бүтүн "Хәмсә" боју бу һуманист идејаны өзүндә әкс едиран бәдиин образлар системи јарадыр. Онун "Једди көзәл" әсариндә үчүнчү иглим падаһанынын ғызынын дилиндән сөвләдији әфсанә фикримизә сүбүтдур. Әфсанәнин мәзмуну беләдир ки, Румда хош гәлбли, бөјүк һөрмәт сәһиби олан ағыллы бир шахс варды ки, адына Бишр дејирдиләр. О, һәр бир һәдисәјә өз тәмизлији, сәмимилији бахымындан јанашырды. Бир күн күчәдә көзәл бир гадына һејран галыр, лакин илә һәмни вахт да ону көздән итирир. Нәһәјәт о, Мәлиха адлы һәр сөздән бир нөгсан чыхаран, гәлбигара бир адама раст кәлир. Онлар јолдашлыг етмәли олурлар. Бир нечә күн бирликдә јол кетдикдән сонра сәһрада су илә долу бир күпә раст кәлирләр. Һәр икиси күпүн бурада нә үчүн гојулдуғу һаггында фикир ирәли сүрүр. Бишр онун парчаланмасын дејә, еһтијәт мәгсәдила инсанлар тәрәфиндән јерә басдырылдығыны ва тәшнәләрин истифада етмәләри үчүн су илә долдурулдығыны сөвләйир. Мәлиха исе онун овучуларын һејванларә гурдуғу тала олдуғуну билдирер. Чәрәк јејиб һәмни күпдән су идикдән сонра Мәлиха суда чиммәк истәјиб ва сонра да күпү сундырмағы гәрәрә алыр. Бундан Бишр гәзәбләнсә дә, ону фикриндән дашындыра билмир. Күп дәрин бир гејү олдуғундан Мәлиха елә орадача судан хилас ола билмәјиб боғулур. Бишр Мәлиханә хилас етмәк истәсә дә, мүмкүн олмур. О, дејир:

Сән нашуқүр, мән исе шүкүр едәнәм.

Сән дејирдин ки, о күп һејванлар үчүн гурулмуш тордур.

Ахирдә һејван кими торә дүшүб ачиз галдын.

Мән исе о су һаггында јажшв фикирдә олдуғум үчүн

Мәним јажшылыгым јажшылыгла битди ва чаным хилас олды².

Бишр өланин әшјәларыны евинә чатдырмаг үчүн хејли кәзмәли олур. О, Мәлиханин һәјәт јолдашына әринин башына кәлән бүтүн һәдисәни данышыр ва илк дефә көрдүҗү, һејран талдығы һәмән о гадыны тамыјир. Гадын да она көнүл верир ва беләликкә дә биләр евләнирләр. Көрүндүҗү кими, Низами көстәрмәк истәјир ки, јажшы дүшүнчә, јажшы сөз, јажшы әмәл јажшылыгла да нәтичәләнир.

Биз јухарыда көстәрдик ки, Авестада хејир ва шарин, һәгигәт ва јаланын бир-биринә гаршы гојулмасы әсәсдыр. Бурада башлыча јол инсанә мәхсусдур. Зәрдүшт тә'лиминә көрә инсан дејирләр шар арасындакы мубаризәдә сәрбәст оларәг истәдји тәрәфә кечә биләр. Сон нәтичәдә хејир гәлиб кәлир. Бу мубаризәдә мүһүн

1 Јенә орада, с. 563.

2 Хосров ва Ширин, с. 59.

1 Садыгоглу Ч. Низаминин зәрдүштлүгә мүнәсибәти. Н. Кәнәви (әлманәх). 1 китаб. Бахы. 1984, с. 135-136.

2 Једди көзәл, с. 175.

жер тутан инсан хејир вә һәгигәтин, шәр вә јалан үзәриндә гәләбә чалмасы үчүн фәал сә'ј кестәрмәлидир.

Авестада хејир вә шәр, доғрулуғ вә јалан, пис вә јахшы ики башланғычын јарадычысы һесаб олунур. Бу ики башланғыч — бүтүн дүнја просесләринин ики гисмә парчаланмасы - зәрдушт дуализминин асасынә тәшкил едир. Низами јарадычылығында да башдан-баша бу идеја — хејирлә шәрин, доғру илә јаланын, јахшы илә писин мүбаризәси, бир сөзлә, Авестада олдуғу кими, ики башланғычын мүбаризәси — әсәс јер турур. Авестада олдуғу кими, Низами јарадычылығында да бу просесдә әсәс рол инсанә мәхсусдур, сон нәтичәдә һәмишә хејрин гәләбәси илә баша чатыр. Буну Низаминин ашағыдакы фикри дә тәсдиғ едир:

Јахшы вә писи дүнјада чох көрмүшләр,
Јахшы бил ки, писи бәјнмәјибләр.
Ким ки, дуз јолла кедиб, өзүндән бир нишан гојуб,
Ким ки, пислик едиб онун зәманәтини (әвәзини) вермәли олуб¹.

Низами Кәнчәви зәрдушт дини илә әлағадар идејаларла јанашы, бу динә аид термин вә истилаһларә, еләчә дә зәрдуштлүјә аид әјин вә мәрәсимләрә мүрачиәт етмишдир.

Низами зәнд һағғында да јазмышдыр:
Зәрдуштүн зәнди она нәғмәләр гошурду,
Муғ пәрвәнә кими онун әтрафында хиргәсини јандырды².

Бурада әдә чәкилән зәнд зәрдуштләрин дини китабы олан Авестаја сонралар пәһләви дилиндә јазылмыш шәрһдир. Муғ исә атәшпәрәст кәнининә дејилдирди. Бейтин биринчи мисрасында атәшпәрәстләрин атәшкәһларда өз мүғәддәс Зәнд-Авеста китабындан атәш әтрафында дини нәғмәләр охумаларына ишарә олунур. Икинчи мисрада исә мүғләрин атәшкәһларда од әтрафында охујуб ритуал рәгси едәркән бә'зан чүшә кәлиб (екстаза кәлиб) өз әбаларыны јандырмаларына ишарә олунур. Шаирин зәрдуштлүклә әлағадар тохундуғу бир мәсәлә дә нәзәри чәлб едир. О јазыр:

О вахтлар белә бир гајда вәрды,
Мүәллим атәшкәһларда отурады.
Орада хәзинәләри кизлиндә сахлајырды.
Онларә һеч кәсин әли чатмазды.
Варлылар вариси олмајән һалда
Өз малыны атәшкәдәјә гојарды.

Бу адәт үчүндән үфүгләр әзабда иди,
Һәр бир атәшкәһ хәзинәләрә долу ев иди¹.

Зәрдушт әјинләри ичәрисиндә мүһүм јерләрдән бирини атәшкәдәләрә (атәшкәһ мө'бәдләри) нәзир верилмәси тутурду. Нәзирләр бир парча одундан, бөјүк маликанәдән, гијмәтли чәваһиратдан, һәттә она хидмәтчи кими верилән инсандан да ибарәт олурду². Әкәр биз тарихә мүрачиәт етсәк, белә фактларә чох раст кәлә биләрик. Мәсәлән, Бәһрам Кур (431—438) түркләрә галиб кәлдикдән сонра Азәркәшб атәшкәдәсини зијәрәтә кәлмиш вә әлдә етдикләри гәнимәтләр ичәрисиндәки ән гијмәтли шәјләри, о чүмләдән дә хәганын асир тутулмуш арвадыны хидмәтчи кими атәшкәдәјә тәғдим етмишдир³. Атәшкәдәләрдә топланан сәрвәт, бә'зи вахтлар дөвләт хәзинәсиндәки сәрвәтләрдән артығ олурду. Шизда олан Азәркәшсбин сәрвәти дөфәләрлә бөјүк мүһарибә хәрчләрини өдәмишдир⁴. Бурада шаир мәһз атәшкәһларә нәзир верилмәсини тәсвир едәрәк кестәрир ки, онларә верилән нәзир о гәдәр чох олурду ки, һәр бир атәшкәһ хәзинә долу ева чеврилдирди.

Низами әсәрләриндә зәрдушт дини илә әлағадар олан гуршағ бағламағ адәтиндән дә бәһс етмишдир. Шаир јазыр:

Мө'бидин гаршысында Ширин гуршағ бағлады⁵.

Е'тигада көрә гуршағ бағламағ зәрдуштлүјү гәбул етмәјин илкин шәрти вә аламәти һесаб едилдирди⁶. Зәрдушт дини әјинләри ичә мүһүм јерләрдән бирини дә ода ситајиш тутур, чүнки од мүғәддәс сајылыр. Од зәрдуштләрин аллаһлар аллаһы һесаб етдикләри Аһурә-Мәздәни тәмсил едирди. Од Аһурә-Мәздәнин (һөрмүзүн) оғлу адландырылыр, оду сөндүрән, ја'ни Аһурә-Мәздәнин оғлуну өлдүрән динсиз е'лан олунурду⁷. Зәрдуштләри она көрә атәшпәрәст адландырырдылар ки, бу дини гәбул едәнләр ода ситајиш едирдиләр. Бу хүсусда Низами јазырды:

О атәшпәрәстләр ки, ода ситајиш едирләр.

1 Сирлар хәзинәси, с. 177.
2 Једди козәл, с. 120.

1 Искәндәрнамә, с. 169.
2 Дадашзадә М. Азәрбәјҗан халғынын орта әср мө'нәви мәдәнијјәти. Бақы, "Елм", - 1985 с. 44.
3 История Ирана с древнейших времен до конца XVIII вв. Л., 1958, с. 52.
4 Дадашзадә М. Азәрбәјҗан халғынын орта әср мө'нәви мәдәнијјәти. Бақы, "Елм", 1985, с. 45.
5 Хосров вә Ширин, с. 326.
6 Дадашзадә М. Орада, с. 55.
7 АСЕ, 1 чилд, Бақы, 1976, с. 461.

Күнашин ешгиндан атәшпәрәстдирлә¹.

Шаир одун атәшкәдәләрдә даш һәсәр ичиндә жанмасындан сөһбәт ачыр:

О јердә даш һәсәр ичиндә бир атәш јанырды.
Атәшпәрәст ону "өзүндән јанан" адландырды.
Она гызыл бојунбағлы јүз һүрбүд
Пәрәстиш едәрәк гуллуғ көстәрди².

Белаликлә, Низаминин атәшпәрәстлијә дәир мә'луматларындан бәһс етдик. Шаирин ислам дининә дәир мә'луматлары даһа кенишдир.

Бүтүн дүнја динлари, о чүмләдән дә ислам өзүнүн инкишафынын ән јүксәк пилласинә орта әсрләрдә галхмышдыр.

VII әсрин биринчи јарысында мејдана кәлән ислам дини тезликлә Јахын вә Орта Шәрг, һабелә Шимали Африканын бир сыра өлкәләриндә кениш јайыларағ һаким динә чеврилди. Исламын әсәс мүддәәлары дини, һүғуги, әхлаги, мәишәт гәјдаларыны вә мә'луматларыны өзүндә әкс етдирән Гур'анда шәрһ едилмишдир.

XII-XIII әсрин әввәлләри ислам дининин Азәрбајҗанда там һәкмиран олдуғу бир дөвр иди. Белә бир дөврдә јашајыб јарадан шаир "Хамса"да ислам дини вә онунла әлағадар бир сыра мәсәләләрә кениш јер вермишдир. Әсәрләриндә шаирин тез-тез Гур'ана мүрачиәт етмәси вә ајры-ајры ислам ајин вә мәрасимләрини тәсвир етмәси көстәрир ки, о, ислам дини вә онун мүддәәларыны дәриндән билirmiш.

Мә'лумдур ки, ислам дининин беш рүкнү вардыр: ваһид аллаһа ситајиш, намаз гылмағ, оруч тутмағ, хүмс, закәт вермәк вә Мәккәдә Ка'бани зијарәт етмәк. Һәр бир мүсәлман ислам дининин бу беш "рүкнүнү" билмәли вә она әмәл етмәлидир. Низами јарадычылығында да ислам дининин бу беш әсәс шәртинә дәир хејли мә'лумат вардыр. Бу әсәс шәртләрдән биринчиси Аллаһын ибадәт олунмалы јекәнә варлығ. Мәһәмәдин исе онун рәсулу — елчиси олдуғуна инамдыр³. Аллаһын ваһидлији, бүтүн варлығларын јарадычысы олдуғу фикри Низами јарадычылығында әкс олунмушдур. Әсәрләринин һәр бири дә мәһз бу фикирлә башланыр. О дејир:

Еј дүнја көрмүш, сәнин варлығын өзүндәндир.
Сәндән әввәл һеч бир варлығ олмәмишдыр,
Бидәјәтдә һәр шәјин бидәјәти

Нәһәјәтдә һәр шәјин нәһәјәти,

Еј уча көјү галдыран,

Улдузлары јандыран (алышдыран), онлардан бүрчләр дүзәлдән,

Сәхавәт хәзинәләрини јарадан,

Варлығи ихтира вә ичәд едан,

Бүтүн варлығын ишини Сән низама салмысан,

Сән сән бүтүн (варлығ) вә бүтүн (варлығи) јарадан¹.

Низами исламын әсәсины тәшкил едан "аллаһ тәкдир, бәдидир, бүтүн јаранмышларын јарадычысыдыр, бүтүн варлығлары дәрәдәдәндир" вә с. идејаларына өз әсәрләриндә кениш јер ермишдир. Ејни заманда аллаһын елчиси сајылан Мәһәмәд ағгында да мә'лумат верән шаир көстәрир ки, о, аллаһын вәртәдиги варлығларын ән улусудур. Нүмунә көстәрдийимиз шағыдаки парча фикримизә сүбүтдур:

Әлиф кими өз әһд вә вәфасына дүз олмуш

Вә бүтүн пејғәмбәрләрдән ән вә сон олмуш

О, (Аллаһын бујруғу илә) јаранмыш даирәнин (каинатын) ән ишығлы нөгтәсидир,

О, бүтүн дејилимиш сөзләрин ән (көзәл) нөгтәсидир².

Шаир көстәрир ки, аллаһ өз пәркары илә каинат даирәсини рүхлүг заманы чәкиб әмр етмишдир (күн ол!) вә варлығ, каинат а фәканә олмушдур, јәни јаранмышдыр³. Бу варлығын ән ишығлы нөгтәси Мәһәмәддир. Шаир јазыр

О биринин ады рәсәд јолула фәләја үчалмыш

Вә "мәндән сонра онун ады Әһмәд" олмушдур⁴.

Бурада Гуранын 61-чи (Сәфәр) сурәсинин 6-чи ајрасиндән етибас кәтирилмишдир. Ајанин мәзмуну беләдир жи, Иса пејғәмбәр Бәни-Исраил чәмаатына мүрачиәт едәрәк дејир "Мән илаһын елчисијәм. Төврата етигадим вар, сизә бир пејғәмбарин ә мүждәсини верирам ки, о мәндән сонра кәләчәк, ады да әһмәддир"⁵. Әһмәд Мәһәмәдин икинчи адыдыр.

Икинчи таәт (борч) намаз (салат) гылмағдыр. Мүсәлман намазы үхтәлиф дини формулаларын гәләфүз едилмәси илә мүшаијәт

1 Једди көзәл, с. 15.

2 Сирләр хәзинәси, с. 26.

3 Јенә орада, с. 191.

4 Једди көзәл, с. 32.

5 Корән (пер. И. Ю. Крачковского), сура 51, М. Изд. вост. лит. 1963, с. 444.

1 Хосров вә Ширин, с. 50.

2 Искәндәрнамә, с. 172.

3 Ислам (ғыса мә'лумат китабы); Бакы, 1985, с. 9.

олунан бир сыра сөздөлөрдөн ибаратдир. Мүсөлман күндө беш дафа намаз гылмалыдыр. Намазы евде да, масчидде да, чалды да гылмаг олар¹. Шаир бу мәселәҗә тохунараг јазыр:

Төвбәнин әсасы олан бу беш (вахт) намаз
Сәнин дәркаһында беш нөвбә чалынан табилдир².

Бурада мүсөлманларын һәр күн беш вахт (сүһ, күнорта икинди, шам, јатмаг) намазы гылмаларына ишарә едилер. Гәдик Шәргдә шаһларын сарајында һәр күн беш дафа хидмәт табил чалынармыш. Мәһәммәди шаһ кими вәсф едән шаир төвбәнин әсасы олан беш вахты онун дәркаһында чалынан беш нөвбә табил адландырыр. Намаздан әввәл дәстәмәз алмаг лазым олдуҗ бәрәдә мә'лумат да диггәти чәлб едир:

О дүнјанын дәстәмәзы һајындајам.
Мәшч чәкмәли олсам, мәшчи билмирам³.

Намаз гылмаға һазырлашаркән мүсөлманлар әлләрини, үзләрини вә голларыны јудугдан сонра јаш бармагларыны төпәдән алын гәдәр башларына вә ајагларынын үстүнә чәкмәлидирләр, буна да мәшч (ислатма) дејилер. Бу просес дәстәмәз адланыр. "Тачидарлар намазынын меһрабы"⁴ — дедикдә шаир ислам мә'бәдларинин чәнуб сәмтиндә, диварда јерләшән ојуға ишарә едир. Меһраб мүсөлманларын мүгәддәс сајдыглары Кә'бәнин истигамәтинә көстәрир. Намаз гыланлар — аллаһа ибадәт едәнлар үзләрини она тутараг баш әјир, сәчдә едирләр. Шаир бурада мүсөлманларын мәсчиддә үзләрини меһраба тәрәф тутараг намаз гылмаларын ишарә етмишдир.

Мүсөлманын үчүнчү мүгәддәс таәти оруч тутмагдыр. Онда рамазан ајы оруч тутмалыдырлар. 30 күн сүһ тездән күн батан кими тамамла ач галмалыдырлар, оручлуг ајында бүтүн вахтларын аллаһа һәср етмәли, намаз гылмалы, Гур'ан вә дини китаблар охумалы, ме'минлик дүшүнчәларинә далмагла кечирмәлидирләр. Хәстәлардан, сәфардә оланлардан вә дикәр әсасы оланлардан башга оруч тутмаг һәмү үчүн башлыча вә ичбәри вәзифәдир. Низами Јарадычылыгында оручлуг мәрәсими илә әлагәдәр хәтыр ламалара раст кәлинин⁵.

Һәр бир мүсөлманын дөрдүнчү таәти (бу шәртлә ки, ону бундан өтрү чисмани вә мадди имканы олсун) һәччә кетмәк —

Мәхкәни, илк нөвбәдә да исламын мүгәддәс јери сајылан Кә'бәни зијарәт етмәкдир. һәччә кетмәк зиһниччә ајында башланыр. Зијарәтчиләр хусуси ағ палтар (иһрам) кејинир. Јујунуб пак олма мәрәсиминдән (гүсл) кечир, тәнтәна илә Кә'бә атрафында дөврә вурур, јахынлыгдакы мүгәддәс Зәмзәм чешмәсиндән су ичирләр¹.

Низами Јарадычылыгында Кә'бәнин, мүгәддәс јерларын, торпагларын зијарәти бәрәдә чәхлу мә'лумат вардыр. Шаир "Лејли вә Мәчнун" поемасында "Атасынын Мәчнуну Кә'бәја апармасы" баһсиндә һәччә кетмәк мәрәсимини кениш тәсвир едир.

Бүтүн дүнјанын һәмәт еви орадыр.
Јерин вә көјүн меһрабы орадыр.
Гәрәра кәлди ки, һәчч (Кә'бәни зијарәт) мөвсүмү чатанда.
Нечә ки, лазымдыр, елә да әмәл етсин.
Һәчч мөвсүмү чатанда галхды.
Дәвә тәләб етди, кәчәвә бәзәнди.
Јүз чәһд илә өз әзиз оғлуну
Ај кими бир кәчәвәдә отуртду.
Үрәји дөјүнә-дөјүнә Кә'бәја тәрәф кәлди.
Кә'бәја чәтдыгда (Кә'бә кими) гуләғына һалга тахды².

Көрүндүјү кими, шаир Кә'бә зијарәтинә кетмәк үчүн һазырлыг ишләриндән вә һәчч мөвсүмүндән сәһбәт ачыр. Низами

"Ондан бир зүмзүмә гуләғыма чәтды ки,
Мәни Зәмзәм кими чүшә кәтирди"³.

— дәркән бурада Кә'бә јахынлыгындакы мүгәддәс Зәмзәм сујуна ишарә едир, бир мәселәни да хәтырладараг көстәрир:

Сәнин гапында еһрам (пәһриз) сахлајырам.
Ләббејк (хидмәтиндә һазырам) дөјә-дөјә сәни ахтарырам⁴.

Кә'бәни зијарәт едән мүсөлманлар хусуси ағ палтар кејинир, еһрам адланан мәрәсим кечирир вә һәр аддымда "ләббејк" сөјләјирләр⁵. Шаир көстәрир ки, о, аллаһ дәркаһында еһрам бағлајыб ләббејк сөјләмәклә аллаһа бағлыдыр.

Гејд едилдији кими, мүсөлманын бешинчи таәти зәкәт вермәкдир. Шәриәтә кәрә зәкәт ичманын еһтијачларына сәрф едилмәк, јохсуллар вә кәлири аз оланлар арасында бөлүшдүрүлмәк

1 Ислам (ғыса мә'лумат китабы). — Баки, Азәрнашр. 1985. с. 9.

2 Лејли вә Мәчнун, с. 24.

3 Јенә орада, с. 212.

4 Јенә орада, с. 46.

5 Хосров вә Шири, с. 35, 108, 173.

1 Ислам (ғыса мә'лумат китабы). — Баки, "Азәрнашр" 1985. с. 10.

2 Лејли вә Мәчнун, с. 79-80.

3 Лејли вә Мәчнун, с. 81.

4 Јенә орада, с. 19.

5 Лејли вә Мәчнун, с. 261.

Үчүн әмләкдан ва кәлирдән тугулан ичбари веркидир. Бундан әлава һәр бир мүсәлман сәдәгә — көнүллү сурәтдә иана ва ја пәј вермәлидир¹. Низами Јарадычылыгында да зәкатла бағлы мәсәләләр вар. Мәсәлән, "Игбалнама"дә Искәндәр чамааты зәкат вермәја чагырыр:

Ки һәр кәс өз муздурунун һағгыны версин,
Һәр кәс өз малына зәкат версин.
Онларын тарачы үчүн һеч кәс барат қатирмәсин.
Барат кәтирмә ораја јол тапмамалыдыр².

Низами дәврүндә зәкат артыг ади дәвләт веркисинә чеврилмиш ва һәр бир шәхс истеһсал етдији малынын мүәјјән мигдарыны дәвләтә тәһвил верирдиләр. Дәвләт ва һәким синифләр тәрәфиндән чыхыш едән руһаниләр белә таблиғат апарырдылар ки, әкәр ким өз малындан зәкат версә, онда онлар гада-бәладан узаг оларлар. Ислам идеолокијасы нөгтеји нәзәриндән чыхыш едән шаир бу барәдә јазыр:

Хәт ва халына бу гәдәр дүјүн вурма,
Гада-баладан ираг олмаг үчүн малынын зәкатыны вер³

Тарихдән мә'лумдур ки, ислам монотеист динләре гаршы лојал мүнасибат бәсламишдир. Лакин тәк аллаһа ситајиш етмәјән, гејри динләре, бүтпәрәстлија, аташпәрәстлија ва с. гаршы чоҳ амансыз олмушдур. Буна, Низаминин "Хәмсә"сіндә дә гејри динләре ситајиш едәнләре — кафирләре аид чохла мә'луматлары раст кәлмәк олар. Шаир јазыр:

О дејирди: кәрәм ет ки, пешимән олмушам
Кәфир идим, инди исә мүсәлман олмушам⁴

Көрүндүјү кими, мүсәлман олмајанлар, гејри динләре мәнсуб оланлар кафир адландырылар.

Ислам дининин јүксәклијини шаир "Искәндәрнама" әсәриндә Искәндәрин Иран аташкәдәләрини дағымасындан бәһс едәркән кәстәрир:

Бүтүн чадуларын нахшыны силди,
Мүғләри мејханадан говду.
Дүнјаны буланлыг динлардән тәмизләди.

Халгы доғру динә тәрәф чәкди¹.

Исламын мүдафиачиси кими чыхыш едән шаир көрүндүјү кими, өз гәһрәманынын аташкәдәләри дағымасына барәәт газандырараг онун дүнјаны буланлыг динлардән тәмизләмәсинә һағг газандырыр. Низами елә һәмин әсәрдә "Искәндәрин баша ситајиш едәнләр кәндина јетишмәси" бәһсиндә Искәндәрин кәлләләре ситајиш едәнләри һағг јолуна,

Аллаһ ва пејғәмбар јолуна гәјтәрмәсиндән бәһс едир². Ислама кәрә, бу динә садиг оланларын еләндән сонра агибәти беһишт, гејри динләре ситајиш едәнларин агибәти исә чәһәннәмдир.

Низами јухарыда шарһ етдијимиз динләре јанашы башга дин ва дини тәригәтләре дә тохунур. Бунлар әсәсән хатырлама характери дашыса да, һәр һалда бу динлар барәдә мүәјјән мә'лумат әлдә етмәк олар. Шаир дүнја динлариндән бири олан христианлыгла әлағадар ба'зи мәсәләләре дә тохунур. Христианларын танрысы Исаји-Мәсиһә аид мә'луматларда дејилир:

Фәсаһәтдә дилимин ғылынчында
Мәсиһ (Иса) мә'чүзүнүн гүдрәти вар³.

Шаир бурада Исанын нәфәсинин елүләри дирилтмәси ва онлара јени һајат бәхш етмәси һағгындакы мәшһур әфсанәје тохунмушдур.

Мән Иса кими бу лачивәрд күпдән
Кәһ мави рәнк чыхартдым, кәһ да сары⁴

Бурада Исанын мә'чүзәси һағгында равајата ишәрә едилир. Равајатә кәрә, Иса ушаг икә, килдән гушлар гајырыб онлары кәлмәчә сују илә көј гуршағында олан ранкларә бојајармыш. Христианлыгын ва аташпәрәстлијин әсасыны тәшкил едән мәсәлә барәдә Низами јазыр:

Үчлүкдән ваз кеч, чүнки бу бош тәсәввүрдүр.
Икиликдән дә кеч ки, бу икипәрәстликдир (икиаллаһлылыг).
Киши кими бирлик сапындан јапыш.
Икилији ат, үчлүјү исә бирә чевир⁵.

Үчлүк дедикдә христианлыг ва онун әсасыны тәшкил едән Үч аллаһ; ата танры оғул танры — Исус Христос (Иса), ана (Мәрјәм)

1 Ислам (ғыса мә'лумат китабы), с. 11.

2 Искәндәрнама, с. 562.

3 Хосров ва Ширин, с. 131.

4 Сирләр хәзинәси, с. 147.

1 Искәндәрнама, с. 170-171.

2 Искәндәрнама, с. 555.

3 Лејли ва Мәчнун, с. 17.

4 Искәндәрнама, с. 432.

5 Једди кәзәл, с. 49.

назарда тутулур. Икилик аташпәрәстлижин таблиғ етдији ишығ нур танрысы — Аһура Мәздә (һөрмүз) вә гаранлығ, фәсад танрысы Ангра — Манјудур (Әһриман).

Низами зарадычылығында илкин дини төсәвүрлөрдән бири олан чөһәрпәрәстлијә (антропоморфизм) вид дә хатырламалај вардыр. Мәс.:

Зүлмәтә (пәрәстиш едәнләрин) јурдуну ишығдан мәһрум ет.
Чөһәрпәрәстләри нүмәјишдан гов¹.

Дүнјакөрүшүнүн илкин формаларындан бири олан антропоморфизм — чансыз табиатин әшја вә һадисәләринә, һејванлар, биткиләрә, көј чисимләринә, мифоложи образларә инсанни сифәтләр верилмәсидир. Шаир бурада аташпәрәстлијә вә чөһәрпәрәстлијә гаршы чыхыр. Орта әсрләр әјры-әјры дини чәрәјанлар, онларын арасындакы мүбаризә тарихидир. Шаир тарихә мүнүм та'сир едән бу дини чәрәјанларә јери калдикчә өз мүнәсибәтини билдирир, ја да ки, садәчә оларәг шә'рин та'сир гүвәсини артырмағ үчү-бәди та'сир вәситәси кими бу тәриғәтләрин адындан истифада едир. Мәсәлән,

Ширинин сурәтини күлүнклә о дашын үзарина
(Мани) Әржанки чәкдији кими һәкк етди².

вә јахуд,

О шәвә гәләми һәрәкәтә кәтириб
Манини, Әртәнки абырдан салды³.

Манилик (Манихејизм) — зәрдуштлүјүн, буддизмин, христианлығын вә дикәр та'лимләрин та'сири алтында јаранмыш дини-фәлсафи та'лимдир. Манихејизмин асасында дуализм принципи — нур вә зүлмәт башланғычларынын мүбаризәси дурур. Манијә көрә аллаһ дүнјада шәри јаратмамшыдыр, демәли дүнјаны да о јаратмамшыдыр, чүнки дүнја (материја) — шәрди. Демәли, материја аллаһдан асылы олмајарағ мөвчуддур, инсан исә материја илә јүксәкдә дуран нурун гарышығыдыр⁴. Манијә мәхсус олан "Әржанк" вә ја "Әртәнк" — манихејләрин мугәддәс китабы олмушдур. Низами дә мәһз бу мугәддәс китабын адыны чәкир.

Низаминин әсарләриндә бир сыра дини чәрәјанлардан дә бәһс едилир.

Орта әсрләрдә кениш јайылмыш белә дини чәрәјанлардан бири суфиликдир. Суфиләр заһидлији, дүнјәви арзулардан имтина олунмасыны вә бу дүнјадакы һәјәтә бел багламамағы таблиғ едирди. Онлар белә һесәб едирдиләр ки, вәчдә кәлмәк, тез-тез ибадәт етмәк, зикр етмәк инсанын ән али не'мәтә јијәланмәсинә көмәк едир вә ону "али билијә" — аллаһы дәрк етмәјә кәтириб чыхарыр¹. Низами өз дөврүндә кениш јайылмыш суфилик тәриғәтинә јарадычылығында јер вәрмиш вә бу тәриғәтин мәзијәтләриндән бәһс едәрәк јазмышдыр:

О деди: Мән дүнјадан әл чәкмиш
Бир јолчу аллаһпәрәст заһидәм.
Әлим дардадыр (лакин) көзүм шам кими кениш ачығдыр.
Өзүмү чәмијјәт гаршысында чох јандырмышам².

Бурада "мән дүнјадан әл чәкмиш, бир јолчу аллаһпәрәст заһидәм". — дедикдә, суфилијә ишарә едилир. О, бу гыса парчада суфиләрин дүнја не'мәтләриндән әл чәкмәләрини, јолчуларын (суфиләрин) һәјәтләрини аллаһ ибадәтлә кечирмәләрини хатырламағ истәјир. "Сирләр хәзинәси"ндә "Суфи вә һачынын һекајәти" бәһсиндә суфилик тәриғәтинин әјры-әјры идејаларындан бәһс едилмишдир:

О (өз-өзүнә) деди: Филан суфи нәчиб адамдыр.
О өз алләрини аламдән үзүбдүр³.

Шаир бурада суфилијин әсәс аләмәтләриндән бири олан — өзләрини дүнја не'мәтләриндән мәһрум етмәси мәсәләсинә ишарә едир.

Еј фәләк кими ријакәр олан (суфи).
Кәдәк голчагдан вә әлизуунлугдан әл чәк!⁴

Әғидәчә суфилијә јад олан шаир суфиләри тәнгид едир, онлары "ријакәр" адландырырды. һәмчинин суфиләрин кәдәкгол, гыса кејимләринә дә ишарә едәрәк, онлары белә кејимлардән әл чәкмәјә чағырырды.

Н. Кәнчәви елә бир дөврдә јашајырды ки, бу дөврдә һәким дини идеолокијаја гаршы чыхмағ онун өзүнүн мәһвинә кәтириб чыхара биләрди. һәмчинин XII әср ичтимаи мүнһити, дүнјакөрүшү имкан вәре билмәзди ки, шаир ислам дини вә онун әсәсләрини

1 Сирләр хәзинәси, с. 21.

2 Хосров вә Ширин, с. 188.

3 Искәндәрнамә, с. 131.

4 АСЭ. VI ч, с. 344.

1 Ислам (гыса мә'лумат китабы), с. 108—109.

2 Једди козол, с. 277.

3 Сирләр хәзинәси, с. 146.

4 Јәнә орада, с. 148.

тәнгид етсин. Бах бу мәнада, шаир өзү әсәрлеринде исламга таблигатчысы кими чыхыш едир. Лакин Низами дүнасынын бәүкүлүү кәстәрдиқларимизла сона јетмир. Онун Јарадычылығынд биз исламла узлашмајан материалист фикирләре дә раст келириң Башга сөзлә десәк, о, дүнјанын аллаһ тәрәфиндән Јарадылдығын гәбул етсә дә, ортодоксал дини көрүшләрлә барышмамыш, варлы вә идрак мәсәләларина дүзкүн елми чаваб вермајә чалышмышдыр. Шаир "Искәндәрнама" әсәриндә "һинд һәкиминин Искәндәрлә сәһбәти" бәһсиндә һинд һәкиминин диллә ислам дининиң әсәсларыны сарсыдан суаллар гојур. Доғрудур, бу суаллар Искәндәрин диллә дини мүдафиә едән чаваблар верилир¹. Лакин бу чаваблар сөнүк вә мистикдир. Орта әср теолокијасы аллаһын варлығы һаггында фикирләшмәји гадаған едирди. Әсәрдән көрүндү ки, Низами дә мәсәләјә бу бахымдан јанашырды.

Халг бајрамлары.

Бајрамлар һаггында Низаминин әсәрлериндә дә бә'зи мә'лу матлар вардыр. Онун әсәрлериндә "Новруз", "Сәдә", "Мәһрикан" һәмчинин "Гурбан" вә "Оручлуг" бајрамларынын ады чәкилир. Бу бајрамлар һаггында верилән мә'луматлар онларын тарихи барәдә мүнәсипән гәдәр тәсәввүр әлдә етмәјә имкан јарадыр. Ејни заманда Низаминин вердији мә'луматлардан һәмин бајрамларын һансы мәһијәт дашыдығыны өјрәнмәк мүмкүндүр.

Һәр бир халгын мә'нави мәдәнијәтинин инкишафы тарихиндә бајрамлар вә онларла әләгәдәр Јаранан мүхтәлиф адәт вә ән'әнәләр бәүк рол ојнамышдыр. Халгын мә'нави мәдәнијәтинин тәркиб һиссәси олан бајрамларда инсанларын һәјәт һадисәләринә никбин мүнәсипәти әкс олуңур. Мәдәнијәтин Јарадычысы олан халгын өзүнәмәхсуслуғу да бајрамларда тәчәссүм тапыр. Заман кечдикчә гәдим халг бајрамларынын бә'зиләри јох олуб кетсә дә, бә'зиләри исә индијәдәк јашајыр. Гәдим кечмишимиздән бизә јадикар галан бајрамларда вә инсанларын һәјәтиндә дәрин көк салараг узун мүддәт давам едән адәт вә ән'әнәләрдә халг Јарадычылығынын гиймәтли үнсүрләри әхз олунмушдыр.

Низаминин "Новруз" вә "Сәдә" бајрамлары һаггында вердији мә'лумат диггәтәләјигдир. О, јазыр:

Чәмшидин Новрузунда, Сәдә бајрамында,
Онда ки, атәшкәдәләрдә ајинлар јенидән башларды,
Һәр тәрәфдән әр үзү көрмәмиш көзәл гызлар
Евләрдән дишари чыхардылар².

Бир сыра мүәллифлар кими, Низами дә Новруз бајрамыны Чәмшидин ады илә бағламышдыр. Бу фикир исә "Новруз бајрамынын Јаранма тарихинин даһа гәдимләре аид олдуғуну сөјләмәјә әсәс верир.

Үзләри бәзәкли, әлләри нахышлы,
Һәр тәрәфдән күлә-күлә ахышырдылар¹.

Бурада мүәллиф бајрам шәнлијәһә һазырлашан гызларын үзләринә бәзәк вуруб, әлләринә һәна гојмасына ишарә етмишдир. Көрүңүр бу, бајрам заманы гызлар арасында бир адәтә чеврилибмиш.

Мүг адәти үзрә лә'л шәрәб галдырардылар,
Мүғләрин сәғлығына бојунлары дик тутардылар.
Деһған аташиндан "Зәнд" әфсунундан
Уча фәләјә түстү галдырардылар².

Низами зәрдуштарын "Новруз" бајрамыны нечә гејд етдикләрини тәсвир етмәјә чалышмышдыр. Шаир гејд едир ки, бу бајрам халг арасында кениш јайылмышды. Е. А. Дорошенконун "Зәрдуштар Иранда" адлы әсәриндә дә кәстарилир ки, зәрдуштарын мүхтәлиф бајрамлары ичрә новрузун гејд олунмәси мүһүм аһәмијјәт кәсб едирди³. Бу хүсусда М. Дадашзадә јазыр: "Јаз бајрамыны зәрдуштарын даһа кениш вә тәнтәнә илә гаршыламасы дини е'тигада көрә Аһурамәздәнин Әһримән үзәриндә гәләбә әлдә етмәси илә изаһ едилирди"⁴.

Бүтүн ишләр зәрәфәт, гәмзә,
Кәһ әфсанә дејәрдилар, кәһ әфсун охујардылар.
Әфсундан башга бир чыраг јандырмас,
Әфсанәдән башга бир билик гәнмаз.
Телларини төкүб гыврым-гыврым,
Бири ајаг вураң, бири әл чалар
Сүр'әтлә һәрәкәт едән күнбәдин һәр ил дәнүмүндә
Дүнјанын тарихиндә јени күн олар.
Онларын бу күнү күчәдә, евдә
Үрәк арзулары үчүн кениш мејдан ачырды.

1 Јенә орада, с. 170.

2 Искәндәрнама, с. 170.

3 Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране. — М.: Наука, 1982. с. 52.

4 Дадашзадә М. Азәрбајҗан халгынын орта әср мә'нави мәдәнијәти. — Бақы, "Елм", 1985. с. 98.

1 Искәндәрнама, с. 499.

2 Кәңчәви Н. Искәндәрнама. — Бақы, "Елм", 1983. с. 170.

Сонра һәр бири өз мәчлисини дүзәлдирди.
Бурада чохлача фитнә галхарды¹.

Мүәллиф бу тәсвириндә гызларын рәгс етмәсини, байрамын бүтүн әһали тәрәфиндән кениш сурәтдә гејд едилмәсини көстәрмәјә чалышмышдыр. J. B. Чәмәнзәминли Јазыр: "Новруз" бир рүмуздур: ишыг, һагг вә һәгигәтин гәләбәси демәкдир. Одур ки, руһунда әбәди һәгигәт дашыян халг ону тәнтәнә илә гаршылајыр².

"Сәдә" байрамы да гдим тарихә малик олуб, одла бағлы бир байрам кими Новруздан әлли күн әввәл гејд олунурду.

Пајызын кәлмәси мүнәсибатилә кечирилән "Мәһрикан" байрамы да "Новруз" кими әһали тәрәфиндән бөјүк әһвал-руһијә илә гаршыланырды. "Мәһрикан" мөһсул байрамы кими гижмәтландирилди. Бу байрамдан хәбәр верән Низами Јазырды:

Шәнлик мәчлиси јенидән чанланды,
Шәһанә бүсәт инчиләрлә бәзәнди.
Чәмән шүмшад вә сөрвәлә тәзә дон кејди.
Кәклик вә гырговул һәркәтә кәлди,
Пәри үзлүләр нәғмәјә башлады,
Күнәш "Мәһрикан"да даһа тәрәвәтли олур³.

Низами Кәнчавинин "Искәндәрнамә" әсариндә "Мәһрикан" вә "Новруз" байрамлары илә бағлы мубәһисәли бир мәсәлә да мөвчуддур. Ејни бир тәсвирә әсасланараг һ. Гулијев вә Ч. Акиф әсәрдә мұхтәлиф байрамларын гејд олундуғуну көстәриләр. һ. Гулијев бу байрамын "Новруз" олдуғуну иддиа едир⁴, Ч. Акиф исә бу фикирлә разылашмајыб, Низаминин тәсвир етдији байрамын "Мәһрикан" олдуғуну субут етмәјә чалышыр⁵. Мәсәлә бурасындадыр ки, Низами тәсвирә белә башлајыр:

Фирудин байрамында, Чәмшид новрузунда

Шадлыг чаһандан гәмин адыны силиб апарды.

Фирудин байрамы — "Мәһрикан"дыр. "Новруз" Чәмшидин ады илә әлагәландирилдији кими, "Мәһрикан" да Фирудин ады илә бағлы иди. Көрүндүјү кими, мүәллиф һәр ики байрамын адыны чәкир. Зәннимизчә Низами сәдәчә олараг бу ики байрамын охшар

чәһәтләрини, халгын һәјатында дәрин из бурахдығыны вә әһали тәрәфиндән бөјүк тантанә илә гаршыландығыны көстәмәшдир. Буна көрә дә шаир һәр ики байрамда ичра олунан адәтләри үмумиләшдирәрәк вермәјә чалышмышдыр.

Низами мәчлисдә од Јандырылдығыны көстәрир вә дејир: "Јох, бу, Атәш дејилди. Чәмшид бағынын күлү иди"¹. Шаир шәнликдә гызларын гол-гола вериб, ојнадығыны (көрүнүр ки, о, гызларын Јаллы кетмәсинә ишәрә едир), мұхтәлиф нәғмәлар ифа олундуғуну гејд едир. Бунунла бәрәбәр мәчлисин лазымынча бәзәдилмәсиндән бәһс едән Низами сүфрәләрдә мұхтәлиф нөв ширниләрин, шәкәрбураларын, ән ләзиз гәлјаналтыларын, мејвәләрин, јемәкларин вә с. олдуғуну көстәрир. Ејни заманда Нұшабәјә Искәндәр тәрәфиндән мұхтәлиф гижмәтли һәдијјәләр төгдим олунмасындан бәһс едир. Бүтүн бунлар һәр ики байрам заманы мөвчуд олурду. Бурадан белә бир фикир һасил етмәк олар ки, шаир "Новруз" вә "Мәһрикан" байрамларыны јүксәк гижмәтландирәрәк, онларын халгын һәјатында, мәишәтиндә мұһүм јер тутдуғуну көстәрмәјә чалышмышдыр.

Гурбан байрамынын да гәдим бир тарихә малик олмасы шүбһәсиздир. Әлбәтта сонралар бу байрама ислам дининин тәсвири олмушдур. Тәвәссүф ки, Низами бу байрам һагында әтрафлы һеч нә демәмишдир. Шаир "Өзүн бил, бу байрам, бу да ки, гурбан"², — демәклә кифәјәтләнишдир. Бу ифада илә о, гурбан байрамынын јалныз мөвчудлуғуну тәсдиг етмишдир.

Оручлуг байрамы да гәдим тарихә маликдир.

Оручлуг байрамы маһијәт етибарилә бүтпәрәстликдән јаранмышдыр. Лакин ислам дини нүмајәндәләри онун "аллаһ тәрәфиндән "бујрулдуғуну" ирәли сүрдү"³. Бунунла да рамазан ајында исламын асас ајинләриндән биринә чеврилән оручлуг байрамы кечирилмәјә башланмышдыр. Бурада гејд едәк ки, рамазан ајынын 27-чи күнү "Лејләт-әл-гәдр" (гәлә кечәси) диндарларә көрә Гуран аллаһнын тахтынын алтындан мөлаикәлар тәрәфиндән көтүрүлмүш вә јерә јахынлашдырылмышдыр. Сонра исә 22 ил мүддәтиндә Гуранын бүтүн мәзмуну һиссә-һиссә Мәһәммәдә верилмишдир⁴. Низаминин дә гәдр кечәсинә ишәрә етмәсә мараг доғурур. О Јазыр:

Сүфрәдә олан бүтүн о не'мәтлар

Гәдр кечәсиндәки хәјалларын нуру иди⁵.

Оручлуг вә гурбан байрамлары дини маһијәтли олдуғундан әһалинин етигадыны күчләндирмәјә, онларын дүнјакөрүшүндә дини

1 Једди көзәл, с. 170.

2 Чәмәнзәминли J. B. Азәрбајҷанда зәрдушти адәтләри. Әсәрләри,

III ч. — Бакы, "Елм", 1977, с. 85.

3 Искәндәрнамә, с. 216.

4 Гулијев һ. Мәишәтимиздә адәт вә ән'әнәләр. Бакы, "Азәрнәшр",

1976, с. 52.

5 Чәләл Акиф. Искәндәрнамә поемасында этнографик мә'луматлар.

"Елм вә һәјат" жур., 1980, №2.

1 Искәндәрнамә, с. 219.

2 Хосров вә Ширин, с. 254.

3 Шүкүров А. Ислам, адәт вә ән'әнә. Бакы, "Азәрнәшр", 1981, с. 20.

4 Шүкүров А. Ислам, адәт вә ән'әнә. Бакы, "Азәрнәшр", 1981, 21.

5 Сирләр хәзинәси, с. 78.

ајнлари мөһкамләндирмәја Јөнәлдилмиш мәрәсимләрдир. Бу хүсүсдә Бәјрам һагғында мә'лумат верән Низами кәстәрир:

Бәјрам ахшамы үчүн елә бир һилал (таза ај) чыхыр ки,
Гаранлығын өртүјүндә инчәлијиндән һеч кәс ону көрә билмәсин!¹

Оручлуг заманы ај көрүнәндә сәһәриси күн бәјрам кечириләрдир. Лакин ај Низаминин гејд етдији кими, о гәдәр инчә оларды ки, бә'зән һеч көрүнмәзди. Бунунла бағлы ел арасында гәдим тасәввүр дә јәйләмшды. Низами буна ишарә едәрәк јазырды:

Елә бил ики әждаһанын ағзына дүшмүш бир ај иди.

Ај тештин сәси илә булуддан хиләс олду.²

Бурада Низами гәдим тасәввүрүн маһијәтини шәрһ етмишдир. Тасәввүрә көрә тилсимләниш ајы хиләс етмәк үчүн мис мә'мулатларыны дөјәчләмәк лазымдыр.

Үмумијәтлә, бәјрамлар, адәт вә әнә'әналәр тарихән бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олмушдур. Низаминин "Хәмса"сында тәсвир едилән гәдим бәјрамлар халг арасында мүтәрәғги әнә'әналәрин узун мүддәт бәргәрәр олмасына, инкишаф етмәсинә тәкән вермиш, инсанларда шән әһвал-руһијјә јаратмыш, онларда һәјәтә инам, әмәјә мәнәббәт, никбинлик, севинч вә с. кими бөјүк һиссләр тәрбијә етмишдир.

ХАЛГ ОЈУНЛАРЫ

Халг ојунлары һәјәт һагигәтини мүхтәлиф формаларда әкс етдирир. Азәрбәјҗан халгынын кечдији тарихи инкишаф јолунн өрәннилмәсиндә ојунларын да өз пәјы вардыр. Гәдим тарихә малик олуб, заман кечдикчә бир сыра дөјишикликләрә уғрајан ојунлар халгмызын адәт вә әнә'әналәрини, мәшәтини, дини е'тигадларыны, әмәк сәһәсиндәки фәалијәтини, әһвали-руһијјәсини, психоложи вәзијјәтини өзүндә тәчәссүм етдирир. Бу ојунларда ејни заманда инсанларын дунјакөрүшү, бу вә ја дикәр мәсәләјә һәјәт һадисәләринә бәсләдији мүнәсибәт үмумиләшдирилмишдир.

Гәдим ојунлар һагғында занкин халг јарадычылығы ирсиндән, хүсүсилә дә классикләрин әсәрләриндән мә'лумат әлдә етмәк олар. Бу бахымдан даһи Азәрбәјҗан шаири вә мүтәфәккири Н. Кәнчәвинин "Хәмса"синдә јалныз Азәрбәјҗан әразисиндә дејил, еләчә дә, Шәргин бир сыра өлкәләриндә ичра олунан гәдим ојун нөвләри һагғында верилән мә'луматлар диггәтәлајиндир. Һәмин мә'луматлар аз олса да, олдуҗа дәјәрлидир. Она көрә ки, бүтөвлүкдә Низами дөврүндә халгын мәшәтиндә ојунларын нө

кими әһәмијјәтә малик олмасыны өрәнмиш олуруҗ. Бу мә'луматлар бир дә она көрә дәјәрлидир ки, үмумән "Хәмса"да адлары чәкилән ојун нөвләринин јаранма тарихләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә гисмән дә олса, имкан верир.

Ојун дедикдә, бүтөвлүкдә халг арасында ичра олунан тамаша, әјләнчә, идман вә рәгсләр нәзәрдә тутулур. Онлар һагғында Низами јарадычылығындан, мүәјјән гәдәр мә'лумат әлдә етмәк олар. Азәрбәјҗанда јүзләрлә халг ојуну олдуҗу мә'лумдур. Низаминин әсәрләриндә мүхтәлиф мәрәсимләрлә әләгәдәр кечирилән тамашалар һагғында мә'лумат верилир. Хүсүсилә шаирин Бәрбәдин ифа етдији мүхтәлиф маһны адларыны чәкмәси вә онларын әрҗача халг тамашалары кими дә танынмасы мараҗ доғурур. М. Аллаһвердијевин бу хүсүсдә сөвләдији фикир диггәтәлајиндир. О јазыр: "Белә нәғмәләрдән "һоҗеји-кавус", "Мәһрикан", "Арајиши-Хуршиди", "Шәбдиз", "Кини-Сәјавуш", "Кини-Ијрәч", "Бағи-Шириш" вә и. а. адичә нәғмә дејил, лирик, ибратәмитиз характерли тамашалардыр. Онларын һамысы да мусиги вә рәгслә мүшајәт олунурмуш"¹.

Ојунлар ичтимаи мүһитдә баш верән һадисәләрлә бәрәбәр, ејни заманда мәшәтдәки ғүсүрлары дә тәнгид едирди. Тарихи инкишаф просесинин мүәјјән пилләсиндә чәмијјәт дахилиндә чәрәјән едән, әтраф мүһитдә баш верән һәјәт һадисәләрини чанландырмагла күтләләр гаршысында верилән тамашалар даһа күчлү вә тә'сирли олурду. Ојунбазлар (мејдан алтјорлары) чилдә кирәрәк мүхтәлиф инсан сурәтләринин дахили аләмини ачмаға сә'ј кәстәрирдиләр. Бу кими ојун-тамаша нөвләринә Низаминин әсәрләриндә тез-тез раст кәлмәк олар. Шаир јазыр:

Бу китабымда јени бир шәбәдә гуруб
Таза гәлибдә јени бир мүчәссәмә јаратдым.²

Низами бурада фикрини образлы шәкилдә ифадә етсә дә, о, ики ојунун — шәбәдә вә мүчәссәмәнин адыны чәкмишдир. Әлбәттә, һагғында мүфәссәл јазмаса вә һәр ики ојун бәрәдә әтрафлы мә'лумат вермәсә дә, охучунун диггәтини бу ојунлара чәлб етдији үчүн шаирин вердији мә'луматлар әһәмијјәтлидир. Билдијимиз кими, шәбәдә истәһза, тәғлид етмә кими һаллары өзүндә әкс етдирән тамаша нөвүдүр, мүчәссәмә исә јалныз һәрәкәтләр вәситәсилә ичра олунан сөзсүз тамашадыр. Шәбәдә тамашасы заманы башгаларыннын һәрәкәтләрү кинајәли шәкилдә тәғлид едилир. Мүчәссәмәдә исә түфәјлиләр, залымлар лаға гојулур. Әсәрләриндә Низами дикәр ојун нөвләринин дә адыны чәкмишдир.

1 Једди ғозәл, с. 24.
2 Јенә орада, с. 86.

1 Аллаһвердијев М. Азәрбәјҗан халг театры тарихи. — Бақы.
"Маариф", 1978, с. 45.
2 Сирләр хәзинәси, с. 47.

Һәр ан өз мәсхәрәбазлыгындан
Ојунчу кечә бир кечә ојуну чыхарырды.
Кечә каһ Ајын ағ шәкерини күлә гатырды.
Каһ Зәһрәнин дафи дирһәм сәчырды¹.

Бурада биз мәсхәрә вә кечә ојунларынын адларына раст кәлирик. Адлары чәкилән бу тамашалар мәншәчә гәдимдир. Мәсхәрәбазлыг дедикдә ојунчу тәрәфиндән ајры-ајры сурәтларин нитгларинин вә даврааныш тәрзләринин тәглидедичилик шәклиндә ичрасыны нәзәрдә тутуруг. Бу ојун заманы мәсхәрәбаз "јери кәлдикдә рәггәс вә лал ојунчу, јери кәлдикдә акробат вә ја мәзһәкәчи тәлхәк кими чыхыш едир, һәјәтдә тәсәдүф етдији һадисә вә инсанлары һәддән чоһ шиширдилмиш шәкилдә тамашачы гаршысында нумәјиш етдирирди². Кечә ојунуна исә бир ојун дејил, бир нечә ојун-шәбәдә, мәсхәрә, көзбағлыча, кукла нумәјишләри вә с. даһил иди. Һәмин ојун заманы адлары чәкилән ојун нөвләри бирликдә ичра олунурду.

Үмумийәтлә, ојунларда (әсәсан тамашаларда) инсан мә'нәви-јәтнә вә ичтимаи әхләг нормаларына мүнәсибәт тәчәссүм олунурду. Бә'зи ојун нөвләри мүнһитин ејбәчәрликләрини тәчәссүм етдирмәклә онлара күлүр вә бу күлүшлә дә һәмин һаллара гаршы тамашачыларда нифрат, икраһ һисси јарадырды. Белә ојунлар бөјүк ичтимаи характер дашымышдыр.

Халг комедијаларына аид едилән һогга ојуну да маһијәт е'тибарилә феодаһ чәмијјатинин мөвчүд шәраитиндән доған ејбәчәрликләрә гаршы е'тиразын мәһсулудур. Һоггабазлар өзләринә мәхсүс ифа тәрзилә чыхыш едирдиләр. Ојунун әсәс хүсүсијјәти көзбағлыча характери дашыјан мүхтәлиф сәһркарлыг нүмунәләри вәситәсилә тамашачылары күлдүрмәкдән ибарәт иди. Низаминин "Новруз күләји һоггабаз олуб ојнајырды"³ — демәси һогга ојунунун да гәдимлијинә дәләләт едир. Һогга ојунунун ифачылары мүхтәлиф сәһркарлыгга барабар инсан типләрини дә тангид едирдиләр.

Мејдан тамашаларындан бири дә хүсүси мараг доғуран килимарасы ојунудур. Бу ојун килим архасындан ифачыларын ојунчаглар вәситәсилә кәстәрдиқләри тамаша нөвүдур. Кукла сәнәтинин гәдимлијини сүбүтә јетирән бу ојунда ики нәфәр килимин кәнарларындан тутур, килимин архасында исә ојунчу куклалары һарәкәтә кәтирир. "Бу пәрдәнин архасында ләбәт ојнадан вар. Јохса һәмин (пәрдәнин) үзәринә бу гәдәр ләбәти

ким дүзәрди"¹. — дејән Низами бунунла халг арасында рәғбәт газанмыш "килимарасы" ојунуна ишарә едир. Бурада бир мәсәләни дә гејд етмәк Јеринә дүшәрди. Низами "Пәрдә архасында шәбәдә ојнадан, бу пәрдәни сәнин башына әјләнчә үчүн бағламајыб"² — демәклә кәстәрмәк истәмишдир ки, һәр бир тамашанын мөгсәди күтләләри тәкчә әјләндирмак дејил, ејни заманда онлары тәрбијәләндирмәкдир, писә күләрәк Јахшыны гијмәтләндирмәјә сөвг етмәкдир, һәјәтдә бәк вәран бу вә ја дикәр һадисәдән онлары акаһ етмәкдир. Бу хүсүсијјәт ојунларын бөјүк әхләги-тәрбијәви әһәмијјәтини сөјләмәк үчүн әсәс вәрир.

Низаминин "Искәндәрнамә"синдә биз муглар һагга аз да олса, мә'лумат алырыг. Мүәллиф јазыр: "Мугларин палтары ода галансын. Атәшкәдәләрлә сәрт рәфтар олунсун"³. Әрәб-фарс лүғәтиндә "муг-маг" — Јолкәстәрән, өндә кедән, ејни заманда сәһркар, чадуәр, тилсимкар кими мә'наландырылыр. Муглар барадә Е. Асланов јазыр ки, "онлар халгымызын тамаша сәнәтинин тәкамүлүндә бөјүк рол ојнамыш. "Авеста"ны шәрһ етмәклә јанашы, һәм дә ел ичиндә ојун тәшкиләтчысы кими танынмыш, охумаг истә'дадына малик олмуш, көзбағлыча вә һогга ојуну нумәјиш етдирән сәһрбаз кими ад газанмышдыр. Ону әдәбијјәтдә бә'зан мағ вә азәрбән да адландырырлар"⁴.

Бир сыра тамашалар гыса һәчмли олсалар да, мә'на вә мәзмун е'тибарилә чоһ бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишлар. Онлар инсанлардакы естетик һиссләри гијмәтләндирмәји өјрәдир, онларда јүксәк кејфијјәтләр ашылајыр вә мөвчүд феодаһ гурулушунун һагсызлыгларына нифрат етмәји тәлгин едирдиләр.

Шарг әләминдә, о чүмләдән Азәрбајчан аразисиндә кениш јайылымыш гәдим ојун нөвләриндән бири чөвкән олмушдур. (Бу адын мүхтәлиф тәләффүз шәкилләри мөвчүддур: човған, чөвкән вә с.) Дикәр ојун нөвләриндән фәрғли олараг чөвкән ојунуну Низами атрафлы вә долғун тәсвир етмишдир. О, бир нечә әсәриндә чөвкән ојуну һагга мә'лумат вермишдир. Лакин бу ојун барадә мүфәссәл тәсвирә "Хосров вә Ширин"дә раст кәлмәк олар. Т. Мәммәдова чөвкән ојунундан бәһс едәрәк Низаминин һәмин ојун барәсиндә јазмасындан гыса мә'лумат вермәклә кифәјәтләндиришдир⁵ вә мағаланын мәзмунундан белә күман етмәк олар ки, Низаминин тәсвир етдији чөвкән ојуну да мәһз ушаг ојунларына виддир. Әлбәттә, бу ојунла ушаглыгдан мәшғүл олурлар, лакин

1 Сирләр хәзинәси, с. 107.

2 Јенә орада, с. 115.

3 Искәндәрнамә, с. 169.

4 Асланов Е. Ел-оба ојуну халг тамашасы, Бақы, "Ишыг", 1984, с. 147.

5 Мәммәдова Т. Ушаг ојунлары һаггында Азәрбајжан шифаһи халг әдәбијјәтына даир тодгигләр. IV китаб. — Бақы, "Елм", 1973, с. 164—165.

1 Сирләр хәзинәси, с. 58.
2 Асланов Е. Ел-оба ојуну халг тамашасы. Бақы, "Ишыг", 1984, с. 140.
3 Хосров вә Ширин, с. 99.

Низаминин тәсвириңдаки чөвкан хусуси чәлдлик тәләб едән чәтин атүстү ојун олуб, ушаг ојун нөвүнә вид дејилдир.

Бу ојунун тәсвирина диггәт јетирсәк, көрәрик ки, Низами онун хусуси чәлдлик вә мәһарәт тәләб етдијини көстәрмакла јанашы, һәмин ојунда гызларын да оғланларла бәрәбар иштиракыны сәләјир:

О јетмиш гыз диши аслан кими
Ширинин јанына башы һавалы кәлдиләр.
Мәрдликдә һәр бири бир Исфәндијар иди,
Ох атмагда Рустам кими бир атлы идиләр.
Чөвкан ојнамагда елә чәлд идиләр ки,
Фәләјин чәнбариндән топу (ја'ни ајы) чалыб апарырдылар.
Охданлары сәрваләре бағладылар,
Сәрә кими јәһарин үстүндә отурдулар...
Даһа бундан гафил иди ки, күчлү вә чиярлидирләр.
Мејданда ат чапмагда һүнәрләри вар¹

Бу тәсвир фикримизи сүбута јетирир. Көрүндүјү кими, чөвкан чәтин атүстү ојундур. Әсәрдән даһа бир мисал:

Хосров көрдү ки, о мунис гушлар
Чәмәндә гумрудур, шикарда тарлан.
Ширинә деди: "Кәл ат ојнадаг,
Бир аз бу мејданда чөвкан ојнајаг".
Хосровун чөвканына топ атдылар².

Бу тәсвирдән ајдын олур ки, ојунда истифада едилән дәјәнәјин ады да чөвкандыр. Чөвкан — үчү бир гәдәр әјри олан хусуси дәјәнәкдир ки, атлылар чәмән боју онун вәситәсилә топу алыб говурдулар. Она "чөвганбәзи" вә ја "куј о чөвган"да дејирләр. Н. Кәнчәви һәмин дәјәнәјин һансы ағач нөвүндән дүзәлдијини көстәрәрак, "Бәли, адәтдир чөвканы сөјүддән дүзәлдирләр"³ — јазырды.

Шаир јазыр ки, ојун олдуҗа марағлы кечирди.

Һәр топу ки о сөјүддән јел апарырды,
Күнәшин топуну јахәсинда сымдырды⁴.

Бурадан ајдын олур ки, чөвкан ојуну заманы топдан истифада едилмишдир.

Чөвган ојуну.

Бир тәрәфдән онун ај вә улдузлары иди
О бири тәрәфдән шаһ вә фарманында оланлар иди¹

Көрүндүјү кими, ојун заманы ојунчулар бир-биринә рағиб ики дәстәбә ајрылырлармыш. Ојунда мағсад исә топу рағиб гапысында кечирмәх: олмушдур.

Топу кәһ күнәш апарырды, кәһ да ај,
Кәһ Ширин киров верирди, кәһ да шаһ.

¹ Хосров вә Ширин, с. 118.

¹ Хосров вә Ширин, с. 117—118.

² Јенә орада, с. 118.

³ Хосров вә Ширин, с. 91.

⁴ Хосров вә Ширин, с. 118.

Кос-човкан ојунундан кам аландан сонра
Мејданын чеврәсиндә ат сәјртдиләр¹.

Низаминин "Искәндәрнамә" поемасына әсасланараг М. Дадашзаде һәмнин ојунун Јаранма тарихинин даһа гәдимләре кедиб чыхдығыны көстәрир². А. И. Робакидзе чөвкан ојунундан атрафлы бәһс едәрәк көстәрир ки, сәсаниләр ону түркләрдән өјрәнимишләр³. Р. Мустафајев инкилис буржуа сахталашдырчычысы Т. Х. С. Марчантын чөвкан ојунунун тарихини сахталашдырмасындан бәһс едәрәк јазыр ки, мұәллиф топ ојунунун е. ә. VI әсрдә Иранда ојнанылдығыны хәбәр верир. "Лакин чөвкан адланан атусту топ ојунунун һәлә Араз чајынын бу тәрәфиндә Јерләшән Азарбајчанда е. ә. VI әсрә кими мәшһур олдуғу барәдә сусур. Әслиндә бу ојунун ады тибет сөзү "пулу" — күрә, шар сөзүндән әмәлә кәлиб. Бу ојунун чүрбәчүр нөвләри Совет Иттифагынын мұхтәлиф халгларында — өзбәкләр, тачикләр вә башгаларында мөвчуддур"⁴.

Р. Мустафајев көстәрир ки, бу ојун 1863-чү илдә һиндистанда кенерал-мәјор Шерар тәрәфиндән кәтирилән ики команда тәрәфиндән ичра олунмуш, сонралар исә һатта Инкилтарәнин өзүндә дә ојнанылмышдыр.

Низаминин тәсвир етдији идман характерли дикәр ојун нөвү чөвландыр. О. Јазыр:

Шәбдизлә Күлкүнүн белиндә мејданын атрафыны
Кечә-күндүз кими чөвлан едирдиләр⁵.

Бу тәсвирдән ајдын олур ки, чөвлан ојуну заманы атла мејдан боју һәрәкәт етмәк тәләб олунурмуш. Низаминин "Сирләр хәзинәси"ндә "Чөвлан ет, атыны чап ки, мејдан сәнинди"⁶ — дејә јазмасы да бизим фикримизи тәсдиг едир.

Мұхтәлиф ојун нөвләри ичарисиндә өзүнәмәхсус јер тутан вә олдуғча чәтин олан, лакин бөјүк мәһарәт тәләб едән кәндирбаз ојуну бир сыра Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими. Азарбајчан әразисиндә дә кениш јайылмыш вә чохла тамашачы күтләсинин рағбәтини гәзанмышды. Адындан да бәлли олдуғу кими, һәмнин ојун кәндир үзәриндә мұхтәлиф ојунлар көстәрмәклә һәрәкәт етмәкдир. Бу һәрәкәти ичра едән ојунчунун адына да кәндирбаз

(кәндирдә ојнајан) дејирләр. Ики тәрәфдән икиһачалы ағача бәркидилмиш кәндирин үзәриндә кәндирбаз мұхтәлиф тәһлүкә доғура билән һәрәкәтләр едир. Кәндирбазын кәндир үзәриндәки һәрәкәтләрини Јердә башга бир ојунчу да таглид едәрәк ојунун даһа марағлы вә мәзәли кечмәсини тәмин едир. Азарбајчанда кәндирбазлығын тарихи дә дикәр ојун нөвләри кими гәдимдир. Буну Низаминин ашағыдакы ифадәси дә тәсдиг едир: "Һиндилләр кими кәндирбазлығы пешә етди"¹. Бу ојун XII әсрдән әввәлләр дә Азарбајчан әразисиндә ичра олунурмуш.

Бир чох халгларда олдуғу кими, Азарбајчанда да күләш ојунунун тарихи узаг кечмишләре кедиб чыхыр. Бу ојун мәрдлик, мөһкәмлик, фәнд ишләтмәк, чевиклик тәләб етдији үчүн кениш јайылмышдыр. Гәдим дөврләрдә мұһарибәләрдә чох заман пәһләванларын үз-үзә кәләркән биринин дикәрини мәғлүб етмәси һәрбин тәлејини һәлл етмишдир.

Мұәсир дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш вә бу күн дә идманчылар арасында бөјүк һавасла ичра олунан күләш идман ојунунун Низами тәрәфиндән ашағыдакы бәнзәтмә вәситәсилә тәсвир едилмәсинә диггәт јетирәк:

Турунч Јарпағындан да көј олан көј
О заман әлиндә нарынч (мејдана) кәлди.
Фәләк орада бәјраг галдыраркан,
Көјлүк онунла күләшмәк истәди².

Әлбәттә, бурада мұәллиф тамәмлә башга бир фикри изаһ етмәк үчүн күнәшдән бир бәнзәтмә кими истифада етмишдир.

Низаминин әсарләриндә ады чәкилән ојун нөвләриндән бири дә кәббадәдир. Бу һагда М. Дадашзаде кәббадә ојуну барәдә јазаркан мәлүмат вермишдир³. "Хәмсә"дә кәлинчик вә үзүк-үзүк ојунларынын да адлары чәкилилр. Мұәллиф бу ојун нөвләри барәдә әләвә мәлүмат вермир. О, јазыр:

Бу доғуз мыхлы чадырын алтында нә варса,
Бу зәрних (рәнкли) кәлинчик ојунудур⁴.

Фәләк сәһәрәчән үзүк-үзүк ојнајырды⁵.

Адларыны чәкдијимиз бу ојун нөвләри инди дә ичра олунур
Әјләнчә саатларында ичра олунан кәлинчик ушаг ојуну олуб, кичик

1 Јена орада, с. 118.

2 Дадашзаде М. Көстәрилән әсәри, с. 145.

3 Робакидзе А. И. Чеханбурти. В кн.: Вопросы этнографии Кавказа.

Тбилиси, 1952, с. 231.

4 Мустафаев Р. Фальсификаторы и неведжы из Британского союзника. Лиг. газета, 3 сентября 1949 г.

5 Хосров ва Ширин, с. 118.

6 Сирлар хәзинәси, с. 40.

1 Искәндәрнамә, с. 572.

2 Сирлар хәзинәси, с. 66-67.

3 Дадашзаде М. Кәббадә ојуну һағында. Азарбајчаным этнографик мөмүзәси IV ч. Баки, "Елм", 1981.1.

4 Сирлар хәзинәси, с. 88.

5 Хосров ва Ширин, с. 128.

яшлы гызларын калинчик (кукла) ојунчағындан истифада етмәсинә ишәрәдир. Үзүк-үзүк ојуну һаггында да Низами әтрафы һеч нә демир. Лакин үзүк-үзүк ојунунун нә олдуғуну билдикдә, шаирин вермиш олдуғу бу бәзнәтмәнин нәтичәсиндә биз мұәјјән едирик ки, ојун заманы үзүјүн тапылмасы асан иш дејил. Һәмин ојунун маһијјәти беләдир: ики рәгиб тәрәфә ајрылан ојунчулар үзүјүн кимин әлиндә олдуғуну тапмаға чалышмалыдырлар. Үзүјүн тапылмасы исә вахт апаран олдуғундан Низаминин "сәһәрәчән" сөзүнү ишлатмасы мәнз һәмин мәсәләјә тохунарағ ојунун узун чәкмәсинә ишәрәдир.

Низами "Лејли вә Мәчнун" поемасында дикәр бир ојун нөвүнүн дә адыны чәкмәклә кифәјәтләнмишдир. Шаир бу ојун һаггында гысча оларағ белә мә'лумат вермишдир:

Дағ вурмағ тилсими олан фәләк
Бизимлә дә һаман чырағ ојунуну ојнајыр¹.

Көрүнүр, бу ојун нөвү кечәлар ичра олунурмуш, өзү дә чырағдан истифада едилirmiш. Марағлы бурасыдыр ки, һәмин ојуну "хәјалојуну" да адландырырлар. Бу ојун барәдә мұфәссал мә'луматы Е. Аслановун "Ел-оба ојуну халғ тамашасы" китабындан әлдә етмәк олар. Мүәллифин ашағыдакы фикри марағ доғуру. О, јазыр: "Низами Кәнчавинин "Хәмса"синда гејд едилән бу ојун өз ибтидасыны Асијанын Шәрг вә чәнуб-шәрг өлкәлариндән алмыш, XI-XII јузилликләрдә исә Азәрбајҗанда јайылмыш вә заман кечдикчә бурада мұстәгил милли тамаша нөвүнә чеврилмишдир. Бир гајда оларағ, тамаша гапалы биналар — чајхана, карвансара һүчрәләри вә ајры-ајры өвләрдә, ахшам вахты 5-6 нәфәрдән ибарат олан дәстә тәрәфиндән кәстәрилирди"².

Мүәллифин мә'луматларындан белә мә'лум олур ки, пәрдә әрхасындан инсан фигурларынын кәлкәләрини чырағын ишығы нәтичәсиндә јарадырмышлар. Низаминин зәнкин јарадычылығында тәсвир олунан мұхтәлиф сәпкили ојунлардан бири дә кәзбағлычадыр. "Ғабағына бир мөһрәнин јеринә әлиндән онуну чыхарыр"³. — дејән шаир кәзбағлычадан хәбәр верир ки, бу да бизим мүәсир сирк сәнәтиндә тез-тез раст кәлдијимиз усталарын маһарәтини хатырладыр.

"Хәмса"јә дахил олан әсәрләрдә Низами столүстү идман ојунлары һагда да мә'лумат вермишдир. Башга сөзлә, әјланчәләрдән шаһмат вә нәрд барәдә сөһбәт ачыр. Ғәдим тариха малик олан шаһмат ән кениш јайлан, һәтта мүәсир дөврүмүздә дә

бөјүк марағ доғуран ојун нөвләриндәдир. Күман ки, Низами өзү бу ојунларын јахшы билчиси олмушдур. О, әсәрләриндә шаһматдакы фигурларын адларыны чәкмәклә бәрәбәр, һәтта јери кәлдикчә (тәшбех кими) ојунун кедишиндә ләзыми һәрәкәт барәдә дә јазмышдыр. Мәсәлән, "Буранда руху јох, "шахруху" вур"¹. Мүәллифин шаһмата даир фикирләри һагда Ш. Гулијевин "Классикләримиз вә шаһмат" адлы мәғаләсиндән дә мә'лумат әлдә етмәк олар². Низами нәрддән дә бәзнәтмә кими әсәрин мұхтәлиф јерләриндә истифада етмишдир.

Низами Сасанилар дөврүндә мусигчиләрин, мейдан актјорларынын, шаирләрин, рәғсәсәләрин, ханәндәләрин һимәјә олунмасы, онларын сајынын 6 миңә чатмасы вә белә сәнәткарларын сәнәтләринә јүксәк гијмәт верилмәси һагда дә јазмышдыр. О, дәнә-дәнә Бәрбәд, Нәкисә, Сәркәш, Варани, Пәһләбүд вә башга истә'дәдларын сәнәткарлығ маһарәтиндән бәһс етмишдир. Ејни заманда шаирин өзүнүн дә иңчәсанәтә олан рағбатини әсәрләриндән дујмағ олур.

Низами әсәрләриндә тәкчә ојун нөвләри һаггында дејил, еләчә дә ојунларда истифада едилән бир сыра ашјаларын да, мәсәлән, мөһрә, кәндир, килим, човқан, һоғга, үзүк, ләбат, кәббада, чырағ вә с. адларыны чәкмишдир. Мүәллиф ојунбазларын мұхтәлиф маска вә кәјим нөвләриндән истифада етдикләрини дә гејд етмишдир. Беләликлә, биз Низаминин әсәрләриндә тәсвир олунан мұхтәлиф сәчијјәли ојунлар һаггында мұәјјән гәдәр мә'лумат вердик. Инди артығ бә'зи гәдим ојун нөвләри ичра олунмаса да онларын бир сыра ән'әнәви үнсүрләри мүәсир театр, сирк сәнәтләриндә вә халғ мәрәсимләриндә өз әксини тапмағдадыр. Бә'зи ојун нөвләри исә, заман кечсә дә, әсрләрин сәрһәддини ашарағ бу күн дә халғ арасында кәк салмыш вә горунуб сахланылмышдыр.

Халғ тәбабәти вә метролокија

Халғ биликләринин мұхтәлиф саһаларинин өјрәнилмәси этнографик чәһәтдән мүнүм рол ојнајыр. Бурада халғ тәбабәти вә метролокијада даир фикирләр әсас јер тутур. Халғ тәбабәти вә тибби кәрушләрә даир мәсәләләрин өјрәнилмәсиндә Низаминин әсәрләринин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Үмумијјәтлә, халғ тәбабәтинин өјрәнилмәсинин мүәсир тибб елми үчүн дә әһәмијјәти өвәзсиздир. Бу хусусда"... мүәсир елми тәбабәт миниллик тәчрүбәдән орада топланмыш дәјәрли вә самәрәли нә варса, кәтүрүр, инсан сағламлығына зәрәр кәтирә билан нә варса, исә канара атыр"³.

1 Лејли вә Мәчнун, с. 188.

2 Асланов Е. Ел-оба ојуну халғ тамашасы. Баки, "Ишығ", 1984, с. 233.

3 Сирләр хәзинәси, с. 53.

1 Искәндәрнамә, с. 193.

2 Гулијев Ш. Классикләримиз вә шаһмат, "Улдуз" журн., 1976, №3

3 Петровский Б. В. Здоровье человека и прогресс медицины. Лит. газета, 1974, 1 мая.

Мүасир тибб елминин кениш инкишаф етдији бир дөврдә даһи Низаминин ба'зи мұлаһизәләри ғанаәтбәхш олмаса да, буна бахмајарағ, онун зәнкин јарадычылығында халғ табабатина даир гижәтли фикирлар вә дәјәрли мәсләһатлар өз әһәмијјәтини һала дә итирмәмишдир. һәгигәтән дә "мүасир тибб елми инди дә чоғ шеји халғ табабатиндән әхз едир"¹.

Әсәрләриндә өз дөврүнүн елми көрүшләрини долғун шәкилдә әкс етдиран Низами тибб елмина даир марағлы мұлаһизәләр јүрүтмүш вә халғ табабәти һағгында хејли фикир сөйләмишдир. Өз дөврү үчүн мұтарағги олан бу фикирлар һәм дә тибб тарихинин өјрәнилмәсинә кениш имкан јарадыр. "Хәмсә"дән алынған мә'луматлар бизә мұәјјән гәдәр Низами дөврүндә мөвчуд олан тибби бахышларын өјрәнилмәсинә вә ејни заманда индијәдәк тибб елминдә истифаде олунан дәрман биткиләринин ролу һағгында даһа кениш тәсәввүрә мәлик олмаға кәмәк едир.

Табабәти елмлар елми адландыран Низаминин әсәрләриндә инсанын бәдән гурулушу, организмн дахили үзвләри, бир сыра хәстәликләр вә онларын мұаличәси заманы истифаде олунан дәрманлар, пәһриз сахламағын хејри, дүзкүн гидаланма, ичкинин зәрәри вә с. һағгында мә'лумат вәрдыр.

Низаминин әсәрләриндә биз инсан организмндә әмәлә кәлән хәстәликләр, онларын мұхтәлиф нөвләри һағгында мә'луматларә раст кәлә биләрик. Шаир бунунла кифәјәтләнмәјиб баш вәрән хәстәликләр заманы мұхтәлиф битки нөвләриндән алынған дәрман мәддәләриндән истифаде олунмасындан да бәһс етмишдир. Низами "Хосров вә Ширин"дә бәдән үзвләринин једди һиссәдән ибарәт олдуғуну кәстәрир: баш, дөш, гарын, ики әл вә ики ајағ. Организмнн дахили үзвләрини исә образлы шәкилдә белә тәсвир едир:

Бу жарымисти Нәфәсабад (дијариндә)
Күнорта шаһы башда отурмушдур.
Гырмызы атлы әдәблә онун габағында
Лә'л гәбалы зәфәр әскәри бир јанда,
Ачығлы бир чаван онун шикәр кашфийјатчысы
Оннан ашағы гәмкин бир гара (гул дурмушду)
Камәндатан пусғуја дурмаға һазырлашмыш,
Бир мисбәдәнли (пәһләван) өзүнә күмүшдән зиреһ тахмышды²

Тәсвирин изаһы беләдир ки, нәфәсабад-ағчијәр, күнорта

1 Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. — М.: Наука, 1981, с. 218.

2 Сирләр хәзинәси, с. 62.

шаһы-гәлб, гырмызы атлы-үрәк, зәфәр әскәри-гарачијәр, гара гул-дәлаг, камәндатан-мә'дә, онун камәнди-бағырсағ, мисбәдән пәһләван-бөјрәк, ачығлы бир чаван-әд кисәси. Гәдим табибләрә көрә әд кисәсинин ики ағзы вәр: бири ағчијәрә ачылыб ганы тәмизләјир, икинчиси исә мә'дә илә бирләшиб гара сәфраны мә'дәјә дахил едир¹. Көрүндүјү кими, шаир дахили үзвләрин тәсвиринә јанашы, һәм дә о дөврдә мөвчуд олан гәдим тәсәввүрә дә тохунмушдур. Умумийјәтлә, Низаминин әсәрләриндә табабәтә даир гәдим тәсәввүрләрә мұәјјән јер верилмишдир ки, бу дә бизә гәдим дөврләрдә инсанларын табабәтә мұнасибәтләрини ашкар етмәјә әсас верир.

Низами хәстәлија дүчәр оланларын раһатлығына тә'мин етмәјин вачиб олдуғуну кәстәрмәклә јанашы, хәстәлијин мұаличәсини билмәк үчүн онун аламәтләринин өјрәнилмәси вә баш вәрмәсинин сабабләрини ахтармағы әсас шәрт кими ирәли сүрүр. О. јазыр:

Хәстәлија дәрман ахтардылар,
Һәр чүр шәрбатдән гарышдырдылар,
Сидик вә нәбздән сирри ахтардылар².

Бурадан ајдын олур ки, шаир хәстәнин сидик вә нәбзинин јохланылмасыны әсас шәртләрдән бири һесаб едир. Бу шәрт мүасир табабатдә дә хәстәлијин мұәјјән едилмәсиндә мүлүм рол ојнајыр. Чүнки бир сыра хәстәликләр заманы хәстәлијин аламәтләри өзүнү илк нөвбәдә нәбзин вурмасында вә сидијин рәнжиндә бұрузә верир. Бунунла јанашы, шаир гыздырманын олмасыны да хәстәлијин аламәти кими вәрмишдир. Гыздырмалы хәстәнин һалы белә тәсвир едилир:

О фәрағ көнлүнә јол тапды,
Онун үрәк ағырыны бирә он артырды.
Иш о јерә чатды ки, бир карәлик
Ајағдан дүшүб нахош олду.
Гыздырма вүчүдуну сарсытды,
Учуглар додағыны дишлади.
Азадә сәрви балыш тәләб етди.
Гирговулу сәрвдән дүшдү³.

Көрүндүјү кими, хәстәлијин аламәтләрини садалајаркән шаир үрәјин ағырынын артмасындан бәһс едир. Әлбәттә, Низами өз әсәрләриндә биләвәсита хәстәликләрин адларыны чәкмир. Лакин

1 (Мәтнин изаһы Р. Әлијевиндир.) Кәнкави Н. Сирләр хәзинәси. Бақы, "Елм", 1981, с. 205.

2 Искәндәрнамә, с. 591.

3 Лејли вә Мәчнун, с. 234.

аламәтләрини тәсвир етмәси тәхмини дә олса, һансы хәстәлијин һаггында сәһбәт кетдији бәрәдә биздә мұәјјән тәсәввур јарадыр.

Гыздырма һаггында Низами Ибн Сәләмын сәһһәтинин нечә мұвазинәтдән дүшмәсилә әләгәдәр јазыр ки, шиддәтлә иситмәнин бәдәнә тә'сириндән хәстәнин һәрарәти артыр, үмуми зәифлик һаллары мұшаһидә олунур. Диггәтләјиг чәһәт будур ки, Низами белә хәстәләрин пәһриз сахламасынын әһәмијјәтини хүсуси олараг гәјд едир:

Зәрәри олан шәјләрдән пәһриз етмәди,
Бу исә онун өз гәрәри илә олмады.
Пәһриз тәкчә бир хәстәлијин дөғ'и үчүн дејил,
Сағламлыгда да хәстәликдә дә фәјдалыдыр.
Сағлам оларкән ондан гүвәәт аларлар,
Хәстәликдән онунла ничат тапарлар¹.

"Хәмсә"дә араһәкимлијинә даир мә'луматә да раст кәлмәк мүмкүндүр. Низами јазыр:

Сағалма үмидини ондан кәсди,
Чүнки о иситмә тели дүјүнлә долу иди².

Мүаллиф бунунла билдирмәк истәмишдир ки, "кечмишдә гыздырма јатағынын (малјаријанын) түркчәрә мұаличә вәситәләриндән бири бу иди ки, хәстәнин бојнуна бир сап бағлајараг һәр дәфә титрадиб гыздырма нәвбәсиндә ара һәкими она бир дүјүн вуруб дејәрди: бурада бағлан!"³. Әлбәттә шаир бундан сағалманын үмидсизлијини көстәрмәкдән өтрү бир бәнзәтмә кими истифада етмишдир.

Низаминин көрүшләрини тәдгиг едәркән онун халг табәәтинә даир фикирләринин чоқчәһәтлилији ајдын олур. Бу бир даһа ону сүбүтә јетирир ки, шаир башга елмләрлә бәрәбәр дөврүнүн тибб елминә дә дәриндән јијәләнмишдир. О, өз әсәрләриндә гәдим тибби көрүшләри дә ифада етмишдир. Мәсәлән, "гулаға чивә төкүлдүкдә о кар олар", "илан чалмыш адамын дәрманы тирәкдир", "сәрсәмләр ишыг көрәндә өзләриндән кедирләр вә буна көрә дә онлары гаранлыг јердә сахламаг мәсләһәт көрүлүр", "сары, гырмызы вә мави рәнкләр көзүн ишығыны артырыр", "иланын башындакы сүмүкдән зәһәри мәһв етмәк үчүн истифада едирләр", "сағраны сиркә илә мұаличә едәрләр", "әгрәб зәһәрини зәрәрсизләшдир-

мәкдән өтрү сүсәнбар чичәјинин ширәси тәләб олунур", "јанғыны сөндүрмәк үчүн табәширдән истифада едилер" вә с.

Низами Кәнчәви өз әсәрләриндә мұхтәлиф хәстәликләрдән бәһс етмишдир. "Низами вә дөврүнүн табәбәт елми" адлы мәғаләдә "Искәндәрнамә" поемасында тәсвир олунан Мәрвли гадынын елмәсинин сәбәбини бүрсәлјоз хәстәлији илә әләгәләндирирләр⁴. "Једди көзәл"дә исә әли дә, ајагы да пәјвәнддән ачылмајан ушагдан данышылыр, ки, бу да онун ифлич хәстәлијинә дүчәр олмасына ишәрәдир⁵. Низами ифлич хәстәлијинә дүчәр олунанларын дамарына зейтүн јағы сүртүлдүјүндән бәһс етмишдир⁶. "Искәндәрнамәдә" шаир

"Әкәр чүјүр сағрысындан кабаб жемирәмсә,
Гарын ағрысындан әзәб дә чәкмирәм"⁴.

— дејәркән гуру хәрәкларин организмә мәнфи тә'сиринә ишәрә етмишдир.

Низаминин әсәрләринин әһәмијјәти ондадыр ки, инди дә тибб әләминдә истифада олунан дәрманлар һаггында нечә әср бундан әввәл мә'лумат вермиш, онларын нә мәғсәдлә истифада олунмасындан бәһс етмишдир. Мәсәлән, шаир јазыр:

Мән елә шикәст олдым, елә азилдим ки,
Бүтүн аваданлығымы күләк совурду.
Бу шикәстликдән хилас едән дә сәнсэн,
Әкәр гырырсанса, мәнә мумија верән дә сәнсэн⁵.

Инсан бәдәниндә сыныг, јара вә азилмәләр олдуғу һалда мумијадан истифада едилмәсинә шә'рдә ишәрә едилер.

Низаминин тибби көрүшләриндәки чоқсәһәһәлијә, мұхтәлифлијә шаирин овдурулма һаггында вердији мә'луматы да дахилдир. О, јазыр:

Динчәлдә истидән, һәм дә тәләшдан
Гала горхусундан, јол әзәбындан.
Бу гәдәр сыхынты, зәрбә көрмүш тән,
Анчаг овдурулмагла асајиш талды.
Бәдән динчәләркән шаһ јухуја далды⁶.

1 Әфәндијев М. и Алиев Р. Низами и современная ему медицина. Изв. АН Аз. ССР, 1954, 2, с. 52.

2 Једди көзәл, с. 159.

3 Хосров вә Ширин, с. 352.

4 Искәндәрнамә, с. 622.

5 Искәндәрнамә, с. 26.

6 Искәндәрнамә, с. 244.

1 Лејли вә Мәчнун, с. 216.

2 Јенә орада, с. 149.

3 (Мәтнин изаһы М. Әлизадәнинди.) Н. Кәнчәви. Лејли вә Мәчнун, Бәкы, "Елм", 1981, с. 275.

Шаирин тәсвириндән дә ајдын олдуғу кими, ба'зан јол јорғунлуғундан, һаванын дәјишилмәсиндән вә с. сәбәбләрден асылы оларағ бәдәндә әмәлә кәлән сүстлүк вә јорғунлуғ кими һаллары арадан галдырмагдан өтрү илк нөвбәдә массаж едилир ки, организмдә раһатлығ вә динчәлмә әмәлә кәлсин.

Низами дәридәки јараны сағалтмағ үчүн она нушдары гојулдуғуну да гејд етмишдир¹. Бунунла јанашы, шаирин вәба һағгында бәһс етмәси дә марағ доғурур. Шаирин бу барәдә тәсвиринә мүрачиәт едәк:

Су илә булудун рүгүбәтиндән вәба төрәјир,
Чүнки нәфәс борусу даралыр.
Кәрәк бир од галајасан,
Одда сәндалы, уду вә күлү јандырасан².

Вәба һағгында мә'лумата Низаминин малхүлјасы хәстәлијинин адыны чәкмәсини дә әлава етмәк олар³. Әлбәттә, бу хәстәлик барәдә верилән мә'лумат гәнаәтбәхш һесаб олуна билмәсә дә, һәр һалда бир хәстәлик кими онун мөвчудлуғу һағгында ишарә дә кифәјәтдир. Күман ки, Низами малхүлјасы хәстәлији дедикдә, малјаријаны нәзәрдә тутмушдур.

Инсан бәдәниндә ган һәддән артығ шиддәтләнеркән ону нормаллашдырмағ мәғсәдилә нә етмәк ләзым олдуғу барәдә Низами белә јазыр:

Сән ганын гүввәсини бир азча азалтмағ үчүн,
Дәмир тәк олсән да, дәмирлә јараланмалысан⁴.

Халғ табәбатинин әсасыны башлыча оларағ мүәличә мәғсәдилә тәбтир олунан мүхтәлиф битки нөвләри тәшкил едир. Онлардан инсан организмнин мүғавимәтинин зәифләмәсилә әлағәдәр оларағ баш верән дәјишликләр заманы истифадә едилрләр. Белә битки нөвләри вә онларын һансы хәстәликдә даһа мүнасиб олмасы барәдә "Хәмсә"дә хејли мә'лумат вардыр. Һиндистанда битән сәндал ағачындан баш ағрысы заманы истифадә едилирди. Көзү мүәличә етмәк мәғсәдилә исә тәзә үзүмдән һазырланмыш тоз һалында олан туттијадан истифадә етмәк мәғсәдәујун сајылырды. Буна ишарә едән Низами јазырды:

Јолдан туттија рәнкли бир тоз галхды,
Дашдан чыхан булаг кими көзү онунла ишығланды⁵.

1 Јенә орада, с. 326.

2 Јенә орада, с. 436.

3 Јенә орада, с. 579.

4 Сирләр хәзинәси, с. 165.

5 Хосров вә Ширин, с. 233.

Бурада үмумијјәтлә, көзләри хәстә адама гуллуғ кәстәрилиәсиндән, ағачдан алынән јарпагдан нечә мәлһәм һазырланмасындан бәһс едән шаир кәстәрир ки, белә бир хәстәни илк нөвбәдә јатағ режимида сахламағ, јемәјинә диггәт јетирмәк, һәрәрәти варса, ону салмағ ләзымдыр. Сонра исә көзләринә мәлһәм гојулмалыдыр. Буну Низами белә тәсвир едир:

Хәстәләри өлүмдән гуртаран дәрман јығды,
Евә кәлиб јарпағы кәтирди, гыз ону көтүрүб
О гәдәр дөјдү ки, пучалы галды.
Елә сүзүб тәмизләди ки, тортасы галмады,
Сонра ону хәстәни көзләринә төкдү.
Дәрманы вә онун көзләрини бир-биринә бағлады,
Хәстә ағрыдан бир мүддәт отурду.
О беш күн башы сарығлы галды.
Јарпағ јағы көзүнүн үстүндә галды.
Бешинчи күн ону сарыгдан хиләс етдиләр.
Дәрманы көзләриндән көтүрдүләр
Әлдан кетмиш көзләри сағалыб
Ејнијлә әввәлки кими олду¹.

Низами "Хејир вә Шарин" нағылында көзләрин биткидән алынән мәлһәмлә сағалдылмасындан бәһс едир. Чох тәссуф ки, о, бу биткинин адыны чәкмир. Онун әсарларында тез-тез үзәрлик һағгында мә'лумата раст кәлмәк олур. О јазыр:

Үзәрлик она көрә јандырылыр ки,
Белә одла јандырылыр².

Бурада дәрман маддәси кими истифадә олунан үзәрлик биткисинин башга мәғсәдлә дә ишләдилмәси мәсәләсинә тохунмушдур. Бу хусусда Г. Бабазаданин ирәли сүрдүјү ашағыдаки фикирлә Низаминин бу тәсвири арасындаки үјгүнлуғ нәзәрә чарпыр. О јазыр:"... үзәрлик оту һәм дә дезинфексија етмәк кејфијјәтина (зәһәрли олдуғу үчүн) маликдир ки, ону јандырыб түстүсүнү һавәјә вермәклә һавәдә олан вә адамларә хәсарат кәтирән зијанверичиләри маһв етмәк, бунунла да һавәни тәмизләмәк мүмкүндүр"³. Мүәсир табәбатдә исә үзәрлијин тохумларындан бир сыра синир хәстәликләринин мүәличәсиндә

1 Једди көзәл, с. 228.

2 Искәндәрнамә, с. 504.

3 Бабазадә Г. Азәрбајҗан фолклорунда халғ табәбатинә мүнасибәт. "Азәрбајҗан шифаһи халғ әдбијјатына дәир гәдигләр". IV китаб. — Бақы, "Елм", 1981, с. 142.

истифада едирләр¹.

Халг табәбатинин әсас хусусијјәтләриндән бири инсанн дүзкүн гидаланмасыдыр. Бу хусусијјәтә Низаминин "Хәмса"синдә даһа чох раст кәлинир. О кәстәрир ки, јағлы хәрәк сәфрәја сәбәб олур, ширини сәфраны арттырыр, ички инсан организмнә мәнфи тәсир кәстәрир. Шаир нормал гидаланманы төвсијјә едәрәк јазыр:

(Әлина дүшәни) бирдәфәлик јемәја адәт еләмә.
Аз јемәклә инчәлији (е'тидалы) сахла².

вә Јахуд,

Һәр јемәјин хош һәзм олунмасына фикир вер.
Онун дадына дејил, фәјдәсына фикир вер.
Әжәр сиркә илә аран сәзсә, сүд ичән олмә,
Чүнки сүдлә сиркә јахшы һәзм олунмаз³.

Низаминин дүзкүн гидаланма һаггындакы Јухарыдакы фикри онун мүнүм мәсләһәтләринә дахилдир. Шаирин вердији даһа бир мәсләһәт дә диггәти чәлб едир. О јазыр:

Бир адамн ки, Јарасы шишиб ирин төкүлүр,
Харәб ган төкүлмәсә о нечә динчәләр?⁴

Һагигәтән дә дәридә иринли јара олан хәстәнин динчәлмәси үчүн һәмин иринин төкүлмәси лазымдыр.

Низаминин халг табәбатина даир кәрүшләри олдуғча зәнкинди. Шаир зәфәрәнн хош әһвал-руһијјә әмәлә кәтирмәсиндән бәһс етмишдир. О, һәтта доғум заманы гадынлара верилән чәнки-Мәрјәм адлы тибби от һаггында дә јызмышдыр.

Низами нар вә фындағын кејфијјәтләрини хусуси гејд едир. Хәстәлик заманы хәстәја нар верилмәсини мәсләһәт билир, фындағын сојудучу хәссәја малик олмәсындән бәһс едир. Бунуңла јанашы хәстәләрә верилән мүзәввәр адлы јемәк мөвүнүн олдуғу кәстәрилир⁵.

Низами әсәрләриндә бир сыра дәрманларын јалныз адларыны чәкмәклә кифәјәтләнир, ләкин нә мәгсәдлә истифада олундуғуну кәстәрмир. Мүәличә мәгсәдилә тәтбиг олунан һәмин дәрманлар

ичәрисиндә јерадамы, даваәлмүшк, дәмүл-ихвәјн (вә ја хуни-Сәја-вуш), мүфәрриһ, тәлг, уд, мәрзәнкуш, тәрәнчабин вә с. адлары чәкилир. Низами хәстәлијин дүзкүн мүәличә олунмасында табибләрин мүнүм ролу олдуғуну кәстәрир вә төвсијјә едир ки, дәрманнны тапмағ истәјән хәстә дәрдини табибдән кизләтмәмә-лидир. Низами һәм дә гејд едир ки, башгаларына чәрә гылыб дава-дәрман дүзәлдәнләрин һеч вахт дәрмана еһтијачы олмаз, чүнки кәрдүју хејирхәһ иш онун өзүнә саламатлығ кәтирәр.

"Хәмса"дә халг метролокија системи һаггында дә мә'луматлар мөвчуддур. Халг биликләринин өјрәнилмәсиндә метролокија систе-теминин өз јери вардыр. Шаирин "Хәмса"синдә өлчү ваһидләри һаггында хејли мә'лумат верилир ки, бунларын да ичәрисиндә халғын мәсафә вә чәки өлчүләри барәдә биликләри өз әксини тапмышдыр. Низаминин әсәрләриндә тез-тез адлары чәкилән өлчү ваһидләри бунлардыр: чанағ, аршын, аддым, батман, мисғал, халвар, ағач, мил, мәнзил, арпа, мән вә с. Бунлар һәм мәсафә, һәм дә чәки өлчүләридир. Һәмин өлчү ваһидләрдән истифада олунмасы XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әвәлләриндә ејни әһамијјәт кәсб едирди¹. Бу бир даһа адлары чәкилән өлчү ваһидләринин халғын күндәлик һајатында нә кими әһамијјәтә малик олмәсыны кәстәрир.

ЕЛМ

Низами Кәнчәви XII әсрдә Азәрбајҗан халғынын тарихиндә мәдәни јүксәлиш дөврү сәјылән интибаһ дөврүндә јашајыб јарәтмишдыр. Бу дөвр халғын тарихинин јүксәк инкишаф мәрһәләсини тәшкил едир. Милли мәдәнијјәтин чичәкләнмәси, дирчәлиши илә сәчијјәләнән интибаһ дөврү мутәрәғги дүнјәкөрүшә малик олан даһиләр јетиширмишдир. Бу дөврдә шаир вә мутәфәккирләр дәстәси јаранмыш, елм вә мәдәнијјәт бөјүк вус'әт тапмыш, елми биликләр саһәсиндә бир чох наилијјәтләр газанылмышдыр. Өлкәнин үмуми инкишафында да дирчәлиш баш вермишди. Бу объектив шәрәит Низаминин даһи шаир 196 мутәфәккир кими јетишмәсиндә әсас рол ојнамышдыр.

Дөврүнүн елми биликләрини әсәрләриндә әкс етдирән Низаминин дедикләриндән мә'лум олур ки, онун дөврүндә әсас он ики елм саһәси мөвчуд олмушдур². Онун әсәрләриндән алдығымыз мә'луматдан белә гәнаәтә кәлмәк мүмкүндүр ки, шаир дөврүнүн әсас елмләри һаггында кениш тәсәввүрә маликдир. "Хәмса"дәки беш поемада тарих, әдәбијјәт, һәндәсә, астрономија, физика, табәбәт, фәлсәфә вә с. һаггында олан зәнкин мә'луматлар шаир 196 мутәфәккирин бу елмләрә вағиф олмәсына сүбүтдур.

1 Једди козәл, с. 166.

2 Лейли вә Мәчнун, с. 39.

1 Дәмиров И., Шүкүров Ч. Азәрбајҗанн дәрман биткиләри — Бақы, Азәрнәшр". 1979, с. 96.

2 Сирләр хәзинәси, с. 165.

3 Искәндәрнама, с. 534.

4 Хосров вә Ширин, с. 92.

5 Гулијев Г. А. Система народной метрологии в земледельческой культуре Азербайджана в XIX начале XX в. Аз. этнографический сборник. — Б.: Элм, 1977, вып. 3, с. 72-89.

Бу сәбабдандир ки, онун әсәрләриндә елмә вә алима верилән гижмәт мүһүм јер тутур.

Низами Кәнчәви өз әсәрләриндә елмә дәриндән јијәләнмәк үчүн ағлын гүдрәтилә башга варлығлардан фәргләнән инсанларын даим ахтарышларда олмаларыны, сә'лә чалышарағ һөлә ачылмајан сирләри арашдырмаларыны вә дәнә-дәнә өјрәнмәли олдуғларыны тәблиғ едәрәк јазыр:

Тәбиәтләрин јоғрулдугу мајадан
Бизим үчүн башга варағ јазыблар ки,
Диггәтлә бахағ, сирри ахтарағ.
Ишин тел үчуну (мәншәјини) тапағ.
Јери дә . көјү дә керәк,
Бирәрә-бирәр буну да, ону да арашдырағ.
Биләк ки, бу иш, бу һикмәт нә үчүндүр¹.

Мәнз бу шәртләрә әмәл едән биликли адамлары Низами узағкөрән адландырарағ "һәр уңа рүтбәдән, алимин рүтбәси даһа үздүр"² –с өјләјир.

Шаир алимләрә јүксәк гижмәт верир. О, көстәрир ки, һансы елм сәһәсилә мәшғул олсан, онун сирләринә камил јијәлән. Бунун үчүн исә мүталиә етмәк әсас шәрт кими ирәли сүрүлүр. Тәсәдүфи дејил ки, Низами "Искәндәрнамә"дә Искәндәрин фәтһ етдији өлкәләрдән әлә кечирдији китабларын һамысыны јунан дилинә тәрчүмә етдирдијини тәсвир етмишдир. Бу, ону көстәрир ки, шаир билик әлдә етмәк үчүн әсас мәнбә кими мүталиәни тәблиғ едир.

Низаминин әсәрләриндә ағыллы инсан кими тәсвир етдији гәһрәманлар елми јүксәк гижмәтләндиран шәхсләрдир. Мәсәлән, Ширинин Хосрову елмә һавәсләндирмәсини әкс етдирмәклә шаирин илк нөвбәдә билијә үстүнлүк вердији ајдын сезилир.

"Хәмсә"дә шаирин тарихә бөјүк марағы ашкардыр. Әсәрләриндә тарихи һадисәләр, шәхсијәтләр, онларын һәјәт вә фәәлијәти һағда верилән мә'луматлар дәјәрлидир. Хүсусилә "Искәндәрнамә" әсәри "халғмызын тарихини, ону дүнја мөдәнијәтинин очағларына бағлајан чох гәдим көкләри өјрәнмәк бахымындан мисли олмајан бир мә'хәздир"³. Һәтта онун санки археолоји тәдиггәтләра ишарә етмәси диггәти хүсусилә чәлб едир:

Мосулун јерләшдији Чәзирә дүзү,
Истираһәт јеридир, хош дүшәркәдир.

Ики тачидарын тоғушмасы орада иди,
Онларын нә'рәсиндән дағ титрәјирди.
Инди дә ахтарсан һәр ики шаһын гошунундан,
О јердә сүмүкләр тапыла биләр⁴.

"Хәмсә"дә әдәбијјатә, тәбабәтә аид фикирләр дә әвәзсиздир. Низаминин һәндәсә, физика вә астрономијаја даир фикирләри дә марағ доғурур⁵. Гејд етмәлијик ки"... мәддәнин бир формадан башга формаја чевриләрәк итмәмәси, кайнатын јаранмасы, енержинин сахланмасы, үмүмдүнја чәзибә гүвәси, оптик һадисәләр вә мусиги акустикасы, истилик, електрик, магнетизм проблемләри һағғнда елми мүддәалар шаирин диггәт мәркәзиндә дурмушдур"⁶. Низаминин "тәбиәтин чәлб етмәкдән башга иши јохдур" — дәмәси онун чәзибә һағда мә'лумат вермәсинә мисалдир. "Низами јунанларын . кеосентрик системини гәбул етмиш, кайнатын гурулушуна даир көрүшләрдә Аристотелин механикасына әсасланмыш, чәзибә проблемләринин кайнат чәсимләри үчүн үмуми олдуғуну сөјләмиш вә белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, чәзибә јалныз јердә јох, бүтүн көј чәсимләриндә дә өзүнү көстәрир"⁴.

Низаминин елмә даир фикирләри олдуғча зәнқиндир, ләкин онун фәлсәфәјә мүнәсибәти хүсусилә әһәмијәтлидир. Онун јарәдичилығандакы дәрин фәлсәфи дүшүнчәләр, гәдим јунан вә һинд фәлсәфәси һағда мә'лумат шаирин фәлсәфи биликләрә дәриндән јијәләндијинә дәләләт едир.

Шаир — мүтәфәккир бүтүн әсәрләриндә дүнјанын вәһид аллаһ тәрәфиндән јарәдилығны ирәли сүрүр. О, әләмин әсасын дөрд әсас шәрдән — од, су, һавә вә торпағдан ибарәт олдуғуну көстәрир. Низамијә јерин күрәшәкилли олдуғу да бәлли иди⁵. Шаир руһла бәдәнин вәһдәтдә олдуғуну сөјләјир⁶. "Искәндәрнамә" әсәриндә Фалес, Сократ, Аристотел, Платон вә башга философлар һағғнда верилән мә'луматлар да әһәмијәт кәсб едир.

А. О. Маковелски Низаминин фәлсәфи көрүшләрини тәдиггәт едәркән гејд едир: "Низами дејир ки, суда одун јанмағы мүмкүн

1 Искәндәрнамә, с. 140.

2 Бах: Әһмәдов Ә. Низаминин "Хосров вә Ширин" әсәриндә һәндәсә, физика вә астрономија мәсәләләри. Низами Кәнчәви (алманах). Баку, "Елм", 1984.

3 Әлијев Н. вә һәсанов С. Низами гравитасија гүвәләри һағғнда. "Елм вә һәјәт", 6, 1985, с. 12.

4 Јенә орада, с. 12.

5 Муштафаев Д.ж. Философские и этические воззрения Низами. Баку, "АН Азерб. ССР", 1962, с. 45.

6 Очерки по истории Азербайджанской философии, т. I. — Баку, 1966, с. 115.

1 Лејли вә Мәчнун, с. 29.

2 Искәндәрнамә, с. 446.

3 Әлијаров С. "Искәндәрнамә" тарихи бахымдан "Азәрбајҗан" жур., 1983, 8, с. 188.

олмадығы кими бизим дүшүнчәмиздә о бири дүнја да мөвчуд дежил"¹.

ГОНАГПӘРВӘРЛИК

Аила мәишәтиндә көк салан диггәтәләјиг, тәрбијәви әһәмијјәти олан әдәтләрдән бири дә гонагпәрвәрликдир.

Гонаға һәрмәт һәлә гәдим заманлардан Азәрбајҗан халғы арасында кениш јайылмыш, гонаг мүгәддәс сәјылмышдыр. Бу хусусијјәтә Низаминин демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Хусусилә дә "Искәндәрнамә"дә Нүшәбәнин Искәндәри, "Хосров вә Ширин"дә Мәһин Банунун Хосрову, "Лејли вә Мәчнундә" Лејлинин атасынын кәлән елчиләри гаршыламасы вә с. бу кими мисаллар фикримизи тәсдиғ едир². Гонагпәрвәрлик тағдирәләјиг әдәтләр сырасында мүһүм јер тутур. Бу әдәт һәр бир халға мәхсүсдүр. Бүтүн дүнја халғларында олдуғу кими, Азәрбајҗанын да аила мәишәтиндә гонаға хусуси һәрмәт едиллирди. Буна чидди сурәтдә риәјәт олунурду.

Тарихи инкишаф просесиндә гонагпәрвәрлик әдәти мүәјјән дәјишикликләрә мә'руз галарағ јени кејфијјәтләр әлдә едир. Орта әсрләр дөврүндә дә гонагпәрвәрлик феодал мүнәсибәтләринин күчлү тә'сири алтында олмушдур. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу әдәт өзүнүн ән'әнәви чаһәтләрини дә горујуб сахләјә билмишдир. Феодализм чамијјәтиндә гонагпәрвәрлик бүтүн зүмрәләр арасында кениш јайылан бир әдәт олмушдур. Бу елә бир әдәтдир ки, чамијјәтин бүтүн зүмрәләри арасында ејни дәрәчәдә мүһүм әһәмијјәт кәсб едилди.

Гонагпәрвәрлик һәр шејдән әввәл аила дахилиндә ичра олунан әдәтдир. Неч шүбһәсиз, аила мүнәсибәтләринин өјрәнилмәсиндә гонагпәрвәрлик һағгында мә'лумат әлдә етмәк вәчибдир. Хусусән феодализм чамијјәти дөврүндә гонаға мүнәсибәт барәдә Низаминин әсәрләриндә әкс етдирилән мәсәләләрин тәдғиги мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Гонагпәрвәрлик әдәти хусусән о заманлар инсанлар арасында әсәс үнәсијјәт вәситәләриндән бири иди. Һәр бир аила дә (әлбәттә иғтисади имканлары дахилиндә, һәтта бә'зән исә иғтисади имканларындан да артығ дәрәчәдә) гонағы бөјүк һәрмәтлә гаршыламағы, сахламағы вә јола салмағы өзүнә борч биллирди. Гонагпәрвәрлик әдәти тәкчә танышлар арасында кениш јайылмыш әдәт оларағ галмырды, о һәмчинин јолчулар, таныш олмајан сафәрә чыханлар үчүн дә тәтбиғ едиллирди. Бу гонагпәрвәрлијә хас олан хусусијјәтдир. Мәһз таныш олмајан јад адама гуллуғ

кәстәрмәк, онун раһатлығыны тә'мин етмәк гонагпәрвәрлик әдәтинин сәчијјәви хусусијјәтләринә дахилдир.

Низами дә халғымыза мәхсүс гонагпәрвәрлик әдәтинин нечә ичра олунмасы мәсәләсинә тохунмушдур. Өз әсәрләриндә о, гонағын гаршыланмасы, сахланылмасы вә јола салынмасы һағгында мә'лумат вермишдир. Гонагпәрвәрлик кими нәчиб бир әдәтин Низаминин әсәрләриндә нечә әкс олундуғуну изләјәк. Мәсәлән, "Једди көзәл"дә јазыр:

Бағ күлү кими гонаг севәр иди.
Генчәдәки гызылкүл кими күләрди.
Онун бир һазыр гонаг сарајы вар иди.
Ки боју јердән Сурәјјәјә үчалырды.
Сүфрә ачыб бүсәт гуарарды.
Лүтфлә басләнмиш хидмәтчиләр (сахларды)
Ким кәлсәјди, (атынын) чиловуну тутардылар.
Гајдајла сүфрә ачардылар.
Она ләјиг мейманнәвәзлығ едәрдиләр.
Онун өз шанына көрә гонаглығ верәрдиләр¹.

Бурада шаир бир нәфарин симасында бүтөв бир халғын гонагсевәрлијини тәрәннүм етмишдир. Шаирин тәсвириндән ајдын олар ки, гонағлар үчүн мәхсүс јер ајрылырды. Шаир кестәрир ки, ев саһиби кимлијјәндән асылы олмајарағ евиндә гонаг сахларды, онун үчүн мәчлис дүзәлдиб сүфрә ачар, бүсәт гуарарды. Елә бурадачә гонағлығ мәчлисинин тәсвирини верән Низами һәм гонағын ев саһибинә, һәм дә ев саһибинин гонаға һәдијјәләр тағдим етмәсиндән бәһс едир. Бу һал гонагпәрвәрликдә кениш јайылмыш, бир әдәт шәхлини алмышдыр. Гонаг кедәркән она һәдијјә тағдим едилмәси барәдә Низаминин әсәрләриндә мә'лумат вардыр. Бу һағда биз һәлә тој әдәтләри илә бағлы мәсәләләрдән бәһс едәркән кестәрмишдик. Ечилилик, нишанланма вә тој заманы гыз евина кедән оғлан евинин гонағларынын нечә гаршыланмасы, јола салынмасы вә ев саһибинә мүхтәлиф чешидли һәдијјәләр тағдим едилмәси барәдә биз әввәлләр дә сөһбәт ачмышдығ.

Гәбүл олунан гонағлар үчүн хусуси јер ајрылырды. (Евә тәшириф бујуран гонағы хусуси һәрмәт аламәти оларағ ајрыча отаға дә'вәт едиб јер кестәрирләр.). Бу мәсәләјә тохунан Низами дејир:

Гонағлар кими ичәријә, ејванә апарды².

Гонагпәрвәрлијин кениш јайылмасы өз әксини гонағлар үчүн евин дахилиндә ајрылмыш ајрыча отағларын олмәсиндә да тапыр

1 Маковельский А. О. Натурфилософские и естественнонаучные воззрения Низами. Труды Ин-та философии АН Азерб. ССР, т. III, 1948, с. 54.

2 Бах: Низами, Искандәрнамә, с. 294; "Хосров вә Ширин", с. 103; "Лејли вә Мәчнун", с. 72, 132.

1 Једди көзәл, с. 128.

2 Хосров вә Ширин, с. 218.

Гонаглар үчүн белә отагларын арылмасы онларын там сәрбаст-лијини тә'мин етмәк мәгсәди дашыҗырды. Бунунла јанашы, белә отагларын олмасы һәр бир аиләдә гонағын хусуси диггәт мәркәзиндә дурмасына дәләләт едир вә бүтөвлүкдә һәр бир халғын өзүнәмәхсус тәрздә һәјәтә кечирдији гонагсевәрлијини сүбута јетирир.

Низаминин гонагларын раһатлығы үчүн арылмыш кушә олан бәзмәнин адыны чәкмәси бизим о дөврүн гонагпәрвәрлик адәтинә хас олан хусусијәтләри аңламәғмыз үчүн кифәјәт гәдәр әсас верир. Мә'лум олдуғу кими, гонагларын раһатлығыны тә'мин етмәк ев саһибинин гаршысында дуран әсас мәсәләдир.

Гонағын раһатлығы тә'мин едилдикдән сонра онун шәрәфинә мәчлис дүзәлдилир вә сүфрә ачылыр. Кәлән гонаг үчүн ачылан сүфрә даһа ләзиз јемәк вә ички нөвләринин олмасы илә әди күнләрдәкиндән фәргләнир. Низаминин әсәрләриндә гонаглыг сүфрасинин тәсвирина чох раст кәлмәк олур. "Хосров вә Ширин" әсәриндә гонаг үчүн ачылан бол јемәкләрлә долу сүфрәдән бәһс едилир. Шаир кәстәрир ки, јемәк сүфрасиндә инәк, гојун, гуш вә балыг әтиндән һазырланмыш мүхтәлиф чешидли јемәк нөвләри олур¹. "Искәндәрнамә" поемасында да гонаглыг сүфрасинин тәсвири верилир ки, бурада мүхтәлиф чешидли јемәкләр, мөјвәләр, бадамлы һалвалар, һатта шәрәб вә с. олдуғу кәстәрилир².

Тәсвирдә шаир һалвада бадамдан истифада олунмасыны да гејд етмишдир. Бурадачә Низами гонаглыг мәчлисинин мусигинин мүшәијәти илә кечмәсиндән бәһс едир. Һәмин әсәрдә шаир јенә да гонаглыг сүфрасиндән данышарағ, онда тоғлу әтиндән һазырланмыш јемәкләр, узун вә дәјирми чәрәкләр, күлчәләр, дәдлы аш нөвләри, әт вә балыг гызартмасы, пахлава һалва, шәрбәт олдуғуну кәстәрир³.

Низами Кәңчәвинин әсәрләриндә гонаглар үчүн ачылан сүфрәдән, онун мүхтәлиф чешидли јемәкләрлә бәзәдилмәсиндән сөһбәт ачылмасы тәкчә гонагларә едилән һөрмәт әләмәти кими дејил, ејни заманда Азәрбајҗан халғынын мадди мәдәнијәт үнсүрү кими зәнкин јемәк нөвләринә малик олмасыны сүбута јетирән бир дәлил кими дә гијмәтләндирилә биләр.

"Хосров вә Ширин"дә Низами јазыр:

Јемәк вахты кәләндә дүнја һөкмдары
Мө'биддән бәчүбәрсәм мәрасимини (ичра етмәји) тәләб етди⁴.

Һ. Мәммәдзада гејд едир ки, шаир бурада зәрдуштләрин сүфрә башында өлөшәркән дуа охудуғларына ишарә едир ки, бу да бәчүбәрсәм мәрасими аңландырылыр¹. Лакин Низами фикрини давам етдирәрәк һәмин адәтин мәһијәтини ајдынлашдырыр:

Бәчүбәрсәм гәјдәси беләдир ки, (сүфрәдә отуран адам)
Һәр бир хәрәкдән дәдмәлидыр.
Мө'бид тәрәфиндән кәстәрилир ки,
Бу јемәк јахшыдыр, о јемәк писдир².

Низами бу мәрасимин гонаглыг заманы ичра олундуғуну кәстәрир. Көрүнүр, зәрдуштләр арасында бу, бир адәт олмушдур. Јухарыда кәстәриланләр гонагпәрвәрлик адәтинин азәрбајҗан-лылар арасында нечә ичра олундуғуну тәсдиг етмәк үчүн мүәјјән дәрәчәдә материал верир.

1 Јенә орада, с. 214.
2 Искәндәрнамә, с. 294.
3 Искәндәрнамә, с. 211.
4 Хосров вә Ширин, с. 103.

1 Јенә орада, с. 361 (изаһы Һ. Мәммәдзадакиндири).
2 Јенә орада, с. 103.

Низаминин "Хәмсə"сина дахил олан əсəрлəрин этнографик чəхəтдən өjrəнилмəсинин этнография елми үчүн мүнүм əһамијјати вардыр. Халгымызла вə елəчə дə дикəр халглрла бағлы Низаминин əсəрлəриндə өз əксини тапан адəт вə əн'əнəлəрин, һəјат тəрзинин, тəсəррүфат һəјатынын бир сыра мəсəлəлəри арашдырылмышдыр.

Низаминин əсəрлəри, этнографик материаллар вə тарихи мə'хəзлəр асасында тəдгиг етдијимиз мөвзуја дair ашағыдакы нəтичəлəри чыхармағ олар. Гејд етдијимиз кими, гəлəмə алдығымыз мөвзуну өjrəнəркən əсəсəн дөврə диггəт верилмишдыр. Низами вердији мə'луматларында һəм өзү мəнбəлəрдən истифадə етмиш, һəм дə əсəсəн өз дөврүнүн һəјат мəсəлəлəрини өн плана чакмишдыр. Демəли, бəһс етдијимиз тəдгиг олунан дөвр феодализмин инкишаф едиб чичкəлəндији бир дөврү əһтə едир.

Низаминин əсəрлəриндən алдығымыз мə'луматлар Азəрбајчан халгынын этнографиясы илə сых сурəтдə бағлыдыр. Һəттə бə'зи мə'луматлар мұхтəлиф халглрын һəјаты илə бағлы олсə дə, шаир тəр бир халгда мөвчуд олан, үмумилик тəшкил едən мəсəлəлəрə тəхунсə дə, һеч шүбһəсиз, дəјə билəрик ки, Низами өз јарадычылығында сирф Азəрбајчан халгына хəс олан чəхəтлəри тəсвир етмишдыр. Бу, истəр мə'нəви вə мадди мəдəнијјат, истəрсə дə, аилə мəишəти вə тəсəррүфат һəјатындакы мөвчуд адəт вə əн'əнəлəрдə өзүнү кəстəрир.

Азəрбајчан халгынын бүтүн фолклор нүмунəлəри, милли бəјрам шəнликлəри, мусигиси, халғ табəбəтинин излəри Низами јарадычылығында өз јерини тапмышдыр. Халгымызын индијəдəк јашамагда олан тој адəтлəри, јемəк вə ички нөвлəри, тəсəррүфаты вə с. бу кими мəсəлəлəри Низаминин бүтүн əсəрлəриндə əкс едилмишдыр.

Низаминин "Хәмсə"сина дахил олан əсəрлəрдən биз тəкчə тəсвир етдији дөврүн вə халгын һағгында дəјил, билəваситə XII əср ичтимаи-игтисади мүнəсибəтлəринə дair мə'луматлар əлдə едə билирик. Шаирин поемаларыны тəдгиг едəркən хусусила Азəрбајчан əһалисинин əсəс мəшғулијјатинин тəсвир олундуғу шүбһə доғурмур. Азəрбајчан əһалисинин X-XII əсрлəрдəки əсəс мəшғулијјати һағгында јалныз Низаминин əсəрлəриндə дəјил, елəчə дə дикəр мə'хəзлəрдə мүнүм мə'луматлар вардыр ки, бунар дə өз нөвбəсиндə бири дикəрини тамамлајыр вə тəсдиглəјыр.

Шаирин əсəрлəриндə этнографик чəхəтдən өjrəндијимиз мəсəлəлəрдə əнə'нəвилик күчлүдүр. Јə'ни биз истəр Низаминин дөврүндən əввəлки һадисəлəри, истəр онун дөврүнү вə истəрсə дə Низамидən чох-чох сонракы дөврлəрин этнографик мəсəлəлəрини арашдыраркən үмумилик вə үјгүнлүг тəшкил едən паралеллар олдуғуну дə мұвјəн едирик. Мəсəлən, Низаминин тəсвирлəриндəки

мадди мəдəнијјат элементлəринин əсəс, характерик, анə'нəви хусусийəтлəринин (јемəклəр вə ичкилəрин, кəјимлəрин, евлəрин вə с.) һəттə XIX əсрəдəк дə хəс олан бир кəјфијјат кими галдығыны кəстəрə билəрик. Буну тəкчə мадди мəдəнијјат үнсүрлəри һағгында дəјил, елəчə дə аилə мүнəсибəтлəриндə мөвчуд олан адəтлəрə дə шамил етмəк олар. Бурада тојла бағлы адəтлəр (елчилик, нишанланма вə тəрбијə мəсəлəлəри) бəрдə гејд едəркən бу адəтлəрин инди дə јашамасыны көрүрүк.

Низаминин əсəрлəринин этнографик чəхəтдən өjrəнилмəсинə дair чыхардығымыз нəтичəлəрдən бири дə будур ки, шаир бүтүн јарадычылығы боју сəпəлənən тəсвирлəриндə бу вə јə дикəр мəсəлəнин јаранма тарихинин мұвјəнлəшдирилмəсиндə бизə кəмəк едир вə ејни заманда һəмин мəсəлəлəрин инкишаф сəвијјəсини өjrəнмəјə əсəс верир. Мəсəлən, ојунларымызын, гəдим халғ бəјрамларымызын, мусиги ирсимизин даһа гəдим көклəрə малик олдуғуну сөјлəмəклə, онларын шаирин дөврүндə дə кениш јайылдығыны кəстəрмəклə, гејд етдијимиз бу мəсəлəлəрин өjrəнилмəсинə нəил олурғу.

Азәрбајчанын даһи шаири вә бөјүк мүтә-фәккири Низами Кәнчәви халгымызын фәхри вә ифтихарыдыр. О, дүнјәви шөһрәт газан-мыш сәнәткардыр. Онун "Хәмсә" адланан беш поемасы мисилсиз, әвәзсиз бир бәдиин сәнәт нүмунәсидир. Һәлә орта әсрләрдә "Пәнч кәнч" ("Беш хәзинә") адландырылан бу әсәр-ләр һикмәтлә, јүксәк бәшәри идејаларла, дә-рин, һәјати, ичтимаи вә фәлсәфи мә'наларла долудур. Һәјатын елә бир саһәси, инсан өвля-дыны дүшүндүрән елә бир әсас мәсәлә тап-маг чәтиндир ки, бөјүк сөз устады әсәрләрин-дә она мүдахилә етмәсин, һаггында алиманә фикир сөјләмәмиш олсун. Бу сырадан онун һикмәт дүнјасынын мәһсулу олан әсәрләрини һәјатын енциклопедијасы адландырмаг да олар. Белә ки, онун бу һәмишәјашар поемала-рында әкинчинин дә, алимин дә, чобанын да, һөкмдарын да, гочанын да, чаванын да, севә-нин дә, севиләнин дә, хајынын да, доғрунун да, ағлајанын да, күләнин дә, сәхавәтлинин дә, хәсисин дә, ағыллынын да, ағылсызын да, достун да дүшмәнин дә вә саир инсан зүмрә-ләринин дә ишләри, арзулары, сәнәт вә мәш-ғулијјәтләри, һәрәкәт вә давранышлары тәс-вир вә тәрәннүм олунмушдур.

Низами өзүнүн мүдриклији вә е'чазкар бә-дии сәнәткарлығы илә дүнјанын бир чох алим вә шаирләрини һејрәтә кәтирмишдир. Чохла-ры ондан өјрәнмәјә чалышмыш, ону изләмиш, онун сәнәт чешмәсиндән бир дирилик сујү кими ичиб әбәди шөһрәт газанмаға чалыш-мышдыр. Шәргдә, бәлкә дә дүнја әдәбијја-тында икинчи бир әдибә, шаирә раст кәлмәк олмаз ки, онун Низами әдәби мәктәбинин да-вамчылары гәдәр ардычыллары олсун. Бизим там олмајан һесабламамыза кәрә һималај дағларындан башламыш Анадолу јарымада-сына гәдәр олан әразидә јашајан мүхтәлиф

милләтләрин ичәрисиндән чыхмыш 300-дән чох әдиб вә шаир Низами мөвзуларына мүра-чиәт етмиш, ондан бәһрәләнмишдир. Онларын арасында бөјүк һинд шаири Әмир Хосров Дәһ-ләви, Чам арифи Әбдүррәһман Чами, өзбәк вә түрк халгларынын фәхри Әмир Әлишир Нәваи, өлмәз Азәрбајчан шаири Мәһәммәд Фүзули вә башга бөјүк сәнәткарлар вардыр.

Низами бу шөһрәтә асанлыгла чатмамыш-дыр. О, дәрин елм дәјасынын гүввәси олмаг үчүн зәнжин билик топламышдыр. Шаир өзү бу һагда јазыр:

Һәр кечә билијә гапы ачмадан
Башымы јастыға гојмадым бир ан.

О, вәтәниндә вә үмумијјәтлә Шәрг аләмин-дә өјрәдилән елмләрә мүкәммәл јијәләнмәк-лә кифәјәтләнмәмиш бир сыра харичи дил-ләрдә олан елмләри, әсәрләри белә мүталиә едәрәк фәјдаланмышдыр. Низами "Искәндәр-намә"нин башланғычында бу барәдә белә ја-зыр:

Ән гәдим тарихи әсәрләрдән мән,
Јәһуди, нәсрани, пәһләвиләрдән
Ән инчә сөзләри әлимә салдым,
Габығы атараг мәғзини алдым.

Мүхтәлиф дилләрдән јаздығым сөзләр,
Бунлардан доғулду јығдығым әсәр.
Сајдығым дилләри әтрафлы билән
Сахлар өз дилини мәнә төһмәтдән.

XII јүзилликдән үзү бәри бир чох тәзкирә-чиләр, нәзәријјәчиләр, тәдгигатчылар, тәр-тибчиләр Низами дүһасындән, онун фүсункар сәнәткарлығындан бәһс етмиш, әсәрләринин идеја вә бәдиилијиндән данышмышлар. Онун һаггында јазанларын әксәријјәти ону бир шаир вә мүтәфәккир кими тәдгиг етмишдир. Шаирин анадан олмасынын 800 иллик јубиле-

ји эрэфәсиндән башлајараг онун тибби, педагожи көрүшлэри, һәјат, каинат, тәбиәт, биолокија, игтисадијат вә саир елм саһәләринә аид гијмәтли фикирлэри дә арашдырылмыш вә чох мараглы нәтичәләр әлдә едилмишдир. Бу чәһәтдән Ширин Бүнјадованын тарихшүнаслыгда илк дәфә олараг гәләмә алдығы “Низами вә этнографија” китабы да бөјүк мараг доғурур. Низами Кәнчәвинин “Лејли вә Мәчнун” поемасындан “Оғлума нәсиһәт” фәсиндән ашағыдакы ики бөјтә нәзәр салаг:

Бир елм өјрәнмәк истәдикдә сән,
Чалыш ки, һәр шеји камил биләсән.
Камил бир паланчы олса да инсан,
Јахшыдыр Јарымчыг папагчылыгдан.

Көрүндүјү кими бөјүк сөз сәррафы Низами бурада Шәргдә чох кениш јајылмыш паланчылыг вә папагчылыг сәнәтиндән бәһс едир вә сәнәтдә маһир олмағын вачиблијини сөјләјир.

Әлбәттә Низаминин әсәрләрини дузлу, мәзәли, охуначаглы, чәлбедичи едән амилләрдән бири мәһз онун бәдии ифадәләрлә, аталар сөзләри вә зәрбүмәсәлләрлә, афоризм вә дијәр инчә мәтләбләрлә јанашы халгын адәт, ән’әнәсини, мәишәтини, әјләнчәсини, сәнәт вә пешәсини, мадди вә мә’нәви мәдәнијјәтини дә бачарыгла сечиб ишләтмәси илә изаһ етмәк олар.

Мүәјјән бир нијјәтлә нәзир-нијаз вермәји, гурбан кәсмәји вә д етмәк халгымызын адәт, ән’әнәләриндәндир. Низами “Лејли вә Мәчнун” накам мәһәббәт дастанынын әввәлиндә Гејсин – Мәчнунун дүнјаја кәлмәсиндән севиһән, хәзинәси ачыб халга нәзир пәјлајан атын шадлығыны белә тәсвир едир:

Өвлад арзусујла Јанырда гәлби
Лә’л үчүн сыхылан бир мә’дән кими.

Онун нәләсини ешитди Аллах,
Она да бир оғул верди бир сабаһ.
Ата бахан кими оғул үзүнә,
Ачды хәзинәни елләр үзүнә.
Белиндән кәләни көрүб дүнјада
Күл кими хәзинә пәјлады о да.

Белә адәт, ән’әнә, мәишәт тәсвирләринә шаирин һәр бир әсәриндә бол-бол раст кәлмәк мүмкүндүр.

Шаирин “Једди көзәл” поемасында Бәһрам Курун ејш-ишрәт мәчлисләриндән тәк биринин тәсвириндән ашағыдакы бөјтләрә дә нәзәр салаг:

Гырмызы шәрабла долду бұллуր чам
Гуру су ичиндә јаш олду тамам.
Јејир куркөзлүләр, ичирди шәраб
Чәкилир шишләрә кур буду кабаб.
Бәһрам Кур өз јахын достларыјла һеј
Шаһлар гајдасынча нуш едирди меј.

Ширин Бүнјадова Низаминин әсәрләриндә тәсвири верилән әкинчилик мәдәнијјәти, мүхтәлиф халг ојунлары вә әјләнчәләри, кејимләр, парчалар, бағлар, бәзәк әшјалары, халг мәчлисләри, гонаглыг, елчилик, тој вә јас мәрәсимләри вә саир кими адәт, ән’әнәләри, халгын мәдәнијјәти илә бағлы дијәр мәсәләләри сечиб нүмунәләрлә, мисалларла кениш шәрһ етмишдир.

Елә билирәм ки, Низами ше’рләринин пәрәстишкарлары онун бу әсәрини шаирин 850 иллијинә төһфә кими марагла гаршылајачағлар.

Tahir Məhərrəm
филолокија елмләри доктору

МҮНДӨРИЧАТ

КИРИШ.

I Фәсил. ТӨСӨРРҮФАТ

Әкинчилик	7
Үзүмчүлүк	16
Багчылык	17
Малдарлык	20
Атчылык ва дөвөчилик	23
Овчулуг, балыгчылык ва арычылык	27

II Фәсил. МАДДИ МӨДӨНИЈАТ

Јашајыш маскән ва евлари	33
Кејимлар	38
Базәкләр	42
Јемәкләр ва ичкиләр	49
Халг наглијјат васитәләри	55
Сәнәткарлык	57

III Фәсил. АИЛӘ ВӘ АИЛӘ МӘИШӘТИ

Аила	67
Никаһ	69
Елчилик	72
Тој	78
Тәрбија	83
Дәфн	88

IV Фәсил. МӘНӘВИ МӨДӨНИЈАТ

Халг јарадычылығы	93
Мусиги	103
Дин	110
Халг бајрамлары	124
Халг ојунлары	128
Халг табәбәти ва метролокија	138
Елм	146
Гонагпарварлик	148

НӘТИЧӘ

Ширин Тејмур гызи Бунјатова

НИЗАМИ ВӘ ЕТНОГРАФИЈА

Ширин Теймур кизи Бунјатова

НИЗАМИ И ЭТНОГРАФИЈА

Нәшријат редактору Ә.Әләкбаров

Рәссамы В.Устинов

Техники редактору Агајев Т

Корректору Н.Мәликова

Јығылмаға верилмиш 24.09.91 Чапа имзаланмыш 02.09.92

Кағыз форматы 84x108 1/32 Офсет кағзы. Шрифти әдәби гарнитур. Офсет чап үсулу. Шәрти чап вәрағи 8,91 Рәнкли шәрти ч/в. 32,76 һес.-нәшријат вәрағи 8,91. Тиражы 1100.

Сифариш 6417. Гијмәти 6 ман.

"Елм" нәшријаты

370143. Бақы-143, М. Әзизбәјов проспекти, 31. Академија шәһәрчији. Әсас бина.

"Азәрбајчан" нәшријатынын мәтбәәси. 370146 Бақы — 146. Мәтбуат проспекти, 24.

